153. évfolyam (2019) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
153. évfolyam (2019) 5. szám

Szerkesztőbizottság:
Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos, Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG MÉLYRÉTEGEI

Sipos András: Házbizalmiak naplója 1919-ből.
A proletárdiktatúra alsó szintű hatalmi szervéről egy pesti bérház példáján 851

Horváth J. András: A vörös uralom mint személyes élmény 869

Veszprémy László Bernát: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a Tanácsköztársaság idején 887

Vörös Boldizsár: Egy hivatalnok párhuzamos naplói a Tanácsköztársaságról 917

TANULMÁNYOK

B. Szabó János – Sudár Balázs: Kende és gyula?
A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig 927

C. Tőth Norbert: Hol lakott Szilágyi Erzsébet, amikor Budán élt?
Hozzászólás a nyéki királyi kúria történetéhez 965

Zsupán Edina: A Corvina könyvtár budai műhelye.
Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei 997

Peterecz Zoltán: A brit titkosszolgálat tevékenysége a második világháborúban 1037

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gábor Klaniczay – Éva Pócs – Anna Klaniczay (szerk.):
Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania (*Urbán Máté*) 1059

Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.):
Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. (Vidéktörténet 2.)
(*Schlett András*) 1062

Erdész Ádám: A Kner család és más történetek. Tanulmányok (*Katona Csaba*) 1066

Romsics Ignác (szerk.): Közelítések.
Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez (*Tőtős Áron*) 1069
Jakub Štofaník: Medzi krížom a kladivom. Reprezentacija sociálneho myslenia
v katolíckej cirkvi v prvej polovici 20. storočia (*Szeghy-Gayer Veronika*) 1072

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 1075

Sipos András

HÁZBIZALMIAK NAPLÓJA 1919-BŐL

A proletárdiktatúra alsó szintű hatalmi szervéről egy pesti bérház példáján*

Egyedi, magában álló forrásként maradt fenn a budapesti VI. kerület, Gyár (ma: Jókai) utca 26. számú ház bizalmijainak a Magyarországi Tanácsköztársaság (a továbbiakban: Tanácsköztársaság) napjaiban vezetett hivatali naplója.[1] Általában kevés és szórt levéltári anyag áll rendelkezésünkre annak megvilágításához, hogy mi történt ebben a néhány hónapban a lakóházak falai között, milyen hatásai voltak a proletárdiktatúra intézkedéseinek a kialakult lakóközösségek belső viszonyaira. A naplót a ház 1919. április 17-én megválasztott két bizalmi férfija: Méhész József nyomdász és Ungár Mihály biztosító intézeti tisztviselő felváltva vezette. Minden valószínűség szerint az április 7-én megválasztott kerületi és fővárosi tanácsok megalakulását követően került sor a bizalmiak újraválasztására. Feltehetően már ezt megelőzően is voltak a háznak bizalmijai, erről azonban nincs adat, a naplót mindenesetre ekkor nyitották meg. Az időben utolsó bejegyzés július 27-éről származik, és a lakók augusztus havi dohányigénylését rögzíti. A kötetbe a bizalmiak egyrészt hivatali ténykedéseiket, intézkedéseiket, az általuk kiadott igazolásokat, leadott listákat jegyezték be, mindennemű kommentár, szubjektív megjegyzés nélkül. Másrészt beragasztották, legtöbbször lapkivágat formájában, azokat a rendelkezéseket, melyek számukra feladatot adtak vagy fontos információt tartalmaztak.[2] A kézírásokból ítélve Méhész volt jóval

---

* A tanulmány a Budapest Főváros Levéltára és az MTA Lendület Trianon 100 Kutatócsoport szervezésében megrendezett Mérlegen a Tanácsköztársaság című konferencián (2019. május 15–16.) elhangzott előadás írott, bővített változata.

1 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XVI.1.b. Budapest Főváros Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanácsának iratai, Biermann István elnökségi tag irathagyatéka. Az innen származó adatokra a továbbiakban külön nem hivatkozom. – A naplót utólag sorolták be az irategyüttesbe. Egy magánszemély őrizte meg és juttatta el a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének Archívumába, amely 1983-ban átadta Budapest Főváros Levéltárának. Az átadó kilétéről az Archívum nem közölt részleteket, és erre vonatkozó adatokat kutatásunk során sem sikerült fellelni. (Ezúton köszönöm Germuska Pál [MNL OL], Kaba Eszter és Darvasi Piroska [Politikatörténeti Intézet] szíves segítségét.)

2 A dokumentum kb. 22x29 cm formátumú, keményfedelű, kockás füzet. Lapjaira utólag számozást nyomtattak. A napló a 41. számozott oldalon kezdődik, az első 40 oldalt eltávolították, és helyette más típusú, szélén betűrendes regiszterrel ellátott lapokat kötöttek be, melyek arra szolgáltak, hogy a bejegyzésekhez betűrendes mutató készüljön. Ezt a munkát, a kézírásból ítélve, Méhész egyedül végezte, igen precízen. A nagyjából kronologikus rendet követő, de a beragasztott

aktívabb, aki egyébként ekkor a Vörös Őrség kötelékébe tartozott. Forrásunk, a maga szikár voltában, így abban is segít, hogy általános következtetéseket is levonhassunk a diktatúrának erről a sokat emlegetett, de kevéssé ismert szervéről.[3]

A helyszín

A mai Jókai utca–Weiner Leó utca sarkán álló négyemeletes bérház 1896-ban épült Kollár Dávid háztulajdonos számára. 1912-ben vásárolta meg a Mellinger Dávid fűszerkereskedő cég közkereseti társaság, és történetünk idején is az ő tulajdonukban volt.[4] A főváros egyik igen régi és patinás fűszer-nagykereskedéséről van szó, mely korábban a Király utca 1. alatt működött, és 1914-ben helyezték át a telephelyét és üzletét a Jókai utcába.[5] A cégalapító Mellinger Dávid a kommün idején túl volt már 80. életévén (1922-ben 84 éves korában hunyt el).[6] 1905-ben közkereseti társasággá alakította a céget, társként bevette három fiát: Mórt, Alajost és Izidort. A ház tulajdonosa maga a társaság volt, tehát a tulajdonjog nem oszlott meg a tagok között. Mór és Alajos 1919-ben maguk is itt laktak.

A lakások zöme 3–5 szobás, fürdőszobás, cselédszobás tipikus polgári lakás volt. „Munkáslakás" kategóriába sorolható egyáltalán nem volt köztük. Emeletenként

lapkivágatok esetében inkább a helykihasználást szem előtt tartva elhelyezett bejegyzések a 108. oldalig terjednek, ezt követi utólag beragasztva az említett augusztusi dohányigénylési lista. A 109–139. számozott oldalak hiányoznak, majd a 140–144. oldalakra különböző időpontokból származó lapkivágatokat ragasztottak. A hiányok véleményünk szerint azzal magyarázhatóak, hogy a házbizalmiak a tisztség átvételekor, nem utolsó sorban a papírhiány miatt, egy eredetileg más célra használt füzetet alakítottak át hivatali naplóvá, és ekkor újrakötötték, aminek elintézése a nyomdász Méhész számára bizonyára nem jelentett nehézséget. A napló utólagos megcsonkítását komoly gyanúok nem támasztja alá, mivel tartalma kronologikusan és a házbizalmi teendői szempontjából is átfogja a teljes időszakot. Ha a diktatúra bukása után súlyosan kompromittálónak számító adatokat tartalmazott volna, akkor a teljes naplótól igen egyszerűen meg lehetett volna szabadulni, így nem életszerű azt feltételezni, hogy valaki ezeket a részeket gondosan eltávolította, majd újraköttette volna a füzetet. (Ezúton is köszönöm Balogh Sándor levéltári főrestaurátor szíves szakvéleményét a napló kötészeti jellemzőiről.)

[3] A házbizalmi intézményről az eddigi szakirodalomban legbővebben lásd *Petrák Katalin:* Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája, 1919. Bp. 1969. 80–82. A mintegy másfél oldal terjedelmű rész A Tanácsköztársaság lakásügyi politikája című fejezetben található, ami azt sugallja, hogy egyfajta lakásügyi segédszervről volt szó, s a szerző meg is állapítja, hogy a házbizalmi rendszert „a lakásügyi bizottságok munkájának támogatására" hozták létre. Hozzáteszi ugyanakkor: „Hatásköre igen nagy volt, hiszen a lakásügyi osztályon kívül más tanácsi szervek rendelkezéseit is végre kellett hajtania. A házbizalmiak munkája nem egyszerűen adminisztratív jellegű, hanem politikai munka is volt. […] A házbizalmi rendszer a központi hatalom helyi támaszává vált. Ezért igen lényeges volt, hogy házbizalminak megbízható embert válasszanak."

[4] BFL XV.37.c. Telekkönyvi és ingatlan-nyilvántartási iratok gyűjteménye. Pesti telekkönyvi betétek. 3619. (28950. helyrajzi szám). (A Tanácsköztársaság idején természetesen ezt a házat is érintette a lakóházak szocializálása, azaz ekkor köztulajdonnak minősült.)

[5] Fővárosi Közlöny, 1914. február 24. 481.

[6] Az Ujság, 1922. február 12.

a hátsó lépcső mellett helyezkedett el egy-egy kétszobás, fürdőszoba és cselédszoba nélküli „kispolgári" lakás.[7] A főbérlők társadalmi státusz szerinti összetétele megfelel annak, ami a lakásállomány alapján várható, azaz a napló alapján egyértelműen polgári miliőjű bérházban szemlélhetjük a házbizalmiak tevékenységét.

1. táblázat A Gyár utca 26-ban lakó családfők foglalkozás szerinti összetétele, 1919. május

	főbérlő	társbérlő	albérlő
ipari munkás	1	–	5
kereskedelmi alkalmazott	3	–	–
iparos	1	2	1
gyáros	1	–	–
kereskedő	3	–	–
ügyvéd	1	1	–
tisztviselő	6	3	6
tanító(nő)	1	–	3
nyugdíjas	–	1	–
egyéb, ismeretlen	–	1	6
összesen	17	8	21

A házbizalmiak május 24-én fölkérték a lakókat, hogy miután adataikra rendszeresen szükségük van, azokat egy általuk szerkesztett űrlapon adják meg (név, foglalkozás, szakszervezeti tagság, a lakásban tartózkodás jogcíme). A lakásonként kitöltött adatlapok két lakás kivételével megtalálhatók a napló mellékleteként, így a május végi állapotnak megfelelően alkothatjuk a legteljesebb képet a ház összetételéről. (A megadott foglalkozási adatokat elsősorban a főbérlők esetében lehet más listák alapján kontrollálni.) A foglalkozásokat és a jogcímeket a lakó által akkor megadott adat szerint soroltam be, egyébként a főbérlők körében megfigyelhető tisztviselő – kereskedő – ügyvéd dominancia még erősebb lenne. A gyárosként feltüntetett főbérlő az akkori sajátos körülményektől eltekintve szintén a kereskedők sorait erősítené. Winterstein Gyula a kommün alatt „gyümölcsíz gyáros" vagy „gyárvezető" formában adta meg foglalkozását, feltehetően azért, mert ezt még mindig egy jobb „pedigrének" gondolta, mint azt a lipótvárosi terménybizományos céget, melynek társtulajdonosa volt, és amely a szilva forgalmazási üzletbe bekapcsolódva, egy kisebb szilvaízgyártó üzemet

[7] BFL XV.17.d.329. 28950. Építési ügyosztályok tervtára

is működtetett a Tűzoltó utcában.[8] A társbérlő kategóriában szereplő ügyvéd, Burger Géza lakásának viszont a kimutatás szerint nem volt főbérlője. Azért „társbérlősítette" magát, mert úgy gondolta, a – később tárgyalandó – három kategóriás élelmiszerjegy szempontjából jobb helyzetbe jut, ha a Vörös Őrség bűnügyi osztályán szolgáló Burger Györgyöt (akiről nem tudjuk, hogy fia vagy fivére) minősíti családfőnek és ennek érdekében egyenrangú társbérlőnek teszi meg. Ennek figyelembe vételével a 17 főbérlő közül minimum 12 tartozna a három domináns foglalkozási kategóriába. A hátsó lépcső melletti, „nem polgári" lakásokat egy-egy nyomdász, kereskedelmi alkalmazott, segédkönyvelő hölgy és szabó bérelték. A főbérlői családok közül legalább 12-ben tartottak a kommün idején is háztartási alkalmazottat. Csaknem minden lakásban tartottak egy vagy több albérlőt és többhelyütt társbérlő is jelen volt, az albérlők között néhány munkás is akadt. Nem tudunk beköltözésük időpontjáról és módjáról. Könnyen lehet, hogy egyesek közülük még április 17. előtt, lakásrekvirálás révén kerültek ide. Éppúgy előfordulhatott azonban, hogy a főbérlők esetenként – a nagyobb bajt megelőzve – maguk igyekeztek ismerős vagy számukra elfogadható társbérlőt, albérlőt befogadni, mielőtt a hatóságok igényjogosultságuk feletti[9] szobákat találnak. (Az említett gyümölcsíz gyárosnál például két saját munkása lakott albérlői minőségben.)

Szerencsére nem vagyunk csak a száraz adatokra utalva, ha „bele szeretnénk szagolni" a ház miliőjébe. Itt lakott családjával Vas István költő, akkor kilenc éves tanuló. 1914-ben, négyéves korában költöztek ide, így ez volt az első otthon, amelyhez igazi emlékek fűzték.[10]

---

[8] Winterstein P. és fia cég. BFL VII.217.a. Kiss József közjegyző iratai. Okiratok, 1040/1916., 859/1918., 860/1918.; A budapesti és a környékbeli Magyar Kir. Távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora, 1920. május. 573. (A Forradalmi Kormányzótanács április 2-i rendeletével a nagykereskedéseket és általában valamennyi, viszonteladók részére is árusító üzletet köztulajdonba vette. Tanácsköztársaság, 1919. április 3. 2.)

[9] A lakásrekvirálást 1918. nov. 18-ai rendelet vezette be. Az üres és megürülő lakásokat már 1917 őszétől kötelezően be kellett jelenteni, és beköltözni csak a lakáshivatal által kiállított igazolvánnyal lehetett, de ettől kezdve a hivatal utalta ki a lakást, a tulajdonos számára a bérlőválasztás szabadsága megszűnt. Lehetővé vált nemcsak üres lakás, hanem – a hivatal megítélése szerint – „indokolt lakásszükségletet meghaladó" lakrész igénybe vétele is, de még nem megosztott használat formájában, hanem építészeti leválasztással. A köz- és sajtónyelv ezt a rendszert már lakásrekvirálásnak nevezte. Az „indokolt lakásszükséglet" mértékét első ízben a Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 30-án kibocsátott XV. számú rendelete határozta meg. Ennek értelmében felnőttenként egy szoba, de egy családnak legfeljebb 3 szoba járt, amit csak a hivatás gyakorlásához szükséges helyiséggel lehetett bővíteni. Az e feletti lakásrészt kötelező volt bejelenteni, és azt a konyha és a mellékhelyiségek megosztott használatával is igénybe vehették. *Nagy Ágnes:* Korlátozott lakásfogyasztás: lakhatási intézmények és képzetek a háború árnyékában. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2018. 230–234.; Tanácsköztársaság, 1919. március 30. 1.

[10] *Sumonyi Zoltán:* Vas István. Bp. 1982. 19–35.

Regényes önéletírásában megidézi a bérház belső világát: „A gang és az udvar élete egyhangú volt, gyerekek szemében mégis változatos, számomra lenyűgözően undorító. A társadalmat hamar megismertem, s mindjárt a visszájáról: a konyhák és mellékhelyiségek világát láttam meg, pongyolában és papucsban. A porolásokból felszálló por szaga sokszor már elvegyült a minden konyhaajtóból kiáradó ételszagokkal. Az ember azt hinné, hogy ebből szagzűrzavar támadt. De nem. Déli egy órára pontosan az a szag alakult ki az udvarban, mint előző napon egy órakor. A »jó polgári konyha« szaga. Ezt az egyöntetű szagréteget időnként az udvar mélyéből egzotikus illat-láva öntötte el, a pörkölődő kávé keserű illata, melyet a Mellinger Dávid és fiai fűszer- és gyarmatáru-nagykereskedés termelt ki. A cég rendkívül kövér »fiai« – vagy ezek már az unokák voltak? – a második emeleten laktak, hasonlóan kövér feleségeikkel, akiket állandóan hatalmas befőttesüvegek mögött lehetett látni, nyáron nyilván telerakván, télen kiürítvén azokat. Ők jelentették a ház arisztokráciáját.

A többi lakó is körülbelül egy vagyoni réteget képviselt, kivéve minden emelet 4. számú lakásának bérlőit, akik a hátsó lépcső mellett laktak, fürdőszobájuk nem volt, és a hátsó lépcsőházban elhelyezett árnyékszékekre jártak."[11]

Az édesapa, Vas Pál ekkor a Magyar Unió Bank[12] főkönyvelője volt. Fiától is tudjuk, hogy a terézvárosi lakást egyfajta „száműzetésként" élte meg: „[…] családunk érdemleges része a Lipótvárosban lakott, ott volt apu irodája is, ha pedig a húgomat és engem sétálni vittek, a legrövidebb úton elhagytuk saját környékünket, és a lipótvárosi sétaterek felé tartottunk".[13] Vas Pál hamarosan egy nagy múltú, előkelő, 1920-ban részvénytársasággá alakuló textiles cég, a Kanitz Ignác és Fiai Kézműáru Rt. igazgatója lett,[14] és az 1920-as évek elején át is költöztek a Lipótváros igazán patinás részére, a vállalat székhelyeként is szolgáló, V. kerületi Sas utca 24. alá.[15] Vas Pál gondolkodását, mentalitását tekintve vérbeli kapitalista volt, értékrendjének csúcsán az üzleti siker és az ennek természetszerű jutalmaként felfogott társadalmi státusz állt – a Tanácsköztársaság idején azonban foglalkozását „bankmunkás"-ként jelölte meg, és tagja volt a „bankproletárok" szakszervezetének, a Pénzintézeti Munkások Országos Szövetségének.

Vas István emlékeiben a kommün alatti hónapok külön nem tűnnek elő élénk színekkel. Talán azért is, mert 1919 nyarán a család Bátaszékre húzódott, ahol a

[11] *Vas István:* Nehéz szerelem I. Bp. 1983. 22–23.
[12] A bankot a háborús agrárkonjunktúrában felfutott Magyar Földbérlők Szövetkezete és érdekeltségi vállalatai alapították. Nagy Magyar Compass I. Bankok és takarékpénztárak. 46–47/1. (1918) 210.; Pesti Hirlap Naptára. Szerk. Schmittely József. Bp. 1919. 283.
[13] *Vas István:* Nehéz szerelem i. m. 11–12.
[14] Az Est hármaskönyve 1923. Bp. 1923. 363–364.; Nagy Magyar Compass 48/2. (1920) 931.
[15] *Vas István:* Nehéz szerelem i. m. 25–30.

nagyapa rabbi volt: „Kapóra jött, hogy az egyik magányos éjszakámon váratlan erővel támadt föl első szerelmem képe és a huszonöt évvel azelőtti Bátaszék, ahová a kommün viszontagságai és nélkülözései elől menekült a család. Ráébredtem, hogy felnőtt lényem hány eleme gyökerezik abban az érlelő falusi nyárban. Értesülésem Istenről. A zsidó voltomról. Magyarságom tudomása. Végső esetben a küzdelem vállalása. Első, gyermeki vonzalmamban szerelemérzésem sajátossága."[16] A Gyár utcai házban töltött, a külvilág változása és saját eszmélése tekintetében egyaránt mozgalmas évekből a bátaszéki nyárhoz képest kevés nyomot hagyott benne az a legfeljebb három hónap, amit a kommün idejéből otthon tölthetett.

A házbizalmi intézmény kialakulása

A házbizalmi rendszer bevezetéséről a diktatúra kezdetén igen kevés információ áll rendelkezésre. Bizonyosan szerepet játszott benne, hogy a Szociáldemokrata Párt a századelőtől törekedett arra, hogy lakóterületi szervezkedését utcai és házi bizalmi férfiak rendszerére építse. A mozgalom igazán erős alapját azonban mindvégig a szakmai és üzemi alapú szervezetek képezték. Az 1906–1910. évi „lakóforradalom" során a párt egyik fontos célja annak kiharcolása volt, hogy – az üzemekben a szakszervezetek bizalmijai számára már sok helyen kiharcolt pozícióhoz hasonlóan – elismertessék a házi bizalmi férfiakat is mint a lakók közösségének képviselőit, és ekképpen megváltoztassák a bérházon belüli hatalmi viszonyokat. Ez tartós eredményre nem vezetett, de a mozgalom zenitjén a párt közbejöttével a lakóközösségek és a háztulajdonosok százával kötöttek olyan kollektív szerződéseket, melyek tartalmazták a bizalmi férfi rendszer elismerését.[17]

Amikor 1918 őszén bevezették a már akkor lakásrekvirálásnak nevezett igénybevételi rendszert, felmerült: „Bizalmi férfiak lesznek minden bérházban, akik pontosan nyilván fogják tartani a helyzetet, a lehetőségeket és a visszaélőket egyformán. Kimondják, hogy minden olyan lakás igénybe vehető, amely nincs kellő módon kihasználva. Ez függ a családtagoktól és a főbérlő foglalkozásától is. Így például az orvosnak kell, hogy külön rendelőszobája legyen, és minden hasonló esetben bántatlanul hagyják a közvetlen lakásul nem használt szobákat, illetve helyiségeket."[18]

---

[16] *Vas István*: Azután. Idézi: *Sturm László*: Vas István. Bp. 2017. 15.

[17] *Ferenczi Imre:* A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. Városi Szemle 6. (1913) 628–630.; *Sipos András:* Ki az úr a házban? Küzdelmek a budapesti lakásbérleti jog körül az 1860-as évektől az 1930-as évekig. Korall 58. (2014) 50–59.

[18] Pesti Napló, 1918. december 1. 6.

Az immár állami intézményként megszervezett házbizalmi rendszer legfontosabb előzményének azonban az 1919. március 3-án elfogadott XXVI. néptörvény tűnik, mely a tervezett nemzetgyűlési, törvényhatósági és helyi választásokra – miután választói névjegyzék hosszas procedúrát igénylő összeállítása nem volt lehetséges – szavazóigazolványok kiállítását írta elő. A törvény 7. §-a kötelezővé tette „bizalmiegyén" választását minden házban, ahol kettőnél több lakás van, a nagyobb házakban oly számban, hogy egy-egy bizalmi egyénre legfeljebb öt lakás essen. Feladatuk a szavazóigazolványokhoz szükséges bejelentőlapok kitöltésének és az összeírási biztoshoz való eljuttatásának ellenőrzése volt. A kitöltött adatlapokat kötelesek lettek volna láttamozni, az adatokat érintő kétség esetén arra észrevételt tenni, azaz kulcsszerepük lett volna a választások korrekt lebonyolításában. Az igazolványok kiállítására jogosult összeírási biztosok Budapesten a jegyrendszer adminisztrációját ellátó lisztbizottságok munkájára és nyilvántartásaira támaszkodtak.[19] A néptörvény által teremtett modellt sokban követte a Tanácsköztársaság házbizalmi rendszere is, melyben öt lakásonként egy-egy házbizottsági tagot választottak, közülük került ki a házbizalmi, illetve a nagyobb bérházakban bizalmiak. Ők pedig az igazgatási feladatok tekintetében a legszorosabban azokhoz a lisztbizottságokhoz kapcsolódtak, amelyeket eredetileg a fővárosi liszt jegyrendszer bevezetésekor, 1915 májusában szerveztek meg 125 alkerületben, általában a községi iskolák bázisán, a tanszemélyzet közreműködését igénybe véve.[20] Feladatuk az évek során egyre bővült, hiszen az élelmiszerjegyek kiosztása folytán ők érintkeztek a legszélesebb felületen a lakossággal, és a legrészletesebb, leginkább naprakész nyilvántartásokkal kellett rendelkezniük, így rengeteg, nevükből egyáltalán nem következő egyéb közigazgatási funkciót is rájuk lehetett bízni.

A jegyek elosztására és az egyes lakókig nyúló egyéb igazgatási feladatok végzésére persze rendelkezésre álltak a házfelügyelők, akik végezték is ezeket a feladatokat. A házbizalmiak kulcspozícióba helyezése nem érthető meg a házfelügyelőkkel szembeni széles körű ellenszenv és bizalmatlanság nélkül, ami meghatározta a diktatúra szerveinek hozzáállását is. A házfelügyelők vagy más néven házmesterek helyzete tele volt paradoxonnal. A háziúr szolgálatában álltak, akitől általában csak szolgálati lakást kaptak, pénzbevételeik a lakóktól származtak, részben a különféle szolgáltatások honorálása, részben „házmesterpénz" címén. Nem voltak munkavállalók, de önálló egzisztenciák sem. Tevékenységükben pedig – a ház jellegétől függően eltérő arányban – keveredett a fizikai munka, a tulajdonos és a hatóságok bizalmi szolgálata, valamint a lakók felett gyakorolt hatalom és felügyelet. Mindez beilleszthetetlennek

[19] Budapesti Közlöny, 1919. március 5. 5–7.
[20] Fővárosi Közlöny, 1915. május 7. 881–882.

bizonyult a munkaviszonyokat szabályozó, a munka természete szerinti szigorú hierarchiát érvényesítő korabeli jogrendszerbe, jogállásuk annak kategóriáival lényegében megfogalmazhatatlan volt. Identitásukat és a róluk alkotott képet tekintve is „két tűz között" álltak.[21] Az 1906–1910. évi lakómozgalmak idején a hatalmaskodó házmesterek rendszeresen valóságos és szimbolikus erőszak célpontjai lettek. A háborús közigazgatásban játszott szerepük nem javította megítélésüket.

A proletárdiktatúra szervei és hatalmi tényezői a társadalmi viszonyokat elsősorban osztálykategóriákban szemlélték, ezt azonban a házfelügyelők esetében felülírta az össztársadalmi ellenszenv. Számos bérházban, mint például a Gyár utca 26-ban is, minimális volt a fizikai munkát végző proletár osztályhelyzetűek száma, akiknek érdekében és akikre támaszkodva a diktatúra – önképe szerint – gyakorolta a hatalmat. Volt, ahol a háztartási alkalmazottakon kívül szinte csak a házfelügyelő és a „vice" képviselte a munkásosztályt. Ennek ellenére minden eszközzel igyekeztek elejét venni annak, hogy a házfelügyelők hatalmi pozícióra tegyenek szert a lakóközösségeken belül, és a már birtokolt pozíciókból is igyekeztek őket kiszorítani.

1919. március 27-én jelent meg a Forradalmi Kormányzótanács előző napon elfogadott X. számú rendelete a lakóházak szocializálásáról.[22] Az immár az államnak járó házbérek beszedését és befizetését az állami házbérszámlára – az évtizedek óta kialakult szokásokat követve logikusan – a házfelügyelő feladatává tette, a „lakók bizalmi testületének tagjaival együtt". Április 1-jén, az első állami bérfizetés időpontjával szinte egyidejűleg, megjelent azonban a Pénzügyi Népbiztosság 5. számú rendelete, amely az elsődleges szerepet és felelősséget már a házbizalmiakra ruházta, a házfelügyelők számára pedig csak közreműködést írt elő.[23]

Április 22-én azt is elhatározták, hogy „az élelmiszerjegyek vétessenek ki a házfölügyelők kezéből, mert a múltban sok visszaélés történt a jegyekkel, és ezentúl a házibizalmi legyen köteles a jegyeket a lisztbizottságoktól elvitetni, a házfölügyelő és a házbizottság bevonásával lakásról-lakásra kiosztani. A házbizalmiaknak azután joga és kötelessége lesz meggyőződni arról, hogy minden család csak annyi jegyet vehessen igénybe, amennyi őket megilleti."[24]

---

[21] A házmestereknek a holokausztban játszott szerepét feldolgozó monográfia kitér társadalmi szerepük alakulására hosszabb időtartamban is. *István Pál Ádám:* Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary. London 2016.

[22] Tanácsköztársaság, 1919. március 27. 1.

[23] Tanácsköztársaság, 1919. április 1. 1–2.

[24] Népszava, 1919. április 22. 11.

A Szociális Termelés Népbiztosságának május 1-jén megjelent rendelete a házfelügyelőket egyértelműen a házbizalmiak alá rendelte, felvételüket, munkabeosztásukat az ő hatáskörükbe utalva. A renitens házfelügyelők kiköltöztetéssel is járó elbocsátása a kerületi lakásbizottság döntését igényelte, de azt a bizalmiak kezdeményezhették.[25]

A házbizalmi mint a hatalom alsó szintű szerve

A házbizalmiak esetében jóval többről volt szó, mint a házfelügyelők háztulajdonost képviselő, rendet tartó, megfigyelő, valamint a közigazgatás meghosszabbított karjaként betöltött szerepeinek átvételéről és bizonyos politikai propagandafunkciókkal való kiegészítéséről. Annak megértéséhez, hogy a házbizalmi nem csupán végrehajtó és összekötő, hanem valóban hatalmi szerepet játszott, röviden fel kell idéznünk a Tanácsköztársaság vezetőinek és aktív híveinek felfogását a rendszer lényegéről. A proletárdiktatúra állama, mint ismeretes, szélsőségesen dichotóm társadalomszemléletre épült, a proletariátus és burzsoázia, dolgozók és kizsákmányolók egyértelmű megkülönböztetésére. A hivatalos felfogás szerint a diktatúra lényege az volt, hogy a hatalom gyakorlásában csak a proletariátushoz tartozók vehettek részt, és minden konkrét kérdést úgy kellett megoldani, hogy az a proletárok érdekét szolgálja.[26] Egy komplex szerveződésű társadalomban ez a kétosztatú megközelítés gyakorlatilag minden konkrét élethelyzetben értelmezésre szorult, azaz minden döntési szituációban „le kellett játszani", hol vonják meg a proletariátus határait, és mit tekintenek proletár érdeknek.

Arra nézve, hogy ki a proletár, általános útmutatást a Tanácsköztársaság ideiglenes, majd végleges alkotmánya nyújtott, a választójog meghatározásával, pozitív és negatív értelemben egyaránt. „A Tanácsköztársaság csak a dolgozó népnek adja meg a választói jogot." Választók és választhatók azok, akik „a társadalomra hasznos munkából élnek, mint a munkások vagy alkalmazottak stb., vagy olyan háztartási munkával foglalkoznak, amely az előbb említett munkásoknak, alkalmazottaknak stb. munkáját lehetővé teszi. Választók és választhatók továbbá a vörös hadsereg katonái, valamint a Tanácsköztársaságnak azok a hasznos munkából élő munkásai és katonái, akik munkaképességüket egészen vagy részben elvesztették." Egyéni elbírálás nélkül, azaz osztályalapon a következő kategóriák zárattak ki a választójogból: „a) akik nyereség szerzése céljából bérmunkásokat

[25] Tanácsköztársaság, 1919. május 1. 2–3.

[26] Az értelmezési keretet a Vörös Újság és a Népszava vezető cikkeinek tükrében tárgyalja *Szabó Viktor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Főiskola. Eger 2016. 110–134.

alkalmaznak, b) akik munkanélküli jövedelemből élnek, c) kereskedők, d) lelkészek és szerzetesek".[27]

Mindezek nem olyan kritériumok, amelyek egyértelműen alkalmazhatók lettek volna például választói névjegyzék összeállításánál, de mivel a tanácsválasztások mielőbbi megtartását számos politikai körülmény sürgette, idő sem volt névjegyzék összeállítására az alkotmányban definiált kellékek hosszas és ki sem dolgozott procedúrát igénylő igazolása alapján. Ezért a kérdést praktikusan oldották meg: az első tanácsválasztáson szavazásra a párt- vagy szakszervezeti tagsági könyv jogosított, akik pedig ilyennel nem rendelkeztek, a házbizalmi által kiállított igazolást nyújthatták be.[28] Igaz, hogy ez csak az illetékes pártszervezet felülbélyegzésével volt érvényes, a lakóterületi pártszervezetek azonban nem rendelkeztek olyan régi és mély gyökerekkel és terepismerettel, hogy feltételezhető lenne, képesek voltak a házbizalmiak állásfoglalását a diktatúra „magasabb szempontjait" érvényesítve felülbírálni. „A kerületi munkás- és katonatanácsok választásában csak a proletárok vehetnek részt" – szögezte le a *Népszava* a szavazás napján.[29] Azaz abban, hogy ki számít a hatalomban részt venni jogosított proletárnak, kétes esetekben döntő szerep jutott a házbizalmi állásfoglalásának.

A szűkösen rendelkezésre álló javak, egyáltalában a társadalmi előnyök és hátrányok elosztásának kérdéseiben szintén fontos, döntésekkel járó feladatokat ruháztak rájuk. Amikor április 1-jével elrendelték a diktatúra bevezetésekor lezárt, csak közvetlenül a fogyasztóknak árusító üzletek megnyitását a leltározást követően, a legfontosabb, közszükségletet képező iparcikkek: ruházat, bútor, edény és evőeszköz vásárlását a házbizalmi által kiállított vásárlási engedélyhez kötötték. „A bizalmi egyének vásárlási engedélyt csak annak a proletárnak adhatnak, akinek a vásárolni kívánt cikkre feltétlenül szüksége van és e körülményről személyesen meggyőződtek."[30] A sajtóban hozzáfűzött magyarázat szerint: „Ez a rendelkezés nagy feladatot bíz a házbizottságokra és őket a Tanácsköztársaság fontos szervévé avatja. A forradalmi kormány elvárja, hogy feladatuknak öntudatos proletárokhoz méltó gondossággal fognak megfelelni. 2. A házbizottsági tagok vásárlási engedélyt csak annak adjanak, akinek a venni kívánt cikkre feltétlenül szüksége van s csak múlhatatlanul szükséges mennyiségre. Személyesen kell meggyőződniök arról, hogy a szükséglet

[27] A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. Szerk. Halász Pál – Kovács István – Peschka Vilmos. Bp. 1959. 84.
[28] Népszava, 1919. április 7. 5.; A tanácsválasztásokról lásd *Hajdu Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 107–114.
[29] Uo.
[30] A Szociális Termelés Népbiztosának 9. SzN számú rendelete. Tanácsköztársaság, 1919. április 2. 1–2.

igazán fennforog-e. Szem előtt kell tartani, hogy a készletek szűkös voltánál fogva, igazán rászoruló proletártársaikat fosztják meg az emberséges élet elemi feltételeitől, ha olyannak adnak vásárlási engedélyt, akinek szükséglete nem elodázhatatlan. […] A vásárlási engedélyt az e célra szolgáló nyomtatvány űrlapokon kell kiállítani, amelyek a liszt-bizottságok útján a házbizottságoknak már kiosztattak."[31]

Különösen kritikus volt a lábbeliellátás helyzete, mivel a bőr hiánya miatt elsődlegesen csak a fegyveres erők, a bányák, hadifontosságú üzemek és a vasút igényeit tartották kielégíthetőnek. „Az ezen kívül eső kategóriák új cipőre csak akkor számíthatnak, ha nincs javításra alkalmas cipőjük." A kisiparosokat és készleteiket hatósági javító üzemekbe vonták össze, de itt is „a fejelés, a mely egyenlő értékű az új cipővel, már csak a házbizalmi hozzájárulásával történhetik".[32] A házbizalmi naplóba beragasztott egyik közlemény külön leszögezni kényszerül: „Cipőtalpaláshoz a házbizalmi igazolása nem szükséges" – azaz gyakorlatilag minden egyébhez igen.

A bútorelosztásnak külön rendszere alakult ki, a zár alá vett készletekkel a Bútorelosztó Hivatal rendelkezett. Proletárok kedvezményes részletfizetéses juttatásra voltak jogosultak. Az igénylő lapot, melyen tételesen fel kellett sorolni a kért és a meglévő bútorokat is, alá kellett íratni a házbizalmival, így elsősorban az ő felelőssége volt a tényleges szükséglet és az igényjogosultság igazolása. A kérelmeket ennek alapján a kerületi lakásbizottság bírálta el, és a jogosnak találtakat továbbította az említett Bútorelosztó Hivatalhoz.[33] A Gyár utca 26-ban a továbbított bútorigényt, az egyéb vásárlási igazolványokkal ellentétben, tételesen is bevezették a bizalmi naplóba. Az egyik „kispolgári" lakásban lakó segédkönyvelő hölgy kérése: „1 fehér vaságy, 2 fehér szekrény, 1 éjjeli szekrény, 1 asztal, 3 szék, 1 tükör, 1 chaiselongue". Beragasztották a VI. kerület lakásbizottság egy közleményét is, mely szerint „soron kívül csakis a fronton levő vagy frontra menő katonák kéréseit intézik el. Mindenki másnak igényeit csakis akkor, ha a frontkatonák igényeit már kielégítették. Sürgetések fölöslegesek, mert a kerületi lakásbizottság minden beérkezett kérelmet, ha az soron kívüli eljárásra igényt tarthat, még aznap elintézi".

A jegyre adott élelmiszerre és tüzelőre a bizalmiak döntési joga nem terjedt ki, ezen a téren továbbra is csak a jegyek kiosztásában, a jogosultak nyilvántartásában volt szerepük. A Közellátási Népbiztosság azonban a teljes rendszer gyökeres

[31] Pesti Napló, 1919. április 2. 3.
[32] Az Est, 1919. április 24. 4.
[33] *Petrák K.:* Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája i. m. 72–74.

átalakítását tervezte.[34] Ennek előhírnöke volt a Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács Elnökségének május 19-én kibocsátott rendelete, mely három különböző színnel jelölt élelmiszerjegy-kategória bevezetését írta elő július 1-jétől. A vörös nyomású A) kategóriás jegyre a fizikai munkát végző proletárok, a Vörös Hadsereg és a Vörös Őrség tagjai, az orvosok és kórházi ápolók, valamint a rokkantak és munkaképtelenek voltak jogosultak. A B) kategóriás jegyre a tisztviselők, pedagógusok, kereskedelmi alkalmazottak, a tágan értelmezett „szellemi proletariátus" és a nyugdíjasok, a C) kategóriába tartozott mindenki, aki a másik kettőbe, így a proletariátus fogalmába nem fért bele. A háztartások valamennyi tagjának kategóriáját a családfő foglalkozási státusza határozta meg.[35] Az A) és B) kategóriás jegyekre jogosító családfői igazolványokat május 31-ig kellett kitölteni, összegyűjtésük és a lisztbizottsághoz való beterjesztésük a házbizalmi feladata volt. A feltüntetett foglalkozási státuszt igazoló aláírásra jogot kapott a munkahely vagy fegyveres testület, a vállalati munkástanács, a szakszervezet és – a házbizalmi. A lakosság természetesen úgy értelmezte a háromszínű élelmiszerjegyet, hogy az megkülönböztetést fog jelenteni az ellátás mértékében, sőt, mivel a C) kategóriások részére nem állítottak ki igazolványt, az is elterjedt, hogy a burzsoának minősítettek teljesen ki fognak maradni a hivatalos élelmiszer-elosztásból. A Közellátási Népbiztosság tényleges szándéka nem ez volt, hanem az ellátás „rayonírozása", azaz, hogy a teljesen államosított, egycsatornás ellátó rendszerben mindenki egy számára kijelölt közeli boltban váltsa be az élelmiszerjegyét. Miközben a rendszer talán legélesebb belső konfliktusai a szűkös élelmiszer-készletekkel való rendelkezés körül alakultak ki, az ellátásért felelős szerveknek gondot okozott, hogy sokan több csatornán (vállalati beszerző csoportok, ÁFOSZ, batyuzás) jutottak élelmiszerhez, amit nem láttak át. Ezt kívánták felváltani egy tökéletesen ellenőrzött egycsatornás, körzetesített ellátással, de ebben sem kívántak lemondani arról, hogy a proletariátust és azon belül is a gyári munkásságot és a fegyveres erők tagjait előnyben részesítsék. Ez a különböző színű jegyek beváltási idejének számukra kedvező szabályozásával valósult volna meg. A terv a diktatúra hatalmi szervein belül is vitákat váltott ki. A Budapesti Munkás- és Katonatanács május 24-i ülésén például Selymes Emil elsősorban az A) és B) kategóriák közötti különbségtételt bírálta, mint „káros megkülönböztetést kétféle munkát végző, de nem kétféle érzésű és érdekű proletárok között".[36]

---

[34] *Bódy Zsombor:* Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Háborúból békébe i. m. 172–173. (Vitatható az a megállapítása, hogy a háromszínű élelmiszerjegy bevezetése a társadalom „táplálkozási rendekre" osztását célozta.)

[35] A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye, 1919. május 30. 502–503.

[36] BFL VI.1.f. Budapest Főváros Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanácsának jegyzőkönyvei, 1919. május 24.

Az ellenállás olyan erős volt, hogy a háromszínű jegyrendszer bevezetésétől végül eltekintettek, de a lakók kategorizálása a Gyár utca 26-ban is megtörtént. A bizalmi napló két különböző listát is megőrzött, melyek pontos dátuma nem ismert, de mindkettőnek május végén kellett készülnie néhány napos eltéréssel. Statisztikailag nem vethetők össze, mivel az első lista csak a főbérlő családfőket tartalmazza, a másik az albérlő és társbérlő háztartásfők jó részét is. Érdekes, hogy ebben a tipikusan polgári összetételű házban egyetlen családfő sem volt, akit a C) kategóriába, azaz ellátási szempontból a burzsoáziához soroltak volna! A korábbi listán a Mellinger fivérek neve mellé először C betűt írtak ugyan, de ezt utóbb B-re, azaz a szellemi proletárok kategóriájára javították. (Ráadásul jogosultságuk igazolója maga Mellinger Dávid volt, amit eszerint elfogadtak, holott a cég nagykereskedésként ekkor elvileg nem is működhetett volna.) Egy másik kereskedő, Lénárd Mór hadirokkant tisztviselő rokonát családtagból „családfenntartó társbérlő" státuszba emeltette, és az ő révén a család egyenesen vörös színű jegyre szerzett jogosultságot. Hasonlóan járt el Burger Géza ügyvéd, akiről már említettük, hogy a Vörös Őrség bűnügyi osztályán szolgáló György nevű rokonát tette társbérlővé, és a bizalmiakkal igazoltatta, hogy ő a családfenntartó. A két első kategória közül általában mindenkit papírforma szerint a rendelet alapján soroltak be a neki megfelelőbe, azonban többen is javítani tudták eredeti pozíciójukat azzal, hogy a családfői „rangot" igyekeztek a legkedvezőbb helyzetű családtagra ruházni. Ez természetesen csak úgy lehetett sikeres, ha a házbizalmiak messzemenően a lakók kezére jártak ebben.

A lakótér feletti rendelkezés tekintetében a házbizalmiakat nem ruházták fel döntési jogosítvánnyal, de szerepüket informátorokként nélkülözhetetlennek tekintették, és természetesen elsősorban nekik kellett helyben kezelni a régi lakók és a beköltöztetettek közötti konfliktusokat is. Mint említettük, a lakásrekvirálás rendszere 1918 őszétől élt. A proletárdiktatúra ebbe elsősorban azzal hozott radikálisan új elemeket, hogy a lakótér elosztásának kritériumává egyértelműen az osztályszempontot tette, általános érvénnyel meghatározta az indokolt lakásszükséglet felső határát, és kötelezővé tette minden e feletti lakóhelyiség igénybevételét, akár a lakás konyhájának és mellékhelyiségeinek megosztott használatával is.[37] Miután a súlyos lakáshelyzet olyan robbanásveszélyes társadalmi és politikai konfliktusforrás volt, hogy érdemi javítását rövid időn belül a diktatúra megszilárdulása egyik feltételének tekintették, a Forradalmi Kormányzótanács április 8-án Szamuely Tibort és Vágó Bélát diktatórikus felhatalmazással bízta meg a lakásügyek rendezésével. A „diktatúrán belüli diktatúra" azt jelentette, hogy intézkedéseikhez semmilyen más szerv jóváhagyására nem volt szükség. A lakásügyi

[37] *Nagy Ágnes:* Korlátozott lakásfogyasztás i. m. 233–234.

diktátorok a közönséggel is parancsok formájában érintkeztek. Április 10-én megjelent felhívásukban az ígérték, hogy „minden lakásra alkalmas helyiséget rövidesen megállapítunk és nemcsak beköltöztetünk, hanem lakhatás szempontjából át is alakítunk". Ennek sarokpontja új lakáskataszter felvétele, melynek kitöltésére egyetlen napot adtak: „A központi lakáshivatal összes eddigi rendeletei adatainak és megállapításainak megsemmisítésével pontos lakáskatasztert veszünk föl a főváros összes lakásairól, a kerületi munkástanácsok bevonásával és közreműködésével. A lakáskataszter pontos kiállítását halálbüntetés terhe mellett parancsoljuk meg a házi bizalmiaknak és a házmestereknek." A 2. számú parancsuk szerint a „házi bizalmi férfiak kötelesek a bejelentésben az illető rovatban lelkiismeretesen megállapítani azt, hogy véleményük szerint az illető lakásból hány és milyen helyiség vehető el újabb lakás céljaira, milyen átalakítás szükséges, hogy benne háztartás berendezhető legyen, vagy háztartás nélküli lakás céljaira mennyiben alkalmas. […] Lakásra elsősorban szakszervezetben szervezett munkások tarthatnak igényt, akiknek lakásínsége elviselhetetlen."[38]

A hamarosan bekövetkezett román támadás folytán Szamuely és Vágó katonai feladatot kaptak, így néhány napos lakásügyi diktátorságuk nem hagyott maradandó nyomot. Az április 30-án kiadott népbiztosi rendelet Budapesten a kerületi munkás- és katonatanácsok mellett működő lakásbizottságokat nyilvánította elsőfokú lakásügyi szervekké, az ő jogkörük lett a lakások nyilvántartása, a lakásigények elbírálása és a lakások kiutalása. Másodfokú szervként az Országos Lakásbiztosság járt el.[39]

Érdekes lenne tudnunk, hogy volt-e lakásrekvirálás a Gyár utca 26-ban, és ha igen, ez kiket érintett, de korábban már kitértünk rá, hogy a napló erről nem szolgál közvetlen adatokkal, már csak azért sem, mert az ilyen szempontból legkritikusabb időszak után kezdődik. Később sem maradtak azonban a bizalmiak lakásügyi feladatok nélkül. A kormányzat a súlyos élelmiszerhiány miatt kívánatosnak tartotta a fővárosban tartózkodók számának csökkentését. Felismerték, hogy sokan, akik megtehetnék, azért nem mernek nyárra vidékre menni, mert félnek, hogy távollétük alatt rekvirálják a lakásukat. Az Országos Lakásbiztosság június 5-iki rendelete lehetővé tette a rekvirálás alóli mentesítést azok számára, akik el kívántak utazni, „minthogy ezeknek a budapesti lakosoknak vidékre távozása a főváros élelmezését lényegesen megkönnyíti".[40] A házbizalmiak feladata volt a mentesítési kérelem aláírása és a mentesítési engedély őrzése a távollét alatt, valamint annak ellenőrzése, hogy a mentesített ténylegesen távozott-e és a budapesti élelmiszerjegyét leadta-e. A napló több mentesítési kérelem nyomát is őrzi, közöttük Vas Pálét július 23-ai dátummal.

[38] Népszava, 1919. április 10. 7.
[39] Tanácsköztársaság, 1919. május 1. 3.
[40] Tanácsköztársaság, 1919. június 6. 2.

A házbizalmiak számos katonai vonatkozású feladatot is kaptak. Amikor a Forradalmi Kormányzótanács május 30-án kimondta a 18–45 év közötti férfiak általános védkötelezettségét, és június 10-ével elrendelte a sorozást, az ennek végrehajtására vonatkozó rendelkezés kimondta: „Annak ellenőrzése, hogy a kötelezettek közül mindenki megjelent-e sorozáson, elsősorban a házbizalmiak kötelessége."[41] A sorozás befejezése után a védköteles korú férfiakat jegyzékbe kellett foglalniuk katonai státuszuk megjelölésével. A Gyár utcai naplóban szereplő jegyzék megfelel a sorozás siralmas eredményéről kialakult általános képnek[42]: a 21 főből, aki nem volt már katona, mindössze három volt alkalmas, a többiek alkalmatlannak, vagy különböző címeken mentesnek minősültek.

Május 10-én a Hadügyi Népbiztosság elrendelte minden katonai ruházat és egyéni felszerelési tárgy beszolgáltatását: „A beszolgáltatást minden házban a bizalmi férfiak kötelesek a legnagyobb eréllyel ellenőrizni és végrehajtani, megjegyezvén, hogy az e tekintetbeni mulasztásokért elsősorban a házi bizalmiakat tesszük felelőssé." Azzal fenyegették a lakosságot, hogy aki nem a Vörös Hadsereg tagja, attól „a katonaruhát még az utcán is el fogjuk szedni" – hacsak nem rendelkezik a házbizalmi igazolásával arról, hogy más öltözete nincsen.[43] Mivel a harcoló csapatok fehérneműben is súlyos hiányt szenvedtek, gyűjtés indult, de ezt Böhm Vilmos hadsereg-főparancsnok erélyes hangú közleménye támasztotta alá: „Elvárom, hogy a gyűjtés a Vörös Hadsereg fehérnemű szükségletét fedezze, különben a Kormányzótanács a legkíméletlenebb fehérnemű rekviráláshoz fog fordulni. A fegyverben álló munkásproletárság nem szenvedhet semmiben szükséget."[44] Míg a katonai ruha beszolgáltatással kapcsolatban a Gyár utca 26. bizalmijai csak azt rögzítették a naplóban, hogy felszólították a lakókat, a „náluk lévő mindennemű katonai ruhaneműt és felszerelési tárgyat föltétlenül szolgáltassák be", a fehérneműgyűjtés eredményét pontosan számba vették. „Férfi ing 53 darab, női ing 8 darab, férfi alsónadrág 32 darab, női nadrág 2 darab, törülköző 8 darab, vánkos áthuzat 4 darab, lepedő 4 darab, vászon 2 méter, zokni 2 pár."

Természetesen nem mentesültek a házbizalmiak a házfelügyelőket „hagyományosan" megillető, a lakókra irányuló megfigyelési teendőktől: előírt feladatuk volt, hogy jelentsék mindazt, ami „a házban lakó egyes burzsoák viselkedését gyanús színben tünteti fel és az egyes lakásokban elrejtett készletekről".[45] Ilyen tárgyú bejegyzést azonban nem találunk naplónkban. Ha valaki záróra után az

[41] A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye, 1919. június 13. 520.
[42] *Révész Tamás:* Nemzeti vagy vörös? A Vörös Hadsereg mozgósítása 1919-ben. Rubicon 29. (2019) 4. sz. 24.
[43] Az Est, 1919. május 10.
[44] Pesti Napló, 1919. május 10.
[45] Pesti Hirlap, 1919. május 10.

utcán tartózkodott, ennek indokoltságát is a házbizalmi igazolásával kellett alátámasztani. Nyár folyamán a naplóba több „kimaradási engedélyt" is feljegyeztek.

A bizalmiak teljes körűen ellátták a szocializált házak kezelési feladatait. A hirtelen történt köztulajdonba vétellel a diktatúra nemcsak óriási anyagi terhet vett magára, hanem legalább akkora konfliktusforrást is teremtett. Már a századelő lakómozgalmaiban kitűnt, hogy háztulajdonosok és a lakók közötti ellentéteket, a lakbér és a felmondás kérdései mellett, leginkább a házak állapotával, a karbantartás, javítás terheinek megoszlásával kapcsolatos ellentétek mérgesítik el. Ezekre a munkákra a Szociális Termelés Népbiztossága Budapesten 15 felszerelő központot hozott létre, más ilyen munkákat nem vállalhatott. „Azt, hogy hol szükségesek javítások, további intézkedésig a házbizalmi férfiak állapítják meg és jelentik be írásban az illetékes felszerelő központnak. A bejelentések lehetőleg részletesek legyenek (pl, Andrássy-út 83. II. em. 18. számú ház konyhájában a vízcsap folyik, vagy Kender-utca 13. számú ház pincéjében a fal átázott)."[46]

A házbizalmiakat valósággal bombázták a különböző szervek a proletárdiktatúra társadalompolitikai törekvései által megcélzottakkal kapcsolatos adatszolgáltatási igényekkel. Össze kellett írniuk az ellátásra szoruló rokkantakat, özvegyeket, árvákat. A proletárgyermekek nyaraltatását előkészítő összeírásnál feleltek az adatok valódiságáért és a gyermekek megjelenéséért az orvosi és szociális vizsgálaton. A VI. kerületi Munkástanács ismételten kényszerült felszólítani a bizalmiakat, gondoskodjanak arról, hogy az írni-olvasni nem tudók beiratkozzanak a részükre szervezett tanfolyamokra.[47]

Összegzés

A fenti adatok összességükben megítélésem szerint igazolják, hogy a házbizalmiak a proletárdiktatúra hatalmi rendszerének önálló, társadalompolitikájának érvényesítésében komoly szereppel és mozgástérrel bíró szereplői voltak.

Ugyanakkor összetételüket kezdettől nem tudták kontrollálni úgy, hogy a hatalom felsőbb szintjein a rendszer megbízható támaszaiként tekinthessenek rájuk, így újra és újra, néhány hetenként visszatérő hullámokban jelentkezett nem megfelelő összetételük bírálata, megrostálásuk igénye.[48] Ez az ellentmondás a rendszer támogatói bázisának szűkülésével egyre élesedett.

---

[46] Tanácsköztársaság, 1919. április 13. 4.

[47] BFL XVI.1.b. Házbizalmi napló

[48] Somló Dezső, az Országos Lakásbiztosság vezetője például kijelentette: „Rendkívül sok házban ugyanis a proletárállam szempontjából teljesen megbízhatatlan bizalmit választottak a lakók, akiket nem szabad tovább fontos helyükön hagyni. […] Sok eset fordult elő, amikor egyes házbizalmiak

Ennek világos kifejeződése az Országos Lakásbiztosság július 18-án kelt rendelete, mely immár hosszabb távra szándékozott rendezni a házbizalmiak, házfelügyelők és segéd-házfelügyelők jogviszonyait.[49] Az alapvető konstrukción nem változtattak: öt lakásonként titkos szavazással választják a házbizottsági tagokat, ők választják maguk közül a házbizalmit, 15 lakásnál nagyobb házakban kettőt. Igen érdekes azonban a választójogosultság és a választhatóság szabályozása. A választásban azok a 18 év feletti lakók vehettek részt, házbeli státuszuktól függetlenül (azaz lehetett fő- és társbérlő, albérlő, családtag, háztartási alkalmazott, de a házfelügyelő nem), akik a párt vagy a Szakszervezeti Tanács által elismert szakszervezet tagjai voltak, vagy párt-, illetve szakszervezeti tag családjában a háztartást vezették. Házbizalmivá vagy házbizottsági taggá viszont csak azt lehetett megválasztani, aki „a Szakszervezeti Tanács által elismert szakszervezetnek vagy a volt kommunista, illetőleg szociáldemokrata pártszervezetnek már 1919. március 21. napja előtt tagja volt." E feltételektől függetlenül választók és választhatók voltak a Vörös Hadsereg katonái. „Ahol egy házbizalmi van, az lehetőleg, ahol kettő van, az egyik feltétlenül fizikai munkás legyen."

A rendelet a diktatúra végnapjaiban került nyilvánosságra, így széles körben már nem érvényesülhetett. Az a tény azonban, hogy a társadalommal a legszélesebb felületen érintkező és abba a leginkább beágyazódó hatalmi szerv megválasztását szűkebb választójog alapján tervezték, mint amilyet az alkotmány a tanácsok megválasztásánál biztosított, mind az házbizalmi intézmény jelentőségéről, mind a diktatúra bázisának szűkülésével előtérbe kerülő keményedési tendenciáról árulkodik.

HOUSE TRUSTEE DIARIES FROM 1919

The Low Level Public Authority of the Dictatorship of the Proletariat – the Example of an Apartment House in Pest

By András Sipos

SUMMARY

The official diary that was kept by the house trustee of the building located at 26 Gyár (today Jókai) Street in the sixth district of Pest during the Hungarian Republic of Councils has survived as a unique example of its kind. On the one hand, the trustees recorded in their official activities, the measures they took, the justifications they issued, and the lists

megtagadták a különböző rendelkezések végrehajtását, elhallgatták azokat a jelenségeket, amelyek bizonyos lakók forradalomellenes magatartását tanúsították." Népszava, 1919. május 11.

[49] Belügyi Közlöny, 1919. július 27. 1134–1139.

they drew up, without any commentary or subjective remarks. On the other hand, they also included into it, mostly in the form of clippings, those provisions that regulated their official duties, or included important information. As such, the diary offers an opportunity to formulate some general conclusions about this otherwise hardly known institution of the Republic of Councils. The apartment building in this case was of a dominantly bourgeois milieu and social structure. The house trustees cannot be regarded as merely the long arm of government authorities, intermediaries between the administration and the population, and executors of official orders. Rather, they were independent actors within the power structure of the Republic of Councils, with considerable room for manoeuvre in terms of the actual enforcement of the regime's social policies.

Horváth J. András

A VÖRÖS URALOM MINT SZEMÉLYES ÉLMÉNY*

Kétségtelen, hogy a kutatások egyik fő célja korunkra a „megélt egykori valóság" feltárása lett – jóllehet ennek lehetőségeit illetően kételyek is felmerülnek –, s igény mutatkozik arra, hogy érzékelhetővé váljék a történelmi szereplők saját világa, tudhatók legyenek szempontjaik, érzéseik, korszaktipikus viszonyulásmódjuk.[1] Különösen indokolt lehet ez az elvárás az olyan országos jelentőségű, fordulópontszerű események kapcsán, amikor egy politikai kataklizma ideig-óráig szükségszerűen háttérbe szorítja a mindennapok tanúságtevőinek személyes élményeit. Idővel ugyanis felmerül annak az igénye, hogy az utókor megismerje a kortársaknak az adott történelmi eseménnyel kapcsolatos benyomásait, tapasztalatait. A személyes élmények sokaságából ugyan nem „szintetizálható" az adott köztörténeti esemény kollektív érzületi tapasztalata, de egymásmellettiségük, többrétűségük hozzájárulhat egy korszak, illetve jelenségkomplexum differenciált érzékeléséhez és értékeléséhez.[2]

Egy, a személyes élettörténet epizódjaként megjelenő köztörténeti kataklizma, annak katarzisszerű volta s meghatározó élményként való beépülése a személyiség tudati és érzelmi világába, magát az eseményt is újradimenzionálja a résztvevő számára s személyes jelentőségűvé avatja azt. Az egyéni értelmezéseket tartalmazó feljegyzések, naplók, visszaemlékezések felhasználása kapcsán a történeti elemzés választ elé kerül: a forrásokat felhasználhatja az adott politikai-társadalmi jelenség differenciáltabb megismerésére, de teljesen új kutatási területre is léphet a „személyes történelem" pszichohistóriai indíttatású tanulmányozásával.[3]

---

* A tanulmány a Budapest Főváros Levéltára és az MTA Lendület Trianon 100 Kutatócsoport szervezésében megrendezett Mérlegen a Tanácsköztársaság című konferencián (2019. május 15–16.) elhangzott előadás írott, bővített változata.

1 Vö. *Gyáni Gábor:* Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 17–21.; *Uő:* Történelem: tény vagy fikció? Hayden White: A történelem terhe. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle 11. (1999) 3. sz. 275–276.; *Czoh Gábor:* A mentalitástörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2003. 477.; *Gyáni Gábor:* Az elveszíthető múlt. A mindennapi élet mint analitikus kategória. Bp. 2010. 43.; *Szekeres András:* Natalie Zemon Davis: Martin Guerre visszatérése. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle 12. (2000) 2. sz. 163.

2 A személyes dimenzió keresésének igényéről lásd *David J. Dutton:* Private Papers: The Case of Sir John Simon. Archives 31. (2005) 1.; *Paul Ricoeur:* Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. In: A történelem anyaga. Francia történetfilozófia a XX. században. Szerk. Takács Ádám. Bp. 2004. 90.; *Caroline Williams:* Personal Papers: Perceptions and Practices. In: What are Archives? Cultural and Theoretical Perspectives: A Reader. Ed. Louise Craven. Aldershot 2008. 55.

3 A történelmi trauma élményszerűségéről lásd *Gyáni G.:* Az elveszíthető múlt i. m. 268–273.; *Jenny Hartely:* 'Letters are everything these days': mothers and letters in the Second World War. In: Epistolary Selves: letters and letter-writers, 1600–1945. Ed. Rebecca Earle. Singapore Sydney 1999. 185.

Az egodokumentumok közül a naplók egyre jelentősebb szerephez jutnak a történeti elemzésekben. Népszerűségüket és fontosságukat jelzi, hogy egyre-másra jelennek meg naplókiadások és -elemzések.[4] Míg korábban – a memoárokhoz hasonlóan – a naplóktól is empirista adatszerűséget és forráskritikailag értelmezhető tényszerűséget vártak el, addig mára már evidenssé vált, hogy a személyes tanúságtételek jelentősége másban rejlik. A naplóíró által „jegyzett krónika" említései valójában a szerző saját magával folytatott diskurzusának személyes tereiként értelmezhetők, s így – amint K. Horváth Zsolt fogalmaz – az adott történeti esemény is megjelenhet önazonosító elbeszélésként.[5]

A Magyarországi Tanácsköztársaság (a továbbiakban: Tanácsköztársaság) időszakának kutatásában azért is támaszkodhatunk fokozottan a naplókra, mivel a proletárdiktatúra hatalomgyakorlása – példának okáért a háborús évek nyomán fennmaradt levélcenzúra miatt is – jobbára az önreflexív térbe, a személyes és családi viszonylatok közé száműzte a véleményalkotás lehetőségét.[6] Bár az 1989-ben lezárult szocialista időszakban is szép számban jelentek meg a „dicsőséges 133 napra" vonatkozó személyes tanúságtételek – jórészt évfordulós eseményekhez kapcsolódóan –, ezek az egodokumentumok sajnálatos módon csaknem kivétel nélkül erőteljes „utószerkesztésen" estek át, és hitelességük, szemléletmódjuk sok kívánnivalót hagy maga után.[7] (Elvileg felvethető

A személyes történelem levéltári anyagban végzett kutatási lehetőségeiről lásd *Sue McKemmish:* Evidence of me... Archives and Manuscripts 24. (1996) 1. 30.; *Catherine Hobbs:* Personal archives: The character of personal archives; reflections on the value of records of individuals. Archivaria 52. (2001) 126–135.

[4] A naplónak mint a személyes történet egyik fő forrásának értelmezési lehetőségeire vonatkozóan lásd *Gyáni Gábor:* A napló mint társadalomtörténeti forrás. In: *Uő:* Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 148–151.; *Philippe Lejeune:* Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok. Bp. 2003.; *Kövér György:* Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. In: Biográfia és társadalomtörténet. Bp. 2014. 99–123.; *Paul Ricoeur:* A narratív azonosság. In: Narratívák 5. Narratív pszichológia. Szerk. László János – Thomka Beáta. Bp. 2001. 15. Az utóbbi időszak néhány jelentős naplókiadása, illetve elemzése: *Kunt Gergely:* Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban. Bp. 2017.; *Csáth Géza:* Napló, 1912–1913. Bp. 2014.; *Pallavicini-Andrássy Borbála:* A lelkünkhöz nem nyúlhatnak. Kitelepítési és 1956-os napló. Bp. 2016.; *Radnóti Miklós:* Napló. Szerk. Ferencz Győző. Bp. 2018.; *Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni:* Napló, 1935–1946. Szerk. Ferencz Győző. Bp. 2018.; *Ifj. Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra:* Napló, 1917–1922. Szerk. Kovács Attila Zoltán et al. Bp. 2018.; *Király István:* Napló, 1956–1989. Szerk. Soltész Márton. Bp. 2017.

[5] *K. Horváth Zsolt:* Önarckép-metaforák. Emlékező elbeszélések és a „lehetséges történelmek". Előadás, 1999. december 15. Kézirat.

[6] Az időszakból csekély számú magánlevél maradt fenn, azok is – amennyire lehetett – visszafogottan reagáltak a külső történésekre. Működött ugyanis a levélcenzúra. A „Nyigri Mancika elvtársnőnek" címzésű magánlevél borítékján található zárjegyen például ez a nyomtatott szöveg olvasható: „Politikai cenzúra". Ürményi Manci levele Nyigri Mancinak. Veszprém, 1919. máj. 29. BFL XIII.32.4 Batta-Nyigri család iratai.

[7] Ezek, valamint a korszakra vonatkozóan 1989 után megjelent kiadványok bibliográfiáját lásd *Csunderlik Péter:* A „Vörös Farsangtól" a „Vörös Tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Bp. 2019. 342–343.

persze, hogy – amint az Herman Lipót naplójában is olvasható – a naplóírók némelyike egyfajta öncenzúrát gyakorolt, s pont ezért tekinthetők hitelesnek a későbbi kiadások.)[8]

Jelen tanulmányban három, a Budapest Főváros Levéltára őrizetében lévő, eddig publikálatlan naplóról lesz szó, melynek szerzői nem rokonszenveztek a proletárdiktatúrával. Az első dokumentum egy fiatal gimnáziumi tanár utószerkesztett naplója, aki Pesten és Szatmárnémetiben élte át a forradalmak időszakát, a második egy házassági válságban élő fiatalasszony naplója, a harmadik pedig – átlépve kissé a személyes dimenzióból az intézményibe, – egy református egylet *historia domus*a. E személyes tanúságtételek jelentősége nem annyira az adott társadalmi-politikai epizódok adatszerű kiegészítésében keresendő, mint inkább annak lehetőségében, hogy megismerjük és megértsük, hogy az egyes leírt mozzanatok miként hatottak az eltérő társadalmi pozíciójú és lelki diszpozíciójú személyekre, illetve miként értelmezték ezeket a szerzők saját maguk számára.

Az óvatos várakozástól a keserű csalódásig – egy gimnáziumi tanár naplója

Gál János gimnáziumi tanár utószerkesztett naplója[9] az 1920-as évek elején nyerhette el végső formáját az eredeti naplófeljegyzések felhasználásával. Csaknem bizonyos, hogy összeállításakor a naplóíró szó szerint rögzítette az egyes időpontokhoz korábban papírra vetett feljegyzéseit. Erre az egyes időszakokat jellemző eltérő hangvétel, valamint a konkrét eseményekre mintegy „rásimuló" hangulati hatások is utalnak. A dokumentum így inkább tekinthető naplónak, mintsem

[8] „Érdekes, de szörnyen drága kísérlet." Herman Lipót naplójegyzetei (1919. augusztustól decemberig). Enigma 25. (2018) 94. sz. 10–11.

[9] Gál János (Zalacséb, 1892. – Szeged, 1935.) főiskolai tanár, irodalomtörténész. Szülei földművesek voltak. A zalaegerszegi főgimnáziumban érettségizett 1913-ban. A budapesti egyetemen tanári oklevelet szerzett, 1918-ban Szatmárnémetiben kezdte pályáját, innen 1919-ben Székesfehérvárra helyezték. 1924-ben a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa. 1925-től Budapesten, majd Szegeden tanított a polgári iskolai tanárképzőben. Irodalomtörténeti munkásságot folytatott, mely tárgyban három könyve jelent meg (Jókai élete és írói jelleme. Berlin 1925.; A stílus-definíciókról. Bp. 1926.; Nyelvi és irodalmi régiségeink syllabusa. Bp. 1934.). A BFL őrizetében lévő 410 oldalas utószerkesztett napló az 1891 és 1919 közötti időszakot fogja át. A szerző gondosan rögzítette élményeit, a forradalmak időszakát megelőzően bejegyzései várostörténeti szempontból bírnak különös jelentőséggel a századelőn a fővárosba kerülő tanár tapasztalatairól. BFL XIV.201 Dr. Gál János irodalomtörténész visszaemlékezései. (A fondcímben azért nem „napló" megjelölés szerepel, mert maga az irodalom utószerkesztett. Szerzője ugyanis vélhetően 1919 végén [az utolsó bejegyzés dátuma: október 29.] vagy 1920 elején „megszerkesztette" és így rögzítette saját korábbi naplójegyzeteit.)

memoárnak. A kiérlelt stílusú, irodalmi igényességről árulkodó naplóból plasztikus kép tárul az olvasó elé egy vidéki első generációs értelmiségi pályaívéről s – többek közt – városérzékeléséről.

A frissen diplomázott magyar–történelem szakos tanár a Partiumban, a Szatmárnémeti (Királyi) Katolikus Főgimnáziumban talált magának állást, s itt élte át a Tanácsköztársaság hónapjait.[10] A forradalmi hangulatból mindazonáltal már korábban ízelítőt kapott, mivel az őszirózsás forradalom időszakát nagyrészt Pesten töltötte. A Zalából származó Gál János a forradalmi megmozdulásokkal, törekvésekkel, attitűddel szemben gyanakvó, bizalmatlan, a régi világ értékeit féltő, azok irányában nosztalgikus érzéseket tápláló személy, aki – egy korábbi terminust használva – a katolikus *honorácior értelmiség* típusát képviseli.

A nagypolitikai és hadi események említésekor az írásmódot csaknem minden esetben a morális alapú motivációk érzékelésére való törekvés jellemzi. „A térkép a mi sikerünk mellett tanúskodott ugyan most is, de a belső front, a lelki arcvonal már régen megingott." Emellett arra is hangsúlyt helyez, hogy a politikai helyzetet a maga összetettségében ragadja meg. Az egyéb összetevők körében („defetizmus, a cseh árulások, az elömlött rengeteg vér") már ekkor is kiemelt helyen találkozunk a bolsevik forradalomra való hivatkozással, annak negatív értékelésével („az ázsiai vörös pestis").[11]

Miközben bizonyos mértékig magával ragadja a lelkesedés és jövőváró izgatottság, folyamatosan a keze ügyében marad az ország sorsáért meg-megszólaló vészcsengő, s nem hagyja el a mindig mozgósítható kritikai attitűd sem. Ez egyaránt érvényes a háború befejeződésével és az őszirózsás forradalommal kapcsolatos bejegyzéseire is. „A háborúnak vége! Vége, vége!! Óh, hány millió szenvedő szív titkos vágya volt ez a szó!"[12] – kiált fel, ám rögzíti a köztársaság kikiáltásának gondolatára a szatmárnémeti Deák téren összegyűlt tömegben felbukkanó aggodalmat is: „Boromissza százados azzal végzi beszédét: Éljen a köztársaság! […] Hatalmas éljen válaszol rá. Csak aztán döbbennek meg a mérsékeltebbek és lelküket egy pillanatra megcsapja a rossz sejtelem szele."[13]

---

[10] Az intézmény 1630 körül létesült a jezsuiták vezetése alatt és 1851-ben emelkedett főgimnáziumi rangra. 1918-ban három konviktusa 200 növendéket fogadott. 1919 júniusában a Kormányzótanács lefoglalta, majd az impériumváltást követően mint Eminescu Állami Líceum működött. Magyar Katolikus Lexikon. XII. Főszerk. Diós István. Bp. 2007. 628–629.

[11] BFL XIV.201. Dr. Gál János irodalomtörténész visszaemlékezései (tkp. naplója). 1918. okt. 31. 303.

[12] BFL XIV.201. 1918. nov. 1. 303.

[13] BFL XIV.201. 1918. nov. 1. 304. Vö. *Vörös Boldizsár:* A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. In: Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919. Szerk. Uő. Bp. 2018. 162–169.

A város általános örömujjongása közepette („csupa öröm minden ma") a közvetlen aggodalom lassan egyfajta objektív hangvételű leírássá szelídül, majd ez a Tisza-gyilkosság megjelent hírére ismét a komor hangulatnak adja át a helyét: „sehogy se tudunk tapsolni ehhez az első »igazi« forradalmi tetthez".[14]

Érzelmi bizonytalanság jellemzi a köztársaság kikiáltása (november 16.) napján olvasható bejegyzést. Az izgatottság inkább negatív előjelű, amit az államforma választott neve, a „népköztársaság" fölötti szarkasztikus megjegyzés is dokumentál. „Új szó. Meg kell még szokni. Aztán egy kissé furcsa is. Hát néptelen köztársaság is van? [...] Mivé lett a *kir.* [kiemelés az eredetiben – H. J. A.] kath. főgimnázium? Talán ez is népköztársasági kath. főgimnáziummá? Majd eldöntik a nagyfejűek."[15]

A naplóíró, konzervatív beállítódása folytán, eleve bizalmatlanul tekint bármiféle, esetlegesnek minősített társadalmi átalakulásra, amellyel szemben a „természeti örök" jelenségek elsődlegességét hirdeti: „a természet egyszerűen nem vesz tudomást az emberi bolondságokról".[16] Ezen „szervesség-gondolat" jegyében ejt könnyet az ezeréves államformával való szakítás fölött is: „bizonyos keserű cseppek is beléhullnak népköztársasági örömömbe"[17] – írja.

Az új államformával szembeni politikai alapú fenntartások a Károlyi-kormány néhány tagjának 1919. március 2-án Szatmárnémetiben tett látogatása kapcsán átadják helyüket a személyi-antropologizáló kritikának, illetve érvelésnek. A Katonatanács elnöke, Pogány József és Bőhm Vilmos honvédelmi miniszter alakjának, illetve fellépésének értékelésében már a Kommün későbbi szereplőivel szemben használt kritikai attitűddel találkozunk.[18] A naplóíró a politikai hitelesség deficitjét a látogatók negatív külső tulajdonságainak bemutatásával, valamint a társadalmi hátterükre tett megjegyzéseivel egyértelműsíti. „Sem Pogány, sem Bőhm nem tudott bennem szimpátiát ébreszteni. Pogány gnóm-szerű alakjával, nagy fejével, púpos hátával és tömzsi termetével inkább félelmetes, mint megnyerő volt. Bőhmről pedig alig tudtam elhinni, hogy ez az elálló, vitorlafülű, pisze orrú, karikás-szemű vézna zsidólegényke volna a magyar hadügyminiszter. Inkább suszterlegényhez hasonlított. De a

[14] BFL XIV.201. 1918. nov. 1. 304.
[15] BFL XIV.201. 1918. nov. 16. 305–306.
[16] Uo. 306.
[17] Uo. 306–307.
[18] Jóllehet a mértékadó polgári sajtó ezekben a napokban még lojális a szocialista honvédelmi miniszterhez. Vö. Pesti Napló, 1919. március 4. 1.; Magyarország történeti kronológiája III. 1848–1944. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. 851.; Magyarország története, 1918–1945. VIII. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976. 175.

szó úgy folyt az ajkukról, mint az áradó Szamos. Látszik, hogy ez a kenyerük."[19]

A Tanácsköztársaság kikiáltása az addigi ironikus felütésű „kétkedő remény" helyébe egyfajta lázálomszerű megrázkódtatást, sokkszerű élményt hoz a március 22-ei bejegyzés tanúsága szerint: „Itt vannak! Hát mégis! Szemem előtt a nagy fekete betűk vitustáncot járnak. Reszketve jegyzem be noteszomba a legkiabálóbb címeket: 'Új háború az entente ellen! Szovjet-kormány! Orosz–magyar–német alliance az entente imperializmusa ellen! Direktórium alakult! Általános mozgósítás!' […] Kábultan fekszem le. Most gondolkodni sem tudok. Majd holnap. Holnap talán csak álommá lesz minden."[20] Amíg a Károlyi-forradalom valahogyan még csak elhelyezhető volt a változást áhító polgári tudat horizontján, a proletárdiktatúra már a mindennapi, megszokott moralitást és a világértelmezés alapjait is megkérdőjelezte: „Mi ez? Miért? Hogyan? Meddig? – Ne hagyjatok magamra! Vagy állítsátok meg a gondolkodás kerekét! Altassatok el! Ne kérdéseket adjatok, mindig csak újabb kérdéseket, hanem feleletet, feleletet! Mindenáron! Igen is: tudni akarom: elkárhozás-e ez, vagy az üdvösségre készülés?! Vadállatokká lettünk, vagy eddig voltunk azok?" – kiált fel az egy nappal későbbi bejegyzésben.[21]

Bizonyos megrökönyödést is érzünk az új világ kovácsaiként üdvözölt munkásság politikai exponenseinek mégiscsak várakozásteli, expresszionista stílusjegyeket hordozó üdvözlésében: „Ti kőmíves legények, suszterek, ácsok, kőfaragók, gyári füsttől kormos nagykalapácsosok, kérges tenyerek, nagycsontú öklök, csiszolatlan agyvelők, vajjon átértitek-e, hogy isteni teremtésre vállalkoztatok?! Mindent újra akartok csinálni ezen a bolygón!"[22] Amíg a proletárforradalom résztvevőinek fellépésével szemben félreteszi a morális alapú ítélkezést, s egyfajta érzelmi semlegesség bázisán támaszt kételyeket, az antanttal azonosított ellentáborral szemben a legszigorúbb elítélő álláspontot képviseli, amit szuggesztív képek alkalmazásával is erősít: „A tűz fellobbant. Recsegve ég már a vén Európa, s a muszka szél, mint gigászi fújtató éleszti […]. Nincs ki eloltsa

[19] BFL XIV.201. 1919. febr. 322. (Utószerkesztési hiba folytán a naplóban március helyett február olvasható.). Lásd az előző jegyzetet.

[20] BFL XIV.201. 1919. márc. 22. 329.; A Pesti Napló első oldalas főcímei ezen a napon a következők voltak: Proletárdiktatúra; Lemondott a kormány és a köztársasági elnök; Ma éjjel megalakult a magyar népbiztosok tanácsa; A kommunisták és a szociáldemokraták egyesültek – Kun Béla népbiztos – Szövetséget ajánlunk az orosz szovjetnek; A vörös gárda előnyomulása a magyar határ felé; Statárium Budapesten; A békekonferencia Magyarország megsemmisítését határozta el – A demarkációs vonalat végleges politikai határnak akarták elfogadtatni – A kormány visszautasította az entente parancsát. Pesti Napló, 1919. március 22.

[21] BFL XIV.201. 1919. márc. 23. 330.

[22] Uo. 330–331.

már az Atlanti óceánig. Nyomorult gyilkosok, őrült, elvakult imperialisták, meghallottátok-e, hogy ütött az Óra?!"[23]

A tanácskormány megtapasztalt politikai lépéseit azonban tragikusnak és szörnyűnek ítéli meg, s április 16-ai bejegyzésében már a létrehozott – meghirdetett eszményeknek is ellentmondó – rendszer kiábrándult kritikáját olvashatjuk. „De mit csináltatok e három hét alatt? Csak romboltatok. Az építést azonban még sehol sem látom. Megöltétek az ambíciót – egyenlővé deklarálván a tudóst a bolonddal – gúzsba kötöttétek az egyéniséget, tönkretettétek a tekintélyt, kitöröltétek a hitet a lelkekből, elvettétek hosszú évek becsületes munkájának a gyümölcsét, az egyéni szabadságot egyetlen, meghagyott szobánk négy fala közé korlátoztátok, bemocskoltátok eszményeinket és álmainkat, melyek nélkül most szárnyaszegetten, értelmetlenül éljük e tébolyult napokat."[24]

Az igazi illúzióvesztést azonban az a tapasztalat okozta, hogy a Tanácsköztársaság láthatóan nem volt képes valóra váltani a területi integritás megvédésére vonatkozó ígéretét, sőt a vörös sajtó még a forradalom világméretű elterjedését illetően is hazudott. „Urak, bolseviki urak, forradalom idején ne mondjatok meséket!"– olvashatjuk a keserű kifakadást.[25] A naplóíró azonban még ennek ellenére sem tagad meg némi együttérzést az új igék hirdetőitől, bár törekvéseiket fantasztikusnak és irreálisnak tartja. A rendszer kárhoztatása mellett ugyanis azt is olvashatjuk az ugyanezen a napon tett bejegyzésben, hogy „A becsületes, okos kommunizmus tán jobb lesz még mindig, mint a bálványok, a hazugságok, s a kékvérűek rothadt monarchiája."[26]

Kiábrándulása emberi oldalát a vörös káderek és agitátorok szerinte színvonaltalan fellépése mutatja talán a legjobban. „Gyanús múltú, jól ismert dologkerülőket; gyűlöletszítókat, nagytorkú, de annál vékonyabb agyvelejű apostolokat emeltetek piedesztálra […]" – áll a naplóban.[27] Ennek megrendítő példája volt számára a közoktatásügyi népbiztosság részéről Szatmárnémetibe delegált Nagy Endre és egy Szatmári nevezetű előadó fellépése, akik a helyi színházterembe összehívott vármegyei tanári kart butának és üresfejűnek nevezték. Gál szerint előadásuk vulgármaterialista, freudista és antiklerikális szólamok gyűjteménye volt. (Az államot nem létezőnek, a templomokat bezárandónak, a szaktárgyakat fölöslegesnek, a házasság intézményét felszámolandónak minősítették.) A napló

[23] BFL XIV.201. 1919. márc. 23. 331.
[24] BFL XIV.201. 1919. ápr. 16. 333.; A felsőoktatás, illetve a tudománypolitika terén történet átszervezésekre és radikális személycserékre utal a bejegyzés. A jogi karokon az oktatás szünetelt. Vö. *Köte Sándor:* A Tanácsköztársaság közoktatás-politikai és pedagógiai törekvései. Bp. 1979. 103–104.
[25] BFL XIV.201. 1919. ápr. 16. 332.
[26] Uo. 333.
[27] Uo.

tanúsága szerint mindezt maga Papp Aurél, a szatmári direktórium elnöke is csak ekként minősítette: „ezek őrültek!!"[28]

Gál János naplójának hitelességéről az is tanúskodik, hogy az egy szeizmográf érzékenységével rögzíti a helybeli közhangulat és saját érzései változását a vörös hatalommal kapcsolatban. Amíg a tanácskormány hatalomra kerülésekor a helybeli fegyveresek erkölcsi támogatásáról olvashatunk („mint nagy hősök kiabálták tele a várost […] »megyünk, kiverjük az oláhot«"[29]), a román előrenyomulásra adott reakcióként már a kiábrándult közvélemény hangján szólal meg saját sorsának alakulását illetően is: „Eh! Maradok! Úgy sem tarthat a megszállás két hónapnál tovább. Addig megfő Párizsban a »béke«, s akkor tudni fogjuk, hogy Oláhország vagyunk-e, vagy Szovjet-magyarország?"[30]

Április 18-án az ott állomásozó Székely Hadosztály csapatai leszerelték a vörös fegyveres erőket. Ekkor Gál a proletár rétegek támogatásának azonnali elmaradását regisztrálja és súlyos erkölcsi tanulságot von le rájuk nézve. „Reggelre már eltűnt az utcák vörös színe. Mintha a föld nyelte volna el! [...] Tegnap még mindenki kommunista volt, s ma már mindenki tiltakozik ellene? A tegnapi bolseviki testvérek ma csalók, rablók, őrültek, gyilkosok? – Egy cseppet sem csodálkoznék, ha holnap már azt hallanám a piacon, hogy: éljen a király! [...] Ugyanazoktól az »öntudatos« proletártestvérektől, akik tegnap még halált kiáltottak minden burzsujra. Hát ez a »felséges« nép? Nem, proletártestvérek: ez nem a nép. Ez a csőcselék! Úgy látszik, lejutottunk a fenékre, a züllés, a zűrzavar fenekére és elérkeztünk a forradalom csúcspontjára. Az inga kilendült a végső pontig."[31]

A tanácskormánynak az a hozzáállása, hogy a még ellenőrzése alatt álló (csonka magyarországi) területekre mint egész Magyarországra tekintett, további elkeseredett szavakra ragadtatja a naplóírót: „megvakulva tobzódnak ingó-bingó hatalmukban s mi itt, mintha nem is tartoznánk Budapestországhoz, magunkra vagyunk hagyatva! – Hát a vörös muszka-milliók merre vannak? Ma

[28] A proletárdiktatúra oktatáspolitikai koncepciójával összefüggésben lásd *Vörös Boldizsár:* Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban. In: Eszmék, eszközök, hatások i. m. 233–241. Vö. továbbá *Köte S.:* A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai i. m. 9–15. Nagy Endre a Közoktatásügyi Népbiztosság szervezeti átalakítások előkészítésére alakult csoportja államosítási bizottságának vezetője volt. *Bellér Béla:* Az 1981/19-es forradalmak közoktatáspolitikája. Századok 113. (1979) 202.

[29] BFL XIV.201. 1919. ápr. 16. 337.

[30] BFL XIV.201. 1919. ápr. 17. 338. A napló jól érzékelteti a Szatmárnémeti körzetében ezekben a napokban hullámzó front, a bizonytalan katonai helyzet nyomán előállt hangulati bizonytalanságot. A román királyi hadsereg április 19-én vonult be Szatmárnémetibe. *Hajdu Tibor:* Katonai intervenció a Tanácsköztársaság ellen. In: Magyarország története, 1918–1945. VIII. i. m. 274.

[31] BFL XIV.201. 1919. ápr. 17–18. 338–339.

írták a lapok: diadalmasan nyomulnak előre – a Krímfélszigeten. Köszönjük szépen."[32]

A napló további részei a román megszállást szomorú tényként, elkerülhetetlen következményként, az ezt követő hatalmi berendezkedést pedig a viszonyok rendeződéseként értelmezik. Plasztikusan fejezi ezt ki a visszavonuló Székely Hadosztály hadnagyával folytatott párbeszéd: „az egész utcán végig, dübörögve vonul el a székely tüzérség [...]. Olyan fekete árnyék ül a régi nótás székely-arcokon, hogy jobb oda nem nézni[...]. Megkérdezem egy hadnagytól, mikor lesznek itt az oláhok. Szótlanul, végtelen szomorúsággal legyint. Aztán mégis odaveti: »holnap várhatják őket ebédre« [...]. S megigazítja helyét az ágyúcsövön".[33]

Gyötrelmek kívül és belül – egy házassági válság politikai anatómiája

Egy házassági válság szenvedéstörténete elevenedik meg Gruber Mária[34] naplófolyamának 1918–1919-es kötetében. Rövid ismeretséget követően 1917-ben megkötött házassága a Dolomitokban zajló harcok során tönkrement idegzetű T. Gábor gépészmérnökkel, tartalékos főhadnaggyal annak hazatérése után romlott meg véglegesen. Gruber Mária naplójában a Tanácsköztársaság zaklatott hónapjainak intenzív szomatizációs hatásaival találkozunk, családi keretben. A naplóbejegyzések – kiegészülve a fennmaradt házastársi levelezéssel – betekintést nyújtanak egy házassági kapcsolat tönkremenetelébe, illetve megélés-történetébe.

1918-as hazatérését követően az ifjú férj érzelmi és identitásválságba került, amit tovább súlyosbítottak az egzisztenciális megpróbáltatásokból kibomló tudati krízis, a társadalmi környezethez való alkalmazkodás nehézségei s a családi konfliktusok. Mindezek következményeként a házasság 1922-ben felbomlott.[35]

---

[32] BFL XIV.201. 1919. ápr. 18. 341.

[33] BFL XIV.201. 1919. ápr. 19. 343. Lásd *Hajdu T.:* Katonai intervenció a Tanácsköztársaság ellen i. m. 274. A Székely Hadosztály tevékenységére vonatkozóan lásd *Gottfried Barna – Nagy Szabolcs:* A Székely Hadosztály története. Csíkszereda 2018. 164–165.

[34] A szolnoki születésű Gruber Mária (1895 – ?, római kat.) édesapja, Gruber Béla József a város főjegyzője volt. A család az 1920-as években vásárolta meg a zugligeti „Gruber villát" – ahol a napló is íródott. Gruber Mária és férje 1917. máj. 26-án kötöttek házasságot. 1918 decemberében született meg fiúgyermekük. 1921. márc. 5-től fogva éltek külön, s a következő évben váltak el. A naplóíró későbbi egzisztenciális háttere tisztázatlan, lényegében családi vagyonából élt, s az 1950-es évek végén hunyt el. Személyes iratait, nagy terjedelmű naplósorozatát a BFL őrzi (BFL XIV.295. Gruber Mária személyes iratai).

[35] Válásukat a Budapesti Kir. Törvényszék (BFL VII.2.c.) 1. P. 39.163/2./1922. sz. alatt, 1922. júl. 23-án kelt ítélete mondta ki.

A házasélettel kapcsolatos feszültségek egybekelésüket (1917. május 26.) követően azonnal jelentkeztek. A probléma jellege kifejezetten intim természetű volt. Mária diszkréten körülírva rögzítette is naplójában férjének „felfokozott" testi igényeit, s az intenzív vallásos hittől várta a probléma megoldódását – hiába. 1918. február 10-ei naplóbejegyzésében például ezeket a sorokat olvashatjuk: „Most Gábor a kaszárnyában van. Ma megint ideges volt. Ezentúl idegesnek fogom nevezni, ha ilyen furcsákat beszél. Isten tudja, talán az ős férfi, vagy az uralkodni vágyó hím. Ha szerelmet akar és abban a percben nem állok rendelkezésére, azt mondja, hogy visszautasítom."[36] Gyermekük 1918. decemberi születése után a házassági válság elmélyült, bár a házaspár viszonyát megterhelő problémákat illetően a hangsúlyok megváltoztak. A naplóbejegyzések szerint a kommün hónapjaiban vált különösen nyomasztóvá a kapcsolat.

A Tanácsköztársaság kikiáltásának időszakából az első bejegyzés április 17-éről származik. Az anyának az egészséges gyermek megszületése, táplálása és gondozása felett érzett öröme nem lehetett felhőtlen, mivel a megfeszített házimunka miatt nem volt mindig elég anyateje. Fokozta nehézségeit, hogy míg férjének korábbi elvárásai továbbra is megmaradtak, az új politikai-társadalmi helyzet egyfajta depressziós, a mindennapi feladatok ellátását illetően inaktív magatartást váltott ki nála.

Férj és feleség ellentétes idegi-lelki beállítódással szemlélte az új világot. Míg az asszony – egyebet nem is tehetvén – erejét megfeszítve igyekezett megfelelni anyai és háziasszonyi feladatainak, férje – mintegy a körülményekre adott ösztönszerű dacreakcióként – a semmittevő, már akkor is anakronisztikusnak ható úriember figuráját, illetve annak karikatúráját alakította.[37] „Gábor néha rémesen szekíroz" – olvashatjuk az elkeseredett feleség sorait. „Ja, az ő hajlamához legkevesebb három cseléd kellene, ami manapság már éppen nem úzus. Akkor a legjobb férj lenne, ha a reggelijét behoznák az ágyba. A cipőjét és ruháját kitisztítva behoznák, s tízkor kényelmesen felkelne. Akkor megtízóraizna, s egy kicsit ebédig olvasna vagy sétálna. Ebéd után aludna két órácskát, aztán ismét foglalkozna valamivel uzsonnáig, vacsoráig szintén. Kis szórakozás is jó lenne... De ez nem így van. És ő ezért abszolúte nem mintaférj."[38]

---

[36] BFL XIV.295. Gruber Mária naplója, 1918. febr. 10.; Gruber Mária személyes iratai. Frontról hazatértekkel kapcsolatos ilyen jellegű problémákra vonatkozóan lásd *Christine Hämmerle:* Gewalt und Liebe – ineinander verschränkt. Paarkorrespondenzen aus zwei Weltkriegen, 1914/18 und 1939/45. In: Liebe schreiben. Paar Korrespondenzen im Kontext des 19. und 20. Jahrhunderts. Hrsg. Ingrid Bauer. Göttingen 2017. 171–230., különösen: 177–178.

[37] Vö. *Lakatos László:* Új nemesek. Kortörténeti jegyzetek. Huszadik Század 11. (1910) 2. kötet 401–402.; Jogtudományi Közlöny 23. sz. 1917. június 10. 218.

[38] BFL XIV.295. 1919. ápr. 17.; A cselédügy tekintetében is alapvetően megváltozott persze ekkoriban a helyzet: „Hol vannak azok az idők, mikor az ideges háziasszonyok úgy válogattak a szakácsnékban,

Jóllehet családja révén Gruber Mária is a keresztény felső középosztályba tartozott, bosszantotta férje régi világhoz kötődő magatartásmódja. Ezért maga mosván a pelenkákat, Gábort szinte provokálta, hogy segítsen neki, öntse ki a dézsa vizet stb. Ez a fajta tevékenység – figyelembe véve a korszak férfiszerepre vonatkozó szokásrendjét – persze nemigen tetszett a férfinak, s az asszony nem is késlekedett erről feljegyezni gondolatait naplójában. „A pelenkákat kicsavarni aztán hívtam. Nagy kegyesen megtette, de az úri tempó rém dúl benne. Pedig láthatná, hogy manapság kommunista világot élünk. Az rég volt és többé nem lesz, hogy valakit kiszolgáljanak"[39] – olvashatjuk a keserű sorokat.

Az asszony a gyermekgondozással vagy háztartással kapcsolatos teendőket, az azokban való, némi erőkifejtést is igénylő közreműködést férfiassági kérdésnek is tekintette, s miközben a naplóban hangot adott méltatlankodásának, egyfajta emancipatorikus attitűd is megjelent gondolataiban. Amikor férje nem volt hajlandó megemelni egy edényekkel teli tálcát, ekként fakadt ki: „nincs benned egy fikarcnyi férfiasság. Ez igaz is. Ilyenkor egy üres hústömeg. Fujj!!! Mivé fog ez így fejlődni? Én hajlandó vagyok az Istennek dolgozni és a gyerekeimnek, de egy erős férfit az ő kényelme végett kiszolgálni nem vagyok hajlandó."[40]

Ám nem csupán a férj különös viselkedése, részvétlensége magyarázható részben a külső körülményekre adott negatív reakcióként, hanem a zugligeti családi ház harmadik tagjának, Mária anyjának magatartása, illetve hármójuk egymáshoz való viszonya is. Férj és anyós nem szívelték egymást, jóllehet, mint Mária megjegyezte, „ha ikertestvérnek születtek volna, nem lehetnének egyformábbak lényegileg".[41] Mária problematikus házasságát ez is jócskán megterhelte. Hol egyikük, hol másikuk haragudott meg rá, ha igyekezett jóban lenni a harmadikkal.

Az áldatlan helyzetet a külső körülmények csak tovább súlyosbították, s még inkább felerősítették a három ember között kialakult negatív érzelmeket.[42] A külső közeg, a külvilág nem mindennapi történései közvetlen asszociációs kapcsolatba

---

cselédekben, mint a tót a vadkörtében. A helyzet ma megváltozott. Ma a cselédek válogatósok és csak olyan helyen állnak munkába, ahol minden kívánságukat teljesítik." Dunántúl, 1919. április 11.

[39] BFL XIV.295. 1919. ápr. 17.; A mainál jóval gyakoribb pelenkacsere amúgy a korszak általános csecsemőgondozásához tartozott: „Elegendő tej szopásának jeléül a baba bőven vizel, naponta 12–16 pelenkát is nedvesít és ezen pelenkák nemcsak kicsiny nedves foltokat mutatnak, hanem lucskosak." Jó Egészség, 1919. június 1.

[40] BFL XIV.295. 1919. ápr. 17.; A „hústömeg" mint a szánalmas, de egyben megvetendő, cselekvésképtelenség szimbóluma, amely a háborús frontélmények naturalista utalásaival is összefüggésbe hozható, nem hiányzott a korszak sajtó-megnyilvánulásaiból. Pl. „Gyilkos puskatüzelés, majd két hatalmas dördülés, s már ott volt az ágyuk mellett. Véres hustömegek, hörgő, vonagló emberi testek között ekrazit töltényeket tett az ágyuk csöve alá" stb. *Gajáry István:* A sérthetetlen ember. Az Újság, 1917. december 15.

[41] BFL XIV.295. 1919. jún. 29.

[42] BFL XIV.295. 1919. jún. 29.; Gruber Máriáék vélhetően zugligeti villájukban éltek, ahol ekkoriban jobbára állattartásból fedezték a szükségleteiket. „Pedig most 2 lány van. Igaz, hogy 3 tehén, 3 borjú,

kerültek a naplóíró benső, érzelmi megpróbáltatásaival, személyes fájdalmával. Ezek kivetüléseként értelmezhetjük a következő sorokat is: „most is sírni tudnék [...]. Siratni azt a sok keserű fájdalmat, amit a föld szült, mert én is a társadalom egyik élőlénye vagyok, a társadalom – a makrokosmos testének egy része. A vérző, fájó emberek sajnos mind bizonyos fokig egyek [...]. Óh, te nagy Isten! Ne hagyj el!!! Ne hagyj el uram! Nehéz az élet ebben a koplalós kommunista világban, s hogy anyukának vagy Gábornak egy kis megértése és elnézése lenne egymás iránt a szívükben!!! De nem! Pedig láthatják, hogy ebben a nehéz világban még ahhoz is elég nehéz az élet, ha a külső nehézségekkel küzd az ember, – nemhogy még maga csináljon nehézségeket [...] de nem, ők hozzám rosszak egymás miatt."[43]

Arra, hogy a politikai körülmények a kommün időszakában milyen mélységben és jelleggel befolyásolta a privát szféra viszonyait, Máriának az anyjára vonatkozó egyik megjegyzése világít rá legegyértelműbben. „Most már jóformán semmit sem segít anyuka, amióta anti vörösök"[44] – mármint az anyja és a férje. A talányos mondat legvalószínűbb megfejtése nem lehet más, mint hogy a vörös uralommal szemben érzett gyűlölet a mindennapi otthoni teendőket, a szokványos cselekvési módot is képes volt egyfajta elutasítandó magatartássá alakítani; vagyis a politikum helyet talált magának a család belső terében is. A tisztán személyes problémák, negatív érzelmek átitatódtak a külvilág feszültségeivel s felerősödtek általuk.

Megrendített intézményi identitás, személyesség egy historia domus bejegyzéseiben

Míg a fenti két napló tisztán személyes élménybázisú, addig a Filadelfia-naplóbejegyzések[45] az intézményi identitásba ágyazódó személyesség tanúságtételeként is értelmezhetők. A Bethesda Kórház mellett működő Filadelfia Diakonissza Egylet historia domusa ugyanis bár egy adott szervezet intézményi perspektívájából, mégis számos személyes vetületet érintve taglalja az 1919 nyarán átélt eseményeket. Jóllehet az intézmény a Nemzetközi Vöröskereszt védelme

2 malac, 5 tyúk, 34 csirke, egy kakas, egy kecske […]. És semmi más segítség. Élelem már igazán csak az van, amit a JóIsten ide küld, a tejért és a tej. Ha az nem lenne, éheznénk." Napló, 1919. június 29.

[43] BFL XIV.295. 1919. jún. 29.

[44] Uo.

[45] A szervezet elődjét a hazai német reformátusság svájci eredetű vezetője, Biberauer Richárd alapította 1903-ban, amely 1906-tól Filadelfia Diakonissza Egylet néven folytatta tevékenységét és szoros kapcsolatban állt kaiserswerthi (Németország) anyaházával. 1909-ben a Bethesda Kórház tulajdonjogát is megszerezte. Szellemiségét jól jellemzi jelmondata: „Jutalmam, hogy tehetem". Vö. *Bodoky Richárd:* Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek III. (1912–1922). Égi sziget. Bp. 1999. A napló forrása: BFL XIII.42 Biberauer-Bodoky gyűjtemény. Fialdelfia Diakonissza Intézet – Napló, 1919.

alá került[46] s így elkerülte az államosítást, sem a diakonisszák, sem a közösség egésze nem vonhatta ki magát a külső, politikai erőtér hatása alól.[47]

Az igen „bőbeszédű", hittételi és hitéleti reflexiókban is bővelkedő naplót ebben az időszakban is az egyik vezető diakonissza, báró Nyáry Ilona vezette.[48] A Tanácsköztársaság időszakára vonatkozó bejegyzések érzékletesen mutatják be az új közhatalom szellemiségétől merőben idegen egyházi intézményt sajátjának érző s annak sorsáért aggódó, vezető beosztású testületi tag érzelmeit, gondolatait, az új rezsimhez fűződő viszonyát, valamint a proletárdiktatúrával szimpatizáló személyek magatartásának az intézmény egészére, illetve a naplóíróra gyakorolt hatását.

Az időszakból származó első bejegyzés rögzítette a hatalomváltás tényét, s a naplóíró abbéli meggyőződését, hogy „ez a nagy átalakulás, a kommunizmus szelleme, mely minden egyes egyén existenciáját részben megrendítette, részben más mederbe terelte, végighullámzik mirajtunk is".[49] S valóban, itt is jelentkeztek belső feszültségek, amikor néhány, az adott helyzetet kihasználni szándékozó, a rezsimmel érzelmileg azonosuló alacsonyabb beosztású munkatárs szembefordult a vezetőséggel. A napló beszámolója szerint például egy korábban is „alkalmazkodási és munkafegyelmi problémákat" okozó ápoló március 27-én azzal a felkiáltással, hogy „a proletárdiktatúra mindenkinek egyenlő jogot biztosít, illetve, az *elnyomottakat* [kiemelés az eredetiben – H. J. A.] felszabadítja, tehát ő egyszerűen át fogja venni a kórház igazgatását […]" – bizonyos egyéneket megtartva, a többiek viszont „mehetnek, ahova nekik tetszik, stb".[50] Néhány nap múlva a kerületi direktórium illetékese leszerelte az egyéni akciót, az osztályharcos attitűdnek ez a rendszertipikus módja azonban cselekvésre késztette az intézmény vezetését.

A természetes félelem mellett egyfajta rugalmasságról és alkalmazkodóképességről is tanúskodik, hogy egy az intézményben megjelent szakszervezeti

---

[46] Ebben jelentős szerepe volt Biberauer Richárd sógorának, az angol hadsereg kötelékében működő s az antant szerveivel szoros kapcsolatban lévő Hans Vischernek. Vischer ezekben a kritikus napokban érkezett Budapestre és a Bethesdában is rokonlátogatást tett. A befolyásos rokonnak, tájékozódva a körülményekről, döntő szerepe lehetett abban, hogy az intézmény, kikerülve az államosítást a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alatt folytathatta tevékenységét. *Bodoky R.:* Jövevények és vándorok i. m. 31–32.

[47] A hazai reformátusságnak a Tanácsköztársaság időszakában kialakult helyzetére, valamint a Bethesda Kórház vonatkozásában is lásd *Csűrös András Jakab:* Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben. Doktori (PhD) értekezés. Károli Gáspár Református Egyetem. Bp. 2017. 93–94.

[48] Báró Nyáry Ilona báró Nyáry Sándor Gömör megyei földbirtokos lánya és dr. Kovách József egészségügyi főtanácsos, egyetemi orvos professzor felesége volt. Keresztyéni lelkiségére vonatkozóan lásd Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 59. (1916) 12. sz. 137–138., háztulajdonosi attitűdjének kritikáját lásd Népszava, 1918. május 9. 7.

[49] BFL XIII.42 Diakonissza Intézeti napló, 1919. ápr. 1.

[50] Uo.

titkár szónoklataira sem a diakonissza testvérek, sem az alkalmazottak nem elzárkózással, hanem együttműködést mutatva reagáltak. „Mi mindannyian, testvérek, vezetők a helyzet kényszerítő hatása alatt beléptünk a szocialista szakszervezetbe, így remélve védelmet ügyünk, s itteni munkánknak”[51] – olvashatjuk az ugyanaznapi bejegyzésben. Jól mutatja azonban a helyzet bonyolultságát s az új hatalomhoz való idomulás mögött megbúvó érzelmi motívumokat, hogy a nyilvánvaló védekező reflex mellett a bejegyzésekből elvi-politikai elbizonytalanodást is érzékelhetünk. A tanácshatalom első napjaiban-heteiben több hasonló közösségben is várakozó álláspontra helyezkedtek, sőt egyesek forradalmi illúziókat is tápláltak. A diakónusi közösségben is láttak néhányan lehetőséget arra, hogy egyfajta „evangéliumi fundamentalista alapon”, egyszersmind a forradalmi idők elvárásaihoz idomulva újjászervezzék közösségi életüket. Ezért a szervezet keretei között alakítottak is egy bizonyos „egyház forradalmi tanácsot”. Margit testvér „mindegyre felségesebb perspektívát tár elénk annak lehetőségére, hogy mi is dolgozzunk szélesebb körben a tiszta evangélium által”[52] – olvashatjuk a historia domusban.

Az ötletszerű próbálkozásnak nem lett folytatása, sőt mondhatni balul sült el. Az történt ugyanis, hogy egyes diakonisszákra, amint a naplóíró fogalmazott, káros befolyást gyakorolt: „a mostani szellem, melynek áramlata, úgy látszik, a szocialista szólamok előadása folytán érintette őket. Azóta, hogy mi is kénytelenek voltunk szervezkedni – folytatta – rajtuk is, valami forradalmi, lázadó szellem kezd erőt venni. Itt-ott olyan megjegyzéseket tesznek, este, lefekvéskor […], hogy ők bizony nem fognak ezentúl ingyen dolgozni stb.”[53]

Mivel a diakonisszák gyógyító munkája a keresztyéni elkötelezettségű, meghatározott tartalmú lelkiséghez kapcsolódott, illetve abból fakadt, az intézmény alapfeladatának ellátásában jelentett akadályozó tényezőt az ettől teljesen eltérő, tisztán materialista szemléletű és hasznossági elvű mentalitás. „Amikor arról van szó, hogy egy teljesen idegen, földi érdekeket szolgáló elem dirigál ezentúl a Bethesdában”[54] – áll a naplóban. Ezt képviselte a fent említett s az intézmény ügyeiben meghatározó szerepet játszó ápoló „szervező” tevékenysége. Súlyos lelki traumát okozott például a diakonisszáknak az intézet ebédlőjében korábban

[51] Uo.

[52] Uo.; Az illúziók azonban hamarosan szertefoszlottak, amint a Vallások Likvidálására Kiküldött Országos Bizottsághoz menesztett küldöttségük elnöke, Fáber Oszkár nyíltan közölte velük: „Ne kertelgessünk – mondotta –, megmondom nyíltan, hogy célunk az egyházak teljes megsemmisítése.” *Bodoky R.:* Jövevények és vándorok i. m 40.; „A proletárdiktatúra életbelépésekor a Forradalmi Kormányzótanács első dolga volt a vallásügyek likvidálására országos bizottságot létesíteni.” A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai VI. Bp. 1960. 476.

[53] BFL XIII.42 Diakonissza Intézeti napló, 1919. ápr. 8.

[54] Uo.

szokásos, áhítatos célú összejövetelek elmaradása is, az azok rövid, „éneklés nélküli csendben" való elvégzésére vonatkozó utasítás. A napló ezzel kapcsolatban tényszerűen rögzíti az indirekt, ám mégis valós lelki terror megnyilvánulását. A vallásos összejöveteleket ugyanis nem azért hagyták el, mintha bármiféle módon elismerték volna, hogy „ezt követelni jussa volna az ápolónak, vagy félnénk a fenyegetéstől, hanem csupán azért, hogy ne legyen alkalma belekötni a mi dolgunkba"[55] – áll a dokumentumban.

Az intézményi körön belüli konfliktusok okozta mentális trauma mellett a külső hatalmi közeg fizikai mozgásteret korlátozó hatása sem maradt el. Ezt azonban a hatalomnak az intézményhez delegált „szakszervezeti kiküldöttje"[56] tapintatosan, egyenesen az intézmény ellátási feltételeinek javítását kilátásba helyezve valósította meg. S bár amint a naplóíró is megjegyezi, voltaképpen „elég sima modorban, jóindulatúlag helyezkedik el a dologban", a politikai háttérből fakadó negatív intézményi perspektíva nem lehetett kétséges. Báró Nyáry Ilona érzékletes megállapítása szerint: „mint amikor valakit, aki operáció előtt áll, azzal bíztatnak, hogy nem fog nagyon fájni, s arról akarnak meggyőzni, hogy nem is olyan baj […], hogy egy darabot levágnak a testéből. A »jóltevő« [így!] narkózist ajánlgatja, a minta-étlap bőséges és dús tartalmával, mely legközelebb forgalomba kerül a kórházi élelmezés asztalán, s »jóságosan« gondoskodnak itt minden munkásról, kivéve az irodásokat"[57] – olvashatjuk az ellátás állami kézbe vételével kapcsolatos baljóslatú kommentárt.

A személyi konfliktusok és az elégedetlenség a politikai és társadalmi szabályrendszer megrendülésekor mindig erőteljesen törnek felszínre. Az intézményi napló vezetője ezt ebben az adott esetben egyfajta társadalmi osztálykonfliktus keretébe illesztve érzékelte. Arról írt ugyanis, hogy az egyik diakonisszát, aki „hívő lélekként" érkezett az intézménybe, már április elején el is sodorta, úgymond „az első áramlat". Voltaképpen a „szocialista osztályöntudat" tételével, illetve érzékelésével találkozunk ebben az esetben, hiszen a következőket olvashatjuk a naplóban: Herta testvérnek „sajnos […] csupán felszínes volt a lelkiélete, s az első áramlat, íme elsodorja. Sokat árt most is egy bizonyos ápoló agitációja, s egyenesen annak lehet betudni, hogy ide jutott Herta testvér, ki jól megérti a szocialista hangot, amennyiben évekkel ezelőtt, gyári munkás leány volt itt Pesten; sajnos nem ellensúlyozza az ott magába szívott hatásokat a falusi élet, mit

[55] Uo.

[56] Az illető vélhetően Karácsonyi Károly volt, aki az 1919. jún. 12-ei pártgyűlésnek is küldöttje volt. Lásd A magyar munkásmozgalom i. m. 46.

[57] BFL XIII.42 Diakonissza Intézeti napló, 1919. ápr. 8. Korábban utaltunk rá, hogy a kórház végül is elkerülte a szocializálást, mivel a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét élvezte.

odahaza, atyja házában töltött, sem az evangéliumi nevelés, melyben ott, s itt is részesült".[58]

Az intézményen belüli társadalmi rétegzettség (vezetés, diakonisszák és elöljárók egyfelől, portás, ápolók, háziszolga, s néhány női alkalmazott másfelől) – szintén tápot adott a lappangó osztályellentétek manifesztálódásának. Így, amikor május elején a környéken izgatottság vett erőt mind az ottani „burzsoázia" (például a szomszédságban lakó dr. Balázs Béla[59] ny. főispán és köre) képviselői, mind pedig az alsóbb rétegekhez tartozók körében, a naplóíró egyfajta fenyegetettség-érzésről számol be. Ez egyrészt „a rettegő úriemberek" éjszakai átköltözésében és elrejtőzésében, másrészt az intézet portásának „aki különben valami rákosi magyar gyerek, kiszolgált […] katona, s régi ismerőse – volt – a Bethesdának és sok jó akaratát élvezte a vezetőknek, testvéreknek" súlyos nyilatkozatában öltött testet. A portás kijelentette ugyanis, ezzel elszakítva az intézményhez kötődő addigi érzelmi köteléket, hogy ha látják majd, hogy „le van verve a proletárság, akkor a burzsoázia ellen nagy támadást fognak intézni, és ő is azok között lesz, akik a bosszú művét végrehajtják, s vészjóslóan mutatott a Tiszteletes úrék lakása felé, e szavakkal: „ezek is burzsoák!"[60] Jóllehet a vezetés riasztó jelként értékelte ezt a megnyilvánulást, az intézmény társadalmi beépültsége, nemzetközi védettsége, valamint a kormányhatalom érdektelensége együttesen abba az irányba hatottak, hogy végül is perifériikusnak tekintették az amúgy jellegzetesnek tekinthető epizódot.

Az egyházi vezetésű egészségügyi intézmény kollektív élménye a proletárdiktatúra epizódjáról tehát nem volt pozitív, s tagjainak többsége megnyugvással vette tudomásul, hogy az ellenforradalom hónapjai a korábban már megszokott viszonyokhoz hasonló keretek közé rendezték vissza a közösségi életet.[61]

Összegzés

A három napló eltérő tonalitásai mintegy polifon hangszerelésben tárják elénk az egykorúak kedélyállapotára, az erőteljes érzelmi és hangulati benyomásokra vonatkozó jellegzetességeket.

---

[58] BFL XIII.42 Diakonissza Intézeti napló, 1919. ápr. 8.

[59] VII., Hermina-út 35/c. sz. alatt lakott. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 27. (1916) 9. rész 1250.; Nevezett a Tisza-féle munkapárti programot képviselte 1911-ben, amikor Zala vármegye főispánjává választották. Világ, 1911. november 16. 5.

[60] BFL XIII.42 Diakonissza Intézeti napló, 1919. máj. 3.

[61] „Sok kétség és remény között hánykódva, végre elkövetkezett a várva várt kormány-válság, a proletárdiktatúra lemondása, s vele a Filadelfia számára a jobb idők jövetelének lehetősége" – olvasható a naplóban. BFL XIII.42 Diakonissza Intézeti napló, 1919. aug. 5.

Gál János esetében az első generációs katolikus-konzervatív értékrenden nyugvó vidéki értelmiségi kissé nosztalgikus nemzeteszményével találkozunk. Gál a politikai helyzetet tágabban, a nemzetközi erőtér vonatkozásában is szemléli, egyfajta reálpolitikai látásmódról téve tanúbizonyságot, bár viszonyulása az új hatalomhoz meglehetősen negatív. Esetében a bonyolult politikai helyzethez igazodó fantáziadús látásmóddal is találkozunk, amit az is tanúsít, hogy ellentmondásos módon nem csukja be teljesen a kaput – az egyébként megvetett – proletárdiktatúra „új világ-ajánlata" előtt sem. A külső eseményeket és élményeket folyamatosan ütközteti saját érzelmi reflexióival, s a kettőt egymással összhangban, kiegyensúlyozott, leíró előadásmódban tárja elénk. Ugyanakkor megjelennek emellett a zaklatottság, a zilált idegi állapot expresszív megnyilvánulási formái is. A napló a kevéssé ismert helyi jelenségekre egyéni értékalapú, de érzelmileg átszínezett reflexiók sorát nyújtja.

Míg Gál János esetében a külső történések negatív töltetű kritikai észrevételeivel találkozunk egyfajta historikus szemléleti keretbe ágyazva, addig Gruber Mária Tanácsköztársaság-élménye más jellegű. Gál saját személyét némileg háttérbe szorítva kommentálja és értékeli a történéseket, addig a férjével házastársi „közelharcot" vívó asszony saját sorsán mereng írásaiban, s a magánélet romjaiból kitekintve igyekszik tudomásul venni a tágabb környezet – saját személyét illetően is – kedvezőtlen történéseit. A két élethelyzet eltérő optikája lehetővé teszi számunkra, hogy más-más fénytörésben szemléljük a köztörténeti vetületben ismert jelenségeket és megnyilvánulásmódokat.

A két személyes napló eltérő irányultsággal, az egyén szemszögéből rögzíti az élményeket. A Diakonissza Egylet *historia domusa* ezzel szemben egy harmadik, az adott intézmény értékszempontjaival azonosuló személy perspektívájából értelmezi a kommün időszakát. A dokumentum sajátossága, hogy noha formálisan intézményi érdekek állnak az előtérben, mégis az ebbe kapcsolódó személyes élmény- és értékbázis képezi a napló narratívájának alapját.

A proletárdiktatúra eseményeinek a magánélethez kapcsolása, egy konkrét, egyéni élményvilágba ágyazása eltérő személyes tapasztalattá, érzületté formálja a napi benyomásokat, amelyek a naplókban rögzített személyes tanúságtételek formájában öltenek testet. Így a vizsgált egodokumentumok – amint Kövér György is megfogalmazta[62] – „személyessé formált" történelem érzékelésének lehetőségét nyújtja és egyúttal a történelem egy másfajta dimenziójának tanulmányozási lehetőségét is kínálja az olvasó számára.

[62] *Kövér György:* Én-azonosság az ego-dokumentumokban i. m. 101–102.

A PERSONAL EXPERIENCE OF THE RULE OF THE REDS

By András J. Horváth

SUMMARY

The paper analyses three manuscript diaries kept in the Budapest City Archives. The first is the edited diary of a high-school teacher who lived through the era of the Hungarian Republic of Councils in the countryside; the second belonged to a woman from Budapest and reflects a marital crisis between herself and her husband who just returned from the front, during the same period; whereas the third contains notes in the *historia domus* of a Calvinist nursing order. The paper aims to detect and analyse the divergent mental and emotional attitudes of persons of a different social background to the Republic of Councils, as well as their behaviour and personal experiences. The objects of inquiry are a bitter disillusionment that gradually replaced initially dim hope in the teacher's diary; the psychological role of governmental power in deepening the marital crisis in the diary of the wife; and, in the third case, the influence of ideologically opposing power on an ecclesiastical organization.

Veszprémy László Bernát

BALOLDALI ANTISZEMITIZMUS, ANTICIONIZMUS ÉS A ZSIDÓ VAGYON ÁLLAMOSÍTÁSA A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN*

Tanulmányomban a Magyarországi Tanácsköztársaság (továbbiakban: Tanácsköztársaság) idején a zsidóságot érintő üldöztetés, vagyonelkobzás[1] és erőszak történetét vizsgálom a baloldali antiszemitizmusról írt nemzetközi munkák tükrében. A baloldali antiszemitizmust Seymour Martin Lipset amerikai szociológus 1969-ben az anticionizmussal,[2] Michael Lerner rabbi, a neves *Tikkun* zsidó folyóirat szerkesztője pedig a cionizmusra kiterjesztett antinacionalizmussal és antikapitalizmussal azonosította.[3] Robert S. Wistrich, a Jeruzsálemi Héber Egyetem történésze a progresszív anticionizmust és antijudaizmust nevezte meg a baloldali antiszemitizmus fő tényezőiként,[4] Philip Mendes, az ausztráliai Monash Egyetem kutatója az antijudaizmust hangsúlyozta munkájában.[5] Újabban William Brustein, a Nyugat-Virginiai Egyetem történésze és Louisa Roberts, az Ohioi Állami Egyetem szociológusa a zsidóságra vetített antikapitalizmusként definiálták a baloldali antiszemitizmust,[6] legfrissebben pedig Michele Battini, a Pisai Egyetem történésze adta eme definícióját a jelenségnek.[7] A nemzetközi szakirodalom megállapításai szerint tehát a baloldali antiszemitizmust a progresszív anticionizmus és antijudaizmus, valamint a kapitalizmus zsidósággal való progresszív azonosításaként értelmezzük.

---

* A tanulmány a Budapest Főváros Levéltára és az MTA Lendület Trianon 100 Kutatócsoport szervezésében megrendezett Mérlegen a Tanácsköztársaság című konferencián (2019. május 15–16.) elhangzott előadás írott, bővített változata.

1 Egyet kell értenünk abban a kérdésben Götz Alyval, hogy alapvetően kérdéses fogalom a „zsidó tulajdon", ám mivel körülményes dolog körülírni „azokat a [tulajdontárgyakat], melyek korábban zsidók tulajdonát képezték", így itt is élünk a kifejezéssel és variánsaival. Lásd *Götz Aly:* Hitler népállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus. Bp. 2012. 55.

2 *Seymour Martin Lipset:* „The Socialism of Fools": The Left, the Jews and Israel. New York 1969. 15–16.

3 *Michael Lerner:* The Socialism of Fools: Anti-Semitism on the Left. Oakland 1992. 54., 118.

4 *Robert Wistrich:* From Ambivalence to Betrayal: the Left, the Jews and Israel. Lincoln 2012., xii. 1–2.

5 *Philip Mendes:* Jews and the Left: the Rise and Fall of a Political Alliance. New York 2014. 39.

6 *William Brustein – Louisa Roberts:* The Socialism of Fools? Leftist Origins of Modern Anti-Semitism. New York 2015. 6–7.

7 *Michele Battini:* Socialism of Fools: Capitalism and Modern anti-Semitism. New York 2016. 1–2.

A Tanácsköztársaság és a magyarországi zsidóság – források és feldolgozások

1919. március 21-én a kommunisták és a szociáldemokraták egyesült pártja, a Magyarországi Szocialista Párt kikiáltotta az oroszországi forradalméhoz hasonló társadalmi berendezkedést bevezetni kívánó Tanácsköztársaságot (avagy kommünt), s ezzel kezdetét vette az első magyarországi proletárdiktatúra 133 napos uralma. Ugyan a Forradalmi Kormányzótanács elnöke hivatalosan a nem-zsidó Garbai Sándor lett, a tényleges hatalmat a zsidó származású Kun Béla tartotta a kezében, s mivel a Kormányzótanács 34 tagjából vele együtt 15-en azonosíthatóan zsidók voltak – noha nem tartották magukat annak –,[8] az 1919 utáni antiszemita történelemszemlélet egyértelműen „zsidódiktatúraként" kanonizálta az időszakot.[9] A sztereotípia voltaképpen olyannyira erős volt, hogy néhány hónappal az 1944-es deportálások előtt, az év januárjában *A Cél* című fajvédő folyóirat is „Új Zsidóországként" emlékezett vissza a Tanácsköztársaságra.[10]

A rendszerváltást megelőző munkák természetesen vajmi kevéssé tárgyaltak olyan kérdéseket, mint egyes vallási csoportok rendszerszintű üldöztetése a kommün idején.[11] Amennyiben a nemzeti vagy vallásos kisebbségekkel kapcsolatos ügyek felmerültek, elsősorban a Tanácsköztársaság türelmes mivoltát hangsúlyozták: a kommün 40. évfordulóján rendezett Pest megyei emlékkiállítás példának okáért demonstrálta a nemzetiségek – németek, délszlávok – iránti nyitottságot, ám a zsidóság a felsorolásból így is kimaradt.[12] Egy, az egyházak Tanácsköztársaság alatti szerepét is tárgyaló munka említés szintjén sem kezelte az izraelita egyházakat.[13] Egy másik, a forradalmi törvényszékekről szóló könyv szintúgy kihagyta felsorolásából a Szolnokon kivégzett ellenforradalmár zsidókat, illetve nem említette a gazdasági bűncselekményekért elítélt zsidókat.[14] A „zsidókérdéssel" kapcsolatos cenzúra a forráskiadásokat is megbízhatatlanná tette:

---

[8] *Komoróczy Géza:* A zsidók története Magyarországon I–II. Pozsony 2012. 359.

[9] *Csunderlik Péter:* A Tanácsköztársaság, mint „zsidódiktatúra"? A kommün antiszemita, asszimilációpárti és cionista értelmezései a korai Horthy-korszakban. Szombat 31.(2019) 3. sz. 15–17., itt: 15.

[10] *Egry István:* Európa fő ellenségei. A Cél 34. (1944) 1. sz. 2–7., itt: 7.

[11] Ezt a megállapítást lásd *Hatos Pál:* Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. Bp. 2018. A Tanácsköztársaság hatalmas irodalmának felsorolásától eltekintve lásd a leggyakrabban idézett munkát, mely pusztán néhány utalás erejéig foglalkozik a kérdéssel: *Hajdu Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 215–216., 429.

[12] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), XV.23. 1. d. Pest megyei emlékkiállítás a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára. Szerk. Krisztán László. 12–13. Köszönöm Perczel Olivérnek, hogy felhívta a figyelmemet erre az iratanyagra.

[13] *Rotter József – Kovács Nándor – Kovács Jenő:* A proletárhatalom védelmében. BM Tanulmányi és propaganda csoportfőnökség. Bp. 1979. 66–72.

[14] *Sarlós Béla:* A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp. 1961. 125., 171.

Kunfi Zsigmond népbiztos egyik antiszemita idézetét, amelyet e tanulmány is felhasznált, egy forráskiadás egyszerűen kihagyta Kunfi beszédéből.[15] Magyar Lajos kommunista újságíró felesége által írt életrajzából is teljességgel hiányzott az a tény, hogy Tanácsköztársaság előtt az *Egyenlőség* munkatársa is volt.[16]

A rendszerváltást követő történetírás a Tanácsköztársaság zsidó vonatkozású tárgyalásában elsősorban arra a vádra reflektált, miszerint a kommün népbiztosai zsidó identitású emberek lettek volna, s ha egyáltalán említésre kerültek is a zsidóság szenvedései ezen időszak alatt, a téma feldolgozása hiányos és rövid maradt.[17] Mindössze néhány történész utalt külön a Tanácsköztársaság alatti – a hatalom részéről tapasztalt – antiszemitizmusra,[18] a kérdésről részleteiben pedig csak Gyurgyák János és Komoróczy Géza írtak.[19] Újabban Bödők Gergely történész – e sorok írásakor még – publikálatlan PhD-tézise említi a vörös terror zsidó áldozatait.[20] Mindez súlyos hiányossága a kommünnel kapcsolatos magyar történetírásnak, hiszen az olyasfajta csúsztatások, mint például Mályusz Elemér állítása – mely szerint az izraelita egyházakat megkímélte a Tanácsköztársaság – újranyomtatásban napjainkig elérhetőek.[21] Érdekes módon az állítás, miszerint a Tanácsköztársaságnak valamifajta „zsidó jellege" lett volna, nem csupán az antiszemita történetírásban jelent meg. Drózdy Győző, a korabeli antiszemitizmussal szemben egyébként rendszeresen felszólaló kisgazda politikus úgy vélte, hogy a kommunizmus „a zsidó csőcselék forradalma volt a hazafias és vagyonos zsidóság ellen".[22] A polgári radikális – és zsidó származású – Jászi Oszkár

---

[15] A magyar Tanácsköztársaság mezőgazdasági szövetkezetei. Szöveggyűjtemény. Szövetkezeti Kutatócsoport. Bp. 1959. 58. Az eredetit lásd Kalocsai Néplap, 1919. április 23. 1–3.

[16] *Magyar Lajos:* Késői tudósítások. Bp. 1966. 5–14.

[17] Három különösen meghatározó munka: *Nathaniel Katzburg:* Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943. Bp. 2002. 31–36.; *Randolph L. Braham:* A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon I. Bp. 2015. 16–17.; *Ungváry Krisztián:* A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944. Pécs–Bp. 2012. 37–38. Utóbbi munka átdolgozott kiadásai sem javítottak érdemben ezen a hiányosságon. S ugyan nem meghatározó monográfiáról van szó, ám két neves szerző is csupán említés szintjén kezeli a kérdést, lásd *Kádár Gábor – Vági Zoltán:* Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon, 1948–1956. In: A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Szerk. Randolph L. Braham – Kovács András. Bp. 2015. 76–112., itt: 93–95. A zsidó származású forradalmárok identitását vizsgálja *William O. McCagg:* Jews in Revolutions: The Hungarian Experience. Journal of Social History 6. (1972) 1. sz. 78–105.; *Richard Löwenthal:* The Hungarian Soviet and International Communism. Revolution in Perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919. Eds. Andrew C. Jánosi – William B. Slottman. Berkeley 1971. 174.

[18] *Tőkéczki László:* Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca. Bp. 2005. 58–59.; *Pelle János:* Vérvádtörténetek. Magyar Nemzet, 1991. május 14. 8.

[19] *Gyurgyák János:* A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Bp. 2011. 102–109.; *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 354–368.

[20] *Bödők Gergely:* Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921). Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Egyetem. Eger 2018. különösen itt: 31–32., 177.

[21] *Mályusz Elemér:* A vörös emigráció. Máriabesenyő 2006. 170.

[22] *Drózdy Győző:* Amerika. Bp. 1924. 75.

hasonlóan a zsidóság érvényesülési időszakaként értékelte a kommünt.[23] Thomas Beaumont Hohler, Nagy-Britannia budapesti követe 1921-es általános jelentésében nemes egyszerűséggel így írt a kérdésről: „Nem kérdéses", hogy a bolsevizmust Magyarországon „a zsidók kezdeményezték, propagálták és vezették". Buzgalmában még a német származású Ágoston Péter népbiztost is „zsidó fajúként" említette, majd kifejtette, hogy csakis a török hódításhoz lehetne hasonlítani a pusztítást, melyet „a bolsevik párt, más szóval a zsidóság" végzett.[24] A bukaresti amerikai katonai attasé hasonlóképp közölte az amerikai Joint Distribution Committee zsidó szociális szervezet egyik alkalmazottjával, hogy „[budapesti] zsidók bolsevikiek" csinálták a kommünt,[25] ám maga a JDC sem volt mentes az effajta sztereotípiáktól. Mint Julius Goldmann, a párizsi JDC-iroda magyar-zsidó alkalmazottja írta a Tanácsköztársaság utáni antiszemitizmusra utalva: „sajnos maguk a zsidók is nagyban bűnösek a változásban, ami itt történt".[26]

A feltevés, miszerint a zsidóság „renegát" – ám továbbra is „zsidó" – elemei okozták volna, legalább részben, a kommünt, mai szemmel meglepően gyakran bukkant fel a két háború közti magyar-zsidó diskurzusban. Az asszimilációpárti *Egyenlőség* című zsidó hetilap hasábjain Mandel Sándor, a szolnoki neológ hitközség vezetője úgy nyilatkozott, hogy „én, mint zsidó, sohasem bocsátom meg magamnak, hogy Kun Béla is zsidónak született".[27] Érdekes módon a hetilap máshol úgy hivatkozott Kunra, mint „a nemzetromboló diktatúra fejére",[28] és máshol is olyan jelzőket használt a kommunistákra – ázsiai jelleg, testi fogyatékosság –, melyeket ma az antiszemita nyelvezettel azonosítanánk. Előbbi jelző mellett az *Egyenlőség* hasábjain azt is megtaláljuk, hogy Korvin Ottó „púpos gnóm" lett volna.[29] A lapban Hevesi Simon Dohány utcai főrabbi reagált arra a névtelen levélből származó kérdésre is, hogy zsidóként miért nem „reguláz ta meg" a szintúgy zsidó származású népbiztosokat: „Tőlük minden tekintetben oly távol állottam, hogy kéréssel hozzájuk fordulnom nem lehetett". Mint írta, ő maga rendszeresen támadta a kommünt „a szószékről", ám azt nem tagadta, hogy a kommün vezetői valóban zsidók lettek volna.[30] A lapot szerkesztő Szabolcsi Lajos így írt emlékiratában: „Van egy pont, ahol nem

[23] *Jászi Oszkár:* Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bp. 1988. 129.
[24] National Archives, Kew. FO 371/7633. General Notes on Hungary, 1921. december.
[25] Joint Distribution Committee Archives, New York (a továbbiakban: JDCA), 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 151.3. Hungary, Persecutions and Pogroms, 1919–1921. Alex Landesco levele a párizsi JDC számára, 1920. márc. 5.
[26] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 151.3. Hungary, Persecutions and Pogroms, 1919–1921. Julius Goldmann levele Felix Warburg részére, 1920. ápr. 13.
[27] *Mandel Sándor:* A vidéki zsidóság vezérei. Egyenlőség, 1938. szeptember 22. 10.
[28] Nekünk nem mindegy… Egyenlőség, 1925. március 7. 7.
[29] Zsidó ellenforradalmárok. Egyenlőség, 1920. február 28. 1–2.
[30] *Hevesi Simon:* Válasz egy „nyílt levélre". Egyenlőség, 1926. április 24. 1.

meneküljetünk a vád alól […]. Nem törődtünk a fiatalsággal. Nem neveltük eléggé zsidónak: ezért […] lettek belőlük kommunisták".[31]

Egyetlen zsidó irányzat sem kötötte össze azonban olyan erősen a zsidóságot – avagy a zsidóság „dekadens" tagjait – és a kommünt, mint a cionisták és kiadványaik. Schönfeld József, a cionista *Zsidó Szemle* szerkesztője hosszas értekezésben elemezte a magyar zsidóság szerepvállalását az 1918–1919-es forradalmakban, melyet *Vissza a gettóba?!* címmel adott ki. Schönfeld megismételte az ismert érvet, miszerint a zsidó származású kommunistáknak nem volt zsidó identitása, ám úgy vélte, hogy „a szabadkőműves-páholyok, a radikális politikai pártok élén mindenütt zsidó intellektüeleket találunk, akik így akarva, nem akarva rásütik ezen szervezetekre a zsidó-bélyeget". Ezek mellett érdekes módon közös pontra jutott Szabolcsival – akivel egyébként súlyos ellentétek mérgezték kapcsolatát – a zsidó fiatalság helyes nevelésének elmaradásával kapcsolatban: „[A zsidó – V. L. B.] ifjúság [...] könnyen hajlott a bolsevizmus új »vallása« felé".[32] A *Zsidó Szemle* már mindjárt 1921-ben Winston Churchill Kun Béláról szóló egyik cikkét idézte annak bizonyítására, hogy „a bolsevizmus útját csak a cionizmus állhatja a zsidó energia más irányba való levezetése által".[33] A lap azonban nem vállalt közösséget a kommünnel: ugyanebben az évben kikérte magának, hogy a fajvédő Kiss Menyhért arról beszélt: a cionisták „süvöltve tiltakoznak", amiért Magyarországon szocialista zsidókat akasztottak fel „a fehérek". „Nem fogunk süvölteni a nemzetközi kommunisták veszte felett. Semmi közösségünk velük. Miattunk az utolsó szálig »lekaparhatják őket a nemzet testéről« […]. Hallgatunk és hallgatunk, amint ez jól nevelt cionistához illik."[34] A cionizmus jobboldali – Vlagyimir Ze'év Zsabotyinszkij nevéhez köthető – ágazatának magyarországi hívei[35] hasonlóan erősen fogalmaztak a harmincas évek végén-közepén. Jári Péter – aki valószínűleg azonos volt a hatvanas években titkos cionista aktivitást kifejtő Jári Péterrel[36] – 1938-ban a *Bné Betár* cionista ifjúsági magazin hasábjain közölt írást arról, hogy a magyarországi baloldali zsidóság „szellemi mélypontot" képvisel, ők „a marxisták és hasonló elemek, a dicső Galilei-kör kései hívei. Eszméik nem csak az ezeréves magyar nemzet ellen merénylet, de főleg a magyar zsidóságra veszélyes[ek]". Jári hozzátette, hogy a jobboldali cionizmusnak küzdenie kell ezen nézetek ellen, ha „nem akarunk újra '19 utáni eseményeket".[37] A baloldali zsidóság

[31] *Szabolcsi Lajos:* Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. Bp. 1993. 284.
[32] *Schönfeld József:* Vissza a Gettóba?! Bp. 1919. 8–9., 20–21.
[33] Nordau és Churchill. Zsidó Szemle, 1921. június 17. 4.
[34] Ne süvöltsenek a cionisták. Zsidó Szemle, 1921. szeptember 2. 4.
[35] *Veszprémy László Bernát:* Egy holtig betári. Szilágyi Dénes radikális cionista munkássága. Múlt és Jövő 30. (2018) 1–10., itt: 2–3.
[36] (Fel)jelentések a konszolidáció korszakából. Szombat 7. (1996) 5. sz. 21–28., itt: 27.
[37] *Jári Péter:* Szellemi mélypont. Bné Betár 3. (1938) 2. sz. 26-27.

„oltárromboló" múltjának rémképére tett utalást Deutsch Árpád cionista ifjúsági vezető is, aki 1935-ben beszélt arról, hogy céljuk „nem osztályharcot vívni, oltárokat lerombolni, hitet elpusztítani", hanem büszke zsidó fiatalokat nevelni.[38]

Arról, hogy a zsidóság a Tanácsköztársaság alatt is szenvedett, már közvetlenül a kommün bukását követően születtek források zsidó szerzőktől. Lederer Sándor, a pesti izraelita hitközség akkori elnöke 1927-ben utalt rá – némi kronológiai zavarba kerülve –, hogy „a vörösterror, a fehérforradalom […] a tönk szélére juttatta az 1920-'21 években a mi gyönyörű intézményeinket".[39] Az *Egyenlőség* már 1920 januárjában utalt arra, hogy a zsidóság „előbb megszenved[ett] egy őrült és gaz rendszer pribékjeitől kimondhatatlan testi-lelki gyötrelmeket, azután még tetejében visel[i] a felelősséget az egész őrültségért és gazságért".[40] A lap továbbá kifejtette, hogy „a tönkrement zsidóságnak sokkal több oka van arra, hogy gyűlölje Kun Béla rezsimjét, mint amennyi okuk erre a gyűlöletre a tönkrement kereszténynek van". „A tönkrement zsidók [ugyanis] először a kommün *alatt,* másodszor a kommün *miatt* szenvedtek, a szenvedésük kétszeres volt, kétszeres tehát a gyűlöletük a vörösök iránt".[41] Az Ujvári Péter által szerkesztett *Magyar Zsidó Lexikon* 1918–1919-ről szóló bejegyzése szerint „a magyar zsidóság legelsőnek érezte meg a kommunizáló államberendezkedés ránézve súlyos jelentőségű gazdaságpolitikáját". A lexikon ezt követően felsorolta a zsidó származású népbiztosokat (kis Dávid-csillagokkal jelölve nevüket), majd utalt rá, hogy „Szamuelly [Tibor – V. L. B.] szereplése és a politikai nyomozó élén álló [sic!] Korvin-Klein Ottó működése következtében a legsúlyosabb időket élte át a magyar zsidó polgárság". A lexikon a Tanácsköztársaság által kivégzett ellenforradalmi zsidók számát 44 főben határozta meg.[42] A Tanácsköztársaságnak „katasztrofális következményei" voltak – írta a JDC magyar ágának 1920-as jelentése, ekkor még csak általánosságban. „Semmilyen magántulajdont nem tiszteltek, a házakat kifosztották, a boltokat kirabolták, a kereskedelem egyhelyben vesztegelt, és az egyén féltette az életét".[43] Ennél részletesebb volt azonban a JDC 1920 december végi jelentése, mely szerint „a kommunizmus jött, és elsöprött mindent, amit szentnek, jónak és igaznak gondoltunk [...]. A kommunizmus, mely el akarja törölni a kapitalizmust, természetesen a zsidóság ellen fordult, mivel könnyűnek találta elragadni annak vagyonát. A bolsevikok a zsidókat és azt a kereskedelmet támadták, melyet nagyrészt a zsidó ipar épített fel. Mivel a bolsevizmus minden vallást megvet, természetesen a

[38] Betár-tábor a Dolinka-völgyben. Kék Fehér 1 (1935) 2. sz. 12.
[39] *Lederer Sándor:* Levél Amerikába. Egyenlőség, 1927. július 23. 1.
[40] *Sebestyén Károly:* Zsidóság és bolsevizmus. Egyenlőség, 1920. január 10. 1–3., itt: 3.
[41] Az ár ellen. Egyenlőség, 1920. január 10. 6–7.
[42] Magyar zsidó lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 289–290.
[43] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 150.1. Hungary, Child Care, 1919–1920. Final Report on Hungary, 1920. jún. 1. 3.

mi vallásos és segélyező intézményeinket is aláásta. Leginkább a zsidók szenvedtek a vörösterror alatt […] és politikai, vallási, társadalmi és gazdasági vezetőik elborzadva fordultak el a kommunizmustól".[44]

De megjelent-e az antiszemitizmus a kommün vezetőinek nyilatkozataiban, illetve a Tanácsköztársaság hivatalos kiadványaiban és sajtójában? Ha valaki csak a Tanácsköztársaság vezető politikusainak nyilatkozatait figyelte – ideértve Kun Bélát –, könnyen juthatott arra a konklúzióra, hogy a jobboldali, keresztény alapú antiszemitizmus nem elfogadható, ám a progresszív zsidóellenesség államilag támogatott dolog. Kun voltaképpen már korai publicisztikájában megfogalmazta, hogy a dualista rendszert fenntartó kormánypárt liberális sajtója „a nemzet sírján és verejtékén" hízó „Moloch".[45] Kunnak zsidóságához való hozzáállását sokan idézik: Kun maga deklarálta a tanácsok országos gyűlésén, hogy „nem fogom szégyellni zsidó létemre ezzel a kérdéssel leszámolni. Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem".[46] Nem kizárható, hogy szóhasználatával az antiszemiták vádjait kívánta megelőzni.[47] Ugyan a pogromokat – már ha azokat az ellenforradalom követte el – elítélte,[48] ám zsidóellenes nyilatkozatokat is tudott tenni, melyek kevéssé ismertek. Lásd például a Róbert Károly körúti Engels (volt Vilmos) laktanyában tartott július 6-ai beszédét, melyben az ellenforradalom antiszemita jelszavait igyekezett visszautasítani, ám eközben maga is súlyosan antiszemita kijelentéseket tett: „Azok, akik önöket megtévesztették, amikor az ágyúcsövet a gyárakra irányították, a pogrom és a szociáldemokrácia jelszavával tették ezt. Mi a munkásmozgalomban sohasem kérdjük azt, kinek mi a vallása vagy nemzetisége. Papok, mágnások és zsidó kapitalisták uszítanak pogromra a »zsidó kormány« ellen, pedig nincs az a Tisza István és nincs az az antiszemita, aki úgy elintézte volna a zsidó kapitalistákat, mint éppen ez a zsidónak nevezett kormány".[49] Az 1919-es eseményekre visszatekintve pedig maga is arról írt, hogy az ellenforradalom soraiban „mindenkinek megvolt a maga zsidó bankárja vagy mágnása, akit testével védett".[50]

Kun hangvételét más tanácsköztársasági vezetők is utánozták, hol expliciten, hol pedig kódolt antiszemita nyelven. Varga Jenő népbiztos április elején még csak azt hirdette meg, hogy „a régi értelemben vett bankuralomnak, a pénzzel

[44] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 148.2. Hungary, General, 1919–1920. A JDC jelentése Magyarországról, 1920. dec. 21. 9–10.
[45] *Dersi Tamás:* A publicista Kun Béla. Pályakezdő korszak. Bp. 1969. 84–85.
[46] Tanácsok országos gyűlésének naplója (1919. június 14.–1919.június 23.) I. 1919. Bp. 1919. 205.
[47] MTA Könyvtára Kézirattár, D/14.401. *Borsányi György:* Kun Béla. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Bp. 1989. 49.
[48] Az olasz misszió bele akar avatkozni az ellenforradalomba. Népszava, 1919. június 27. 2.
[49] Katonagyűlések a kaszárnyákban. Népszava, 1919. július 6. 3.
[50] *Kun Béla:* A magyar tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások. Bp. 1958. 559.

űzött uzsorának egyszer és mindenkorra vége",[51] azonban Áron Géza zsidó ügyvéd Fáber Oszkár perében már ezt vallotta: a Vallásügyi Likvidáló Hivatal vezetője „húsvét táján" tartott budapesti beszédét „azzal kezdte, hogy a lipótvárosi asszonyok meghívókat szoktak küldeni az ő barátaiknak, hogy »XY szívesen látja Önt 5 órai teára«. Mi nagyon szeretjük a lipótvárosiakat. Nem várunk ilyen meghívóra, el fogunk menni hozzájuk meghívó nélkül, behatolunk a lakásokba és éléskamrájukba«". Ehhez hozzátette, hogy a „lipótvárosiak" az oka a prostitúciónak, „ők vásárolják meg tőletek ártatlan leányaitokat és feleségeiteket". Áron szerint „erre a tömeg felbuzdulva felemelt ököllel és botokkal ordítani kezdett, »le fogjuk gyilkolni őket«". Az antiszemita hangulatot a zsidó ügyvéd olyan erősnek érezte, hogy úgy tervezte, vidékre menekül családjával.[52]

Az ellenforradalom zsidókkal való azonosítása gyakori retorikai elem volt más népbiztosok részéről. Pogány József népbiztos már 1919 februárjában is arról beszélt – ekkor még a katonatanács elnökeként –, hogy a „zsidópénzből táplálkozó" ellenforradalom „jezsuitái és pénzszagú zsidói" „egyre zsidókormányt hangoztatnak, de a Tisza-kormányban ülő Harkányiak, Vadászlipótok, a Wekerle-kormányban ülő Vázsonyiak és Szterényiek ellen nem volt kifogásuk".[53] Kunfi Zsigmond népbiztos április 23-ai, kalocsai beszédében többször is visszatért a zsidóság kapitalizmussal való összekötésének példájára: „Nem tűrjük, hogy hatalmunkat megsértsék, újra gazdag zsidók és papok zsákmánya legyünk". Majd valamivel később így folytatta: „Akarják-e önök, hogy az ő uralmuk újból visszatérjen? Hogy gazdag zsidók, nagybirtokosok újra a nyakunkra üljenek? (Nem, nem, vesszenek)".[54] S végül Böhm Vilmos hadsereg-főparancsnok Haubrich József hadtestparancsnoknak küldött június 27-ei nyilvános táviratába csempészett antiszemita üzenetet: „Amíg a proletárság egyik része fegyverrel a kezében harcol az imperialisták galád támadása ellen, addig volt tisztek egy része, zsidó kapitalisták, papok, burzsoák és vagyonukat vesztett földbirtokosok szövetsége gyáva orvtámadással, lepénzelt bérencekkel megtámadta Tanácsköztársaságunkat." Böhm üzenetének végén az iméntiek „legázolására" biztatta elvtársát.[55] Amennyiben valaki lemaradt volna az erős antiszemita felhangokat is tartalmazó uszításról, a *Népszava* két nappal későbbi számában ismét leközölték a távirat szövegét.[56]

A vidéki direktóriumok részéről, valamint a népgyűléseken is többször elhangoztak antiszemita nyilatkozatok. Klein Károly, a váci direktórium tagja a

[51] A bankuralom halála. Vásárhelyi Proletár, 1919. április 6. 1–2.
[52] BFL, VII.5.c.7064.1919.; Fáber Oszkár pere III. 239–240. Áron Géza vallomása.
[53] A katonatanács az ellenforradalom letörését követeli. Népszava, 1919. február 8. 5–6., itt: 6.
[54] Kalocsai Néplap, 1919. április 23. 1–3.
[55] Böhm Vilmos hadseregfőparancsnok távirata. Népszava, 1919. június 27. 3.
[56] Népszava, 1919. június 29. 3.

helyi kommunista sajtóban a „zsidó bankárok" és „zsidó gyárasok" ellen uszított, „csúszó-mászónak", „sátánoknak" nevezve őket, akik „összeroskasztják" a proletár-uralmat „az adók alatt".[57] Hegedűs Márton „elvtárs" egy áprilisi egri népgyűlésen arról szónokolt, hogy „a proletárdiktatúra […] a nagyok és hatalmasok, a főurak, főpapok és zsidó bankárok ellen irányul".[58] Sütő József a Budapesti Forradalmi Központi Munkás és Katonatanács 80-as Intéző Bizottságának június 5-ei ülésén panaszolta fel, hogy „két három napig vidéken volt és látta azokat a lehetetlen állapotokat", amik ott az élelmiszer elosztása körül voltak. „Szemtanúja volt egy népgyűlésen Hort községben, ahol a hatvani párttitkár zsidóüldözésre hívta fel a népet. Úgy agitált az előadó az élelmiszer beszerzéséért, hogy azt mondta a népnek: »Ha a zsidó ide beteszi a lábát, még csak egy tojást se adjatok neki, de aki a szervezet tagsági könyvével jön, annak adjatok mindent«".[59] A tanácsok országos gyűlésén is felolvastak egy táviratot, amelyet a dombóvári járási tanács kapott (s melyet automatikusan ellenforradalmi agitációnak minősítettek): „A csereakció megindíttatik, elosztó székhely lesz Dombóvár, miért is szíveskedjenek odahatni, hogy a járás területén lévő proletártestvérek a zsidóknak semmiféle élelmiszert ki ne szolgáltassanak".[60] Iványi Sándor, a kiskunfélegyházai direktórium tagja a tanácsok országos gyűlésén tett felszólalásában hasonlóan felpanaszolta, hogy a „vidéki direktóriumok" „közélelmezés címén" „nem mélyen járó szervező munkát végeztek, hanem a templomokat lobogózták fel és ütötték a zsidót".[61] S ugyan a tanácsok országos gyűlésén sokan szóvá tették a kommün vidéki funkcionáriusainak antiszemitizmusát, magán a gyűlésen is számos olyan bekiabálást jegyeztek fel a naplókban, mint hogy „dobják ki a zsidókat!".[62]

Hasonlón ellentmondásos helyzet alakult ki, mikor egyes népbiztosok vagy a munkásgyűléseken résztvevők felszólaltak az antiszemitizmus ellen, ugyanis ezek a felszólalások alkalmasint csupán annyit jelentettek, hogy a *jobboldali* antiszemitizmus ugyan nem elfogadható, de a *baloldali* antiszemitizmus igen, vagy pedig egyértelmű jelzését adták annak, hogy olyan sok antiszemita jelenséget tapasztaltak köreikben, hogy elhatárolódásra kényszerültek.[63] Előbbinek jó példája volt Vágó Béla népbiztos, aki maga is panaszkodott, hogy az ipari munkásság

---

[57] *Klein Károly:* Néhány komoly szó a szervezett munkásséghoz. Váci Vörös Újság, 1919. május 18. 2.; *Uő:* Kisbirtokok földadója. Váci Vörös Újság, 1919. május 18. 4.

[58] Eger népének nagygyűlése. Egri Újság, 1919. április 7. 2.

[59] BFL, XVI.1.c. 1. d. Budapesti Forradalmi Központi Munkás és Katonatanács jegyzőkönyvei. 1919. június 5. 57.

[60] Tanácsok országos gyűlésének naplója I. i. m. 222.

[61] Uo. 192.

[62] Uo. 28.

[63] Utóbbival kapcsolatban hasonló konklúzióra jut *Szabó Viktor:* A magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Főiskola. Eger 2016. 205.

köreiben is divatos az antiszemitizmus.[64] Az imént bemutatott sémába illeszkedve azonban Vágó sem állt meg az antiszemitizmus elítélésénél, hanem annak megfelelő irányba való terelése mellett érvelt: „Meg kell magyarázni t. elvtársaim a künn dolgozó parasztságnak, hogy a zsidónak nem lenne sem fehér kenyere, sem tyúkja, sem kalácsa, ha a paraszt nem adna neki. (Úgy van! Úgy van). A birtokos paraszt és a zsidó szövetsége az, amit a vidéken le kell törni (Úgy van! Úgy van!), de nem azzal a módszerrel, amely módszer itt uralkodik, hogy: odaállunk a kisgazdák, odaállunk az arisztokraták, odaállunk a papok politikája mellé és zsidóellenes hangulatot csinálunk, szítunk és támogatunk a tanácskongresszuson, hanem ki kell menni a faluba és fel kell világositani a parasztságot, hogy ott is ki kell törnie az osztályharcnak a szegény és a gazdag között."[65]

Utóbbinak pedig jó példája volt a MÁV-gépgyár, ahol „egyhangú határozattal" ítélték el a „zsidóellenes izgatást" a „burzsoázia részéről".[66] Az igazság azonban az, hogy az „izgatás" nem a „burzsoázia" részéről érkezett, hanem a MÁV-gépgyár dolgozói közül,[67] ahogyan a szabadszállási népgyűlés március 29-ei deklarációja is hasonló okokból született. A deklaráció ugyanis úgy fogalmazott: „»A vallási torzsalkodás szűnjön meg,« mindenkinek a figyelme a nagytőke ellen irányuljon, legyen az zsidó, keresztény vagy bármilyen felekezetűnek kezében, az teljesen mindegy."[68] Kommunista munkásoknak egy csepeli gépgyárban is fel kellett lépniük antiszemita munkatársaik ellen.[69] Mindez persze nem meglepő, hiszen antiszemita érzelmekre a munkásosztály egyes tagjainak körében több forrás is utalt. A Tanácsköztársaság alatt antiszemita munkások jelenlétéről írt emlékiratában Gaál Jenő egyetemi tanár,[70] és Szabolcsi is feljegyezte emlékiratában, hogy – két hónappal a kommün előtt – kommunista munkások, zsidók és keresztények így tüntettek ablaka alatt: „Fel kell akasztani minden rabbit!" „Agyon kell ütni a kapitalista zsidókat!"[71] Egy a *Proletárasszonyoknak!* címzett pamflet egészen expliciten közölte is a munkásnőkkel, hogy az antiszemita jobboldal pogromizgatással akarja gyengíteni a kommünt, ám ne hagyják magukat megtéveszteni: „azok, akik ezt az izgatást előkészítik, akik ezt csinálják, azok maguk is zsidók!" A röplap ezt követően azt bizonygatta, hogy a

[64] Tanácsok országos gyűlésének naplója I. i. m. 212.
[65] Uo. 211.
[66] Pártügyek. Népszava, 1919. június 20. 9.
[67] *Morin:* A tisztelt szovjet. A szovjetgyűlések szenzációs leleplezése. 5. füzet. Bp. 1919. 48.
[68] Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak duna-tisza-közi történetéhez. Szerk. Romsics Ignác. (Bács-Kiskun megyei levéltár kiadványai) Kecskemét 1976. 383. (A kiemelés a szerzőtől.)
[69] A csepeli forradalmi törvényszék ítéletei. Proletár (Csepel), 1919. április 20. 3.
[70] Idézi: *Katzburg, N.:* Zsidópolitika Magyarországon i. m. 33.
[71] Cionisták garázdálkodása az Egyenlőségnél. Egyenlőség, 1919. február 1. 5. A tüntetésen cionisták is részt vettek, akik az Egyenlőség anticionista hangvétele ellen tiltakoztak, ám a feltételezést, miszerint a zsidók fizikai leölésére biztató mondatok a cionisták részéről hangzottak el – akik között egy rabbijelölt, Hirsch Márton is tüntetett – teljességgel elvethetjük.

Tanácsköztársaság „mindent elvett a gazdag zsidóktól,"[72] nyilván egyes munkásnők antiszemita érzületeire apellálva ezzel.

A kiadványokban és a sajtóban a kommün antiklerikális propagandája elsősorban a keresztény felekezeteket támadta, ám a judaizmust sem kímélte meg teljesen – még akkor is így van ez, ha jelenleg csupán egy hivatalos kiadványt ismerünk, amely a zsidó vallást kritizálta. Farkas Antal írónak a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott mesegyűjteménye tartalmaz egy történetet, mely szerint egy falu összes zsidó szatócsa üzérkedett, kivéve egyet, aki a rabbitól kér tanácsot, mert nem is megy neki az üzlet. A rabbihoz persze pénzzel kell menni, mert „a papok nem szeretik, ha üres markú emberek koptatják a kilincsüket". A rabbi arra biztatja, hogy csaljon a mérlegen, keverjen vizet a borba, haszonra dolgozzon és gógyit adjon el – s miután így tesz, az ő üzlete is felvirágzik.[73] Más kiadványokban ugyan a vallást nem támadták közvetlenül, ám a zsidóságot annál inkább. A hasonlóan a Közoktatási Népbiztosság által kiadott *A kisgazda és az új rend* című pamflet példának okáért még az keresztény egyházellenes üzenetbe is képes volt antiszemitizmust csempészni. Mint fogalmazott, a papság eddig „nem élt a népért", „hanem a gazdag mágnásokkal és gazdag zsidókkal pendült egy húron".[74] Utóbbi kiadványt expliciten a Tanácsköztársaság funkcionáriusai közé olvadó Galilei Kör „szellemiségében" fogalmazták meg. A Galilei Kör „szellemiségének" felhasználása nem különösebben meglepő olyan értelemben, hogy a Kör a judaizmussal és a cionizmussal szemben is ellenséges volt.[75] A népbiztosság egy harmadik munkát is kiadott Krúdy Gyula tollából, mely tartalmaz antiszemita uszítást. („Fejér megye" „grófok, papok és zsidók megyéje.")[76]

Az antiszemita uszítás nem volt mindig explicit a kommunista vagy kommunizált sajtóban, ám gyakorta éltek olyan kifejezésekkel, melyeket a potenciális antiszemita támogatók könnyen érthettek: a *Vörös Újság* példának okáért a „magyar ésszel" szembenálló „kalmárokat" ostorozta vezércikkében,[77] a *Világ* pedig arról írt, hogy a falu eddig „a tőke, a városi burzsoázia dús prédája volt […] herék híztak teli magtáraiból […] tőzsér-furfang ezer cselvetése szipolyozta".[78] Szamuely Tibor

[72] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Plakát- és Kisnyomtatványtár 163. doboz 1919. III. 21-. I-P., O-P. dosszié, sz. n. Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának Országos Szervező Bizottsága: Proletárasszonyok! Köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

[73] A könyv antiszemita tónusára a figyelmet felhívja, ám sorait nem idézi: *Szabó Viktor:* A magyarországi Tanácsköztársaság propagandája i. m. 204–205. A történetet lásd *Farkas Antal:* Mese is, nem is – igaz is, nem is. Bp. 1919. 66–70.

[74] BFL, XVI.1.c. 1. d. 52. sz. akta. A kisgazda és az új rend című pamflet. Bp. 1919. 10.

[75] *Csunderlik Péter:* Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története. Bp. 2017. 336., 145.

[76] *Krúdy Gyula:* Fehérvári könyv. Bp. 1919. 3.

[77] Hazugság. Vörös Újság, 1919. július 6. 1.

[78] Kezet fogott a falu és a város. Világ, 1919. április 10. 3.

publicisztikájában ugyan nem használta a „zsidó" szót, ám a kódolt antiszemita nyelvezet számos klasszikus toposza felvillan írásaiban és beszédeiben: április 15-ei cikkében arról írt, hogy „az ifjú proletárállam testét" „meg kell szabadítani" a „fagyöngyöktől és piócáktól", illetve a „ravasz spekulánsoktól",[79] öt nappal későbbi győri beszédében pedig a „gyárosok, bankosok, részvényesek" ellen uszított, hozzátéve, hogy aki a kommün társadalmi vívmányai ellen akar lépni, „annak keresztül harapjuk a torkát".[80] Egy korábbi, 1918. decemberi írásában azonban nevesítette is Krausz Simon zsidó bankárt és a pesti „girhes szerkesztőket".[81]

A *Népszava* „zsidókérdés"-téren sok energiát fektetett az apológiába, s különös módon vallásos példákkal próbálta védeni a zsidó származású népbiztosok kiemelkedő arányát. Mint egy szerzője egy munkással lezajlott – valós vagy fiktív – beszélgetését leírta, a panaszra, miszerint „sok a zsidó népbiztos", így felelt: „Az semmit sem jelent, elvtárs. Tudnia kell, hogy azokat az embereket az öntudatos munkásság állította arra a helyre és csak addig maradnak ott, amig ezt a munkásság akarja. Különben a fődolog az, hogy a proletárság érdekében dolgozzanak és jól végezzék dolgukat. József az ács, Szűz Mária, az ő Fia, meg a tizenkét apostol, valamennyi zsidó volt."[82] A lap hasonlóan kikelt az ellen a vád ellen is, hogy bármifajta antiszemitizmus lehetséges lenne a szocializmusban. Budapesten már április végén olyan vörös cédulákat ragasztottak ki, hogy „le a gazember zsidókkal", „irtsátok ki őket"! Mint a *Népszava* írta, „nyilvánvaló, hogy a vörös szín és az »Elvtársak!« megszólítás ebben az esetben gaz csalás. Szocialistáktól ez a fölhívás nem származhatik […]. [A] szocializmus soha, sehol sem hirdetett faji, nemzet vagy vallási irtóháborút, és ezt a magyar proletárdiktatúra sem fogja megtenni".[83]

A napilap hasonlóan hosszas cikkben reflektált a – lényegében felvállalt – állításra, miszerint miért is támadják jobban a keresztény egyházakat, mint a zsidó hitközségeket. „[Azt mondják – V. L. B.], hogy mi Magyarországból Zsidóországot akarunk csinálni, mert csak a keresztény vallást üldözzük, de a zsidót nem, csak a keresztény papokat bántjuk, de a zsidó paphoz nem merünk nyúlni. Hát ez nem igaz […]. [A]z ellenforradalmi kísérlet nem a zsidó rabbik fészkéből, hanem a katolikus plébániák környékéről indult ki. Hát ki az a bolond, aki a kaftánt porolja ki azért, amit a reverenda csinál? Ki az az őrült, aki a zsidók ablakát veri be azért, [amit] az egyház [csinál]? Mi a katolikus klerikalizmus fészkelődéseire mutattunk rá […] és csak nem írhattuk, hogy nosza, zsidó papok, fészkelődjetek ti is, hogy megmoshassuk a ti fejeteket is". A lap konklúziója az volt, hogy számukra

[79] *Szamuely Tibor:* Riadó. Válogatott cikkek és beszédek. Bp. 1957. 175–176.
[80] Halál a burzsoáziára! Testvériség (Győr), 1919. április 23. 1–2.
[81] *Szamuely T.:* Riadó i. m. 136., 141.
[82] Ezentúl a szájára verek… Népszava, 1919. június 26. 9.
[83] Ellenforradalmi aknamunka kint és bent. Népszava, 1919. április 30. 2.

továbbra is „minden vallás egyforma", mellyel nem foglalkoznak, „de ha egyszer a politika mezejére téved", „bizony akkor a körmire kell ütnünk, akár pápista, akár zsidó". „Mi azután már arról nem tehetünk, hogy ezen a téren a katolikus papsághoz többször van szerencsénk, mint a zsidóhoz".[84]

Ennek ellenére a szocialista napilapban rendszeresen jelentek meg progresszív antiszemita anyagok. Pusztán a *Népszava* június 24-ei számában három, antiszemita tartalommal is rendelkező írás jelent meg. Maga Haubrich június 24-én rendeletben helyezte statárium alá a pogromra vagy „felekezeti és faji gyűlölködésre" szítókat – ám ellentmondásos módon ugyanezen közhírre tett üzenetében a zsidóság ellen is uszított: „A legkérlelhetetlenebb szigorral, a proletár forradalom minden hatalmával fogok eljárni az ellenforradalmi zsidó bankárok és klerikális papok aknamunkájával szemben. Fölszólítom a proletárokat és elsősorban a dolgozó asszonyokat, hogy ne üljenek föl a vagyona után kesergő zsidó tőke és a hatalmát féltő egyház bűnös szövetségének és ne hagyják magukat eszközül fölhasználni más vallású proletártestvéreik ellen."[85] A *Népszava* ugyanezen a napon hosszas cikkben kelt ki a nemzetiségi és felekezeti uszítások ellen – külön említve az antiszemitizmust, illetve a német- és románellenességet –, ám a szövegbe ugyanúgy elhelyezett antiszemita jelzőket is: „Az ellenforradalmi összeesküvők" listájára gúnyosan „előkelő püspököket, törökverő ősökkel dicsekvő mágnásokat, potrohos zsidó bankárokat és földesurakat", illetve „duplatokás papszakácsnőket" sorolt.[86] Végül egy rövid írás kifejtette a lapban, hogy „keresztény és zsidó tőkések összefogtak" „mocskos céljaik" érdekében.[87] Igaz, az antiszemitizmus a lapnak nem csupán a Tanácsköztársaság alatt volt jellemzője. 1919 januárjában – azaz még a Tanácsköztársaság előtt – „a zsidó banktőke és az agráriusok keresztény-szociális ellenforradalmárainak" szövetségét, „az Esterházyak és a Madarassy-Beckek ellenforradalmi együttesét" támadta,[88] az év októberében pedig – azaz már a Tanácsköztársaság után – az első világháború „végsőkig" való elhúzásáért okolta a „zsidó újságírókat", illetve a „zsidó tőke" által fizetett sajtót.[89]

Más lapok, mint *Az Ember,* még a látszatát is el akarták kerülni a „zsidóvédésnek": „Ezt a néhány figyelmeztető sort mi nem a zsidók érdekében írjuk, hanem írjuk azoknak a szegény őrülteknek érdekében […] akik készítik elő a pogromot".[90] A folyóirat inkább úgy vélte eloszlatni a vádat, hogy jobban kikelt a zsidóság, mint

[84] Próba – szerencse! (Szerkesztői üzenet). Népszava, 1919. június 15. 10.
[85] A Forradalmi Kormányzótanács rendelete. Népszava, 1919. június 24. 1.
[86] Az Isten nevében. Népszava, 1919. június 24. 1.
[87] Ötvennyolc népgyűlés a fővárosban. Népszava, 1919. június 24. 7.
[88] A reakciós sajtó. Népszava, 1919. január 28. 2.
[89] Ki okozta a háborút? Népszava, 1919. október 16. 5.
[90] Pogrom! Az Ember, 1919. június 26. 7–8.

a kereszténység ellen: „Mivel a zsidó tőke rendszerint sokkal mohóbb és pénzsóvárabb, mint a keresztény, [ezért] a zsidó kapitalisták, ha lehet, még jobban gyűlölik a kommunizmust, mint a keresztény kapitalisták."[91] S míg a judaizmus elleni kifakadások ritkák voltak a kommün propagandájában, egyes vidéki orgánumok betöltötték azt az űrt, amelyet a fősodratú kommunista kiadványok hagytak a zsidó vallás támadása terén. Mint a *Somogyi Vörös Újság* írta, „reménytelenül hülye, aki azt hiszi, hogy pápista meg zsidó között különbség van ma, amikor egyformán remeg mindegyik nyomorult életéért. És lámpavasra érett az a gazember, Jézust, vagy Mózest tagadó, aki abból akar megélni, hogy egymásra uszítja a más úton, de egy cél, a lelki megnyugvás, a képzelt túlvilági örök boldogság felé törekvőket".[92]

A legegyértelműbb antiszemita cikkek azonban a „galíciaiak" (azaz kelet-európai első világháborús menekült vagy korábban bevándorolt zsidók) kitoloncolásával kapcsolatban jelentek meg. Nagykanizsáról már május közepén kitoloncolták a „semmilyen közhasznú foglalkozást nem űző" „háborús bevándorlottakat",[93] július közepén pedig Budapesten is razziázott a Vörös Őrség. A *Vörös Újság* szenzációhajhász és erősen antiszemita cikkel tájékoztatta olvasóit az eseményekről, mely ugyan éppen csak a „zsidó" szót nem írta le, ám minden egyéb megvolt benne a zsidóellenes hangulat felébresztéséhez. A galíciaiakat „haszontalan", „fölösleges" „sáskahadként" írta le, és külön utalt sajátos ortodox megjelenésükre is: „torzonborz férfiak"-ként, „furcsa", „fantasztikus társaságként" szerepeltek a lap hasábjain, akiktől „meg kell tisztítani" a fővárost. A cikk szerint Horti Emil és „Klein elvtárs" politikai megbízott felügyelete mellett „Budapestről kipusztítja a dologtalan burzsoáziát", az „elsősorban üzérkedésből élőket", s bár a galíciaiak már korábban felszólítást kaptak, hogy hagyják el a fővárost, „jellemző ezekre a kétes egzisztenciákra, hogy *egyetlen egy sem* tett eleget a fölszólításnak". Ezért most „összefogdosták a parazitákat". A cikk egyértelművé tette, hogy az akció első fázisának területe „a Király, Holló és Dob utca hírhedt házai" voltak, melyek ismerten a zsidónegyedben helyezkedtek el. Az írásban a „büdös zsidók" antiszemita toposza is előkerül: „A koromfekete sötétségben az előretörő bűztől szédülten botorkáltuk fel a szeméttel ellepett csigalépcsőkön, a lakások „hihetetlenül piszkosak", „orrfacsaróak", de nem a nyomor, hanem az igénytelenség okán – így a cikk. Ezt követi a Teleki tér, majd a Szerdahelyi, Lujza és Dobozy utcák, melyek szintúgy ortodox zsidók által sűrűn lakott területek voltak. „Itt már […] viszont több a magyar honos és dolgozó, akiket természetesen meghagynak lakásukban" – teszi meg gyorsan a distinkciót a lap, különválasztva a magyar dolgozókat a

[91] Uo.
[92] Te pápista – te zsidó. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 6. 1.
[93] Kitoloncolják Kanizsáról a háborús bevándorlottakat. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 15. 4.

galíciaiaktól, akiknek „pusztulniuk kell", mert eleszik a „drága kenyeret" a „dolgozók országából".[94] A *Népszava* sokkal érzelemmentesebb tudósítása szerint a galíciai zsidókat zsinagógáikban is figyelmeztették a készülő razziára és az ország elhagyására való kötelességükre. A lap azt is megosztotta, hogy a zsidókat külön vonaton vitték a határra, és hogy összesen 1600 főt deportáltak így.[95]

Az anticionista politika

A cionista mozgalom kapcsolata a Tanácsköztársasággal összetett volt, ám összességében véve elmondható, hogy a rezsim egy rövid időszaktól eltekintve a zsidó nacionalista mozgalmat sem kímélte. 1919 novemberében budapesti cionisták arról értesítették a mozgalom szervezeti központját – egy zavaros angolságú levélben –, hogy „a kommunizmus elpusztította az eredményeket, amiket el akartunk érni [sic!], elnyomta a lapunkat, felszámolta ügyeinket [sic!] és lefoglalta vagyonunkat […]. Arra kényszerültünk, hogy jobb idők hasadását várjuk".[96] Válaszukban külföldi kollégáik biztosították őket arról, hogy „nem meglepő, hogy a bolsevik uralom megbénította a cionista tevékenységeket" – nyilván arra utalva ezzel, hogy a kommunizmusnak a zsidó nacionalizmust sem kímélő jellegét ekkorra már jól ismerték külföldön is.[97] Beregi Ármin cionista, a cionista szövetség volt elnöke utal rá emlékiratában, hogy „a kommunizmus alatt cionista élet alig volt",[98] és ismert, hogy neves cionisták valóban inaktivitásba készültek az időszak alatt. Komoly (ekkor még Kohn) Ottóról mozgalmi forrásokból szintúgy ismert, hogy a Tanácsköztársaság alatt „visszavonult könyvei közé", mivel úgy vélte, hogy a zsidóság feleslegesen áll „a magyar nép élére", miközben saját népének ügyeivel, a zsidó állam építésével kellett volna foglalatoskodnia.[99] Szintúgy ismert, hogy két másik emblematikus magyar cionista, a már említett Schönfeld lapszerkesztő és Simon Lajos publicista hasonlóan önkéntes száműzetésbe vonultak.[100]

Exponáltabb volt azonban Beregi, aki korábban a Károlyi-forradalom lelkes híveként, majd antikapitalista meggyőződésű, „nazarénus" cionistaként egyfajta „közvetítő" szerepre vállalkozott munkahelye, az Országos Árpolitikai Tanács korábbi dolgozói – elsősorban Degré Miklós volt elnök –, illetve a tanácskormány között.

---

[94] A főváros tehermentesítése. Éjszakai razzia az üzérkedő galíciaiak tanyáin. Vörös Újság, 1919. július 17. 5.
[95] Razziai a galíciai menekültek között. Népszava, 1919. július 17. 4.
[96] Central Zionist Archives, Jeruzsálem (a továbbiakban: CZA), Z4/41010. 1919. nov. 21.
[97] CZA, Z4/41010. 1920. jan. 19.
[98] CZA, A129/2. Beregi Ármin önéletrajzi emlékezései (1950. január). 16.
[99] Yad Vashem Archives, Jeruzsálem, P.31/52. Komoly Ottó hagyatéka. Datálatlan életrajzi feljegyzések Komolyról Abádi Ervintől. 18.
[100] CZA, A129/2. Beregi Ármin önéletrajzi emlékezései (1950. január). 16.

Beregi bevallottan „jóban volt" egyes népbiztosokkal, így Lengyel Gyulával, Böhm Vilmossal és Varga Jenővel. Emlékiratában Kun Bélát hamis kommunistának – „álszovjetnek" – nevezte, és büszkén vallotta, hogy ő maga már 1918 októberében kommunizálni akarta a „hadinyereségeket". Mint írta, a forradalom alatt „a vörösök" „a maguk bizalmi emberének tekintettek", noha „jól tudták, hogy cionista vezetőember vagyok". Szerinte a kommunisták a cionizmust egyfajta „furcsa félreismerés" okán „valami enyhe kommunizmusnak látták, aminek zsidó nemzeti háttere van".[101]

Amennyiben valóban voltak ilyen „furcsa félreismerések", azok nem tartottak sokáig. Schandl Károly kisgazda képviselő a Nemzetgyűlés egyik 1920. szeptemberi ülésén felolvasott egy memorandumot, amelyet eredetileg a fajvédő sajtó közölt, s amelyet állítólag a Magyarországi Cionista Szervezet nyújtott be a Forradalmi Kormányzótanácshoz. A Komoróczy Géza által autentikusnak tartott szöveg – melyet csak Schandl felolvasásából ismerünk,[102] – tisztázza, hogy a cionizmus „a kezdetektől fogva a szocialista tanok jegyében áll", és kiemelte, hogy az más, mint a többi „kapitalista" nemzeti mozgalom. A továbbiakban a szervezet magát „teljesen a forradalmi kormány rendelkezésére bocsátotta", kérte az alijázás támogatását, illetve kérte egy „zsidó népbiztos" kinevezését „egyszer és mindenkorra eltüntetni" a „régi kapitalista szellemet" a „zsidó intézményekből". „Ugyanezen népbiztos feladata legyen az esetleges megszüntetendő zsidó intézmények likvidálása és elsősorban a hitközségnek népközségekké való átalakítása".[103] Nem világos, hogy mikor küldték el a memorandumot, és hogy mi volt rá a válasz, ám még egy forrás ismert, mely szerint egyes cionisták megpróbáltak kordiális kapcsolatokat ápolni a kommünnel: a Poalej Cijon szocialista-cionista szervezet május közepén üdvözlő táviratot küldött a tanácsok első országos gyűlésének, igaz ezen mozgalom hollétéről, méretéről és befolyásáról adatokat nem tudunk meg.[104]

Az anticionista retorika rövidesen megjelent a Tanácsköztársaság kiadványaiban is. Egy, már a Horthy-korszak elejéről származó cionista jelentés idézett egy, a Tanácsköztársaság alatt kiadott anticionista pamfletből is, noha az eredeti, teljes szöveg nem ismert. A jelentés szerint „Kun Béláék" olyan tartalmú röplapokat „osztogattak", miszerint „a cionizmus nem egyéb, mint a klerikális reakció és a középkori részeges babonák zsidó válfaja", „példájuk mutatja, hogy a türelmetlenségnek zsidó hívei is vannak". A cionizmust – idéz egy meg nem nevezett kommunista lapot a jelentés – „mindenhonnan gyökeresen ki kell irtani".[105] Április

[101] Uo. 15–16.
[102] *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 366.
[103] Schandl Károly beszéde, 1920. szeptember 16. In: Az 1920. évi február hó 16-ára meghirdetett nemzetgyűlés naplója V. Bp. 1920. 339–340.
[104] A tanácsok első országos gyűlése a városi színházban. Népszava, 1919. május 17. 4.
[105] CZA, Z4/41010. 1920. febr. 5.

közepére a Magyarországi Cionista Szervezetet betiltották,[106] megszűnt a *Zsidó Szemle* és a *Múlt és Jövő* publikálása is. Fáber a cionista mozgalomnak különös figyelmet szentelt: A Budapesti Forradalmi Központi Munkás és Katonatanács 80-as Intéző Bizottsága június 5-ei ülésének jegyzőkönyve szerint arról beszélt, hogy „a cionistákat még nem tudták megcsípni, de meg fogják őket csípni, mert rettenetesen dugják a pénzt. Felkéri az elvtársakat, hogy ahol elrejtésekre jönnek rá, haladéktalanul értesítsék őt". Beszédében kiemelte, hogy tervei szerint a vagyont rejtegetőket feltétlenül forradalmi törvényszék elé állítják.[107] Ismert, hogy júliusban a VI. kerületben felszólították a Zsidó Nemzeti Alap perselyeit rejtegető – nyilván zsidó, cionista – „lakókat", hogy 48 órán belül szolgáltassák be a palesztinai földvásárlásra gyűjtött összegeket a kommunista államnak.[108]

Beregi megemlítette emlékiratában, hogy személyesen tiltakozott Kun Bélánál, mikor a tanácskormány „koncentrációs táborba" akarta helyezni a galíciai zsidókat. Emlékiratát azonban itt némi kritikával kell kezelni: egyrészt Beregi láthatóan párhuzamot akart vonni a korabeli események és a holokauszt között („A Hitlerizmus már felütötte a fejét"), másrészt a tanácskormány nem akarta „koncentrációs táborba" zárni a galíciai zsidókat, és egyébként sem valószínű, hogy a törékeny modus vivendit kihasználó Beregi személyesen Kunnál tiltakozott volna. Abban azonban kétségkívül igaza lehetett, hogy a tanácskormány néhány korabeli intézkedésében már akkor is látható volt a zsidóellenes él – mind a zsidóság szemével, mind pedig azon antiszemiták részéről, akiknek támogatását praktikus okokból esetleg meg akarhatták nyerni a kommün vezetői. „Kun Béla ugyanazokat az eszközöket használja a népharag levezetésére, mint minden gyenge kormány: hogy a zsidók ellen hoz rendeleteket" – foglalta össze emlékirataiban.[109] Beregi állítása szerint anyagi helyzetük valóban megingott a kommün alatt, a mozgalom minden költségét a Károlyi-forradalom alatt alapított cionista Karhatalmi Századok hátra maradt, fel nem vett zsoldjából fizette.[110]

A hitközségek és a judaizmus helyzete

A zsidó hitközségek, a judaizmus és a kommün kapcsolata a mai napig feltáratlan kutatási területnek számít. Mint utaltunk rá, propagandájában a Tanácsköztársaság időnként támadta a judaizmust és a rabbiságot. Úgy néz ki azonban, hogy bizonyos

[106] *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 366.
[107] BFL, XVI.1.c. 1. d. A Budapesti Forradalmi Központi Munkás és Katonatanács 80-as Intéző Bizottságának jegyzőkönyvei. 1919. jún. 5. 58.
[108] Munkás és katonatanácsok közleményei. Népszava, 1919. július 27. 8.
[109] CZA, A129/2. Beregi Ármin önéletrajzi emlékezései (1950. január). 16.
[110] Uo.

esetekben egyes tanácsköztársasági vezetők valóban óvni próbálták a zsidóságot – vagy inkább nem akartak fellépni a zsidósággal szemben. Fáber Oszkár perében azt vallotta, hogy Kunfi Zsigmond március 20-án a katolikus és protestáns egyházak likvidálásával bízta meg „egyelőre", „a zsidóval nem". Fáber szerint – aki ezzel lényegében önmaga ellen vallott, s akinek ezért nem állt érdekében hazudni – „erre azt mondtam, hogy vagy az összes egyházakat megkapom, vagy lemondok. Erre megkaptam a zsidó hitközségeket is".[111] Fábernek egyébként ismertek antiszemita mozzanatok a múltjából: 1911-ben Zomborban ítélték el vallásellenes izgatásért, mikor is többek között a papokat „rablóknak", az egyházat „maszlagnak", Szűz Máriát pedig „zsidó menyecskének" nevezte.[112] Bizonyos esetekben azonban Kunfi sem kívánt megfeledkezni a zsidóságról, például amikor az izraelita lelkészeket is utasította arra, hogy a szabad vallásgyakorlást garantáló rendeletét olvassák fel a zsinagógákban.[113]

A tanácskormány a hitközségeket magánegyesületeknek minősítette, így megszűnt a hitközségi alkalmazottak, tanárok állása,[114] a hitoktatás áttelepült a zsinagógákba.[115] A nem állami oktatási intézetek átvételéről szóló március 29-ei rendelet a hitközségi iskolákra is kitért, megemlítve, hogy a járulékok fizetése továbbra is az iskolák kötelessége. Ezen iskolákat is figyelmeztették, hogy bárminemű érték elrejtése forradalmi törvényszék elé állítást von maga után.[116] Minden jel szerint voltak olyan vidéki zsidó iskolák, melyek támogatták a vallásoktatás megszüntetésének tervét,[117] Fürst Béla szabadkai zsidó „hittantanár" pedig azzal került a hírekbe, hogy egy évtizede űzött közösségi szolgálatát lelkesen cserélte a munkáséletre egy szappangyárban.[118] Hogy bizonyos zsidó hitközségi kötődésű egyének – azaz zsidó *identitással* is rendelkező zsidók – a közösségi autonómia vagy a judaizmus bizonyos visszafogását támogatták volna, nem teljesen életszerűtlen. Egyes zsidó szervezetek a proletárdiktatúra első hónapjában még fenntartották működésüket, így a budapesti Zsidó Nőszövetség,[119] a józsefvárosi Zsidó Népkör,[120] a Szocialista Párt zsidó nemzetiségi frakciója,[121] vagy vidéken

[111] BFL, VII.5.c. Fáber Oszkár pere. 1. kötet. 10. Fáber vallomása, 1919. aug. 17. Akár azt is lehetne feltételezni, hogy Fáber azért emelte ki az izraelita egyházak likvidálását, hogy „jó pontokat gyűjtsön be" az antiszemita Horthy-rendszer bírósága előtt, ám perében az izraelita egyházak anyagi sérelmei épp, hogy vádpontként szerepeltek – így hát semmi előnye nem származhatott a vallomásból.
[112] BFL, VII.5.c. 7064. 1. kötet. Fáber Oszkár pere. 62. 1911. nov. 6-ai ítélet.
[113] Rendelet a vallásszabadságról. Kalocsai Néplap, 1919. április 26. 1.
[114] *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 364.
[115] Hitoktatás a budai hitközségben. Egyenlőség, 1919. április 12. 9.
[116] BFL, XV.23. 4. d. A forradalmi kormányzótanács XXIV. K. T. E. sz. rendelete.
[117] *Köte Sándor:* A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései. Bp. 1979. 49.
[118] Tisztviselők a gyalupadnál. Pesti Napló, 1919. március 26. 6.
[119] A Zsidó Nőszövetség. Jövőnk, 1919. március 30. 11.
[120] A Józsefvárosi Zsidó Népkör. Jövőnk, 1919. április 14. 11.
[121] Zsidó kommunista munkások egyesülete. Egyenlőség, 1919. április 12. 9.

a hódmezővásárhelyi Izraelita Nőegylet.[122] A budai hitközség 19 tagú direktóriumot választott, benne a hitközség rabbijával.[123] Mások pedig egészen különös módon próbáltak felzárkózni a kommunizmus új bálványához. A Szocialista Párt angyalföldi párthelyiségéből sajátos eseményről tudósított a *Népszava*: Hirsch Márkus 13 éves fiának bar micvóját „fölavatta, de nem az egyház szellemében, hanem a szocialista eszmék szellemében". Az ünnepségen „több elvtársunk fejtegette a vallásgyűlölködés okait, végül népzenészek forradalmi dalokat játszottak".[124] Hasonló dilemmákkal küzdhetett az a zsidó, aki a *Népszava*hoz fordult kérdésével, melyet a szerkesztőség válaszából ismerünk: „egy zsidó proletárnak" felelve írták, hogy nem, nem kényszeríthetik arra, hogy gyermekét körülmetéltesse.[125]

Nehezebb feldolgozni azokat az esszéket és írásokat, amelyek az új rendszert támogatták, s amelyek vallásos és/vagy cionista zsidó szerzők szignált szövegei. Patai József hosszas értekezésben azonosította „a próféták álmát" „Marx, Lassalle és Engels szellemével",[126] s Flesch Ármin mohácsi főrabbi hasonló írást közölt az *Egyenlőség*ben.[127] (A lapot, hasonlóan a többi zsidó laphoz, rövidesen betiltották – az *Egyenlőség* kommunista számainak fejlécében nem szerepelt a szerkesztőség neve,[128] Szabolcsi pedig utólag elhatárolódott a számok tartalmától, mondván: szerkesztőségi kellékeiket lefoglalták, kényszerítették őket a nyomtatásra.)[129] Kérdéses, hogy valóban voltak-e kommunista rabbik. Mint utaltunk rá, Hevesi budapesti főrabbi expliciten kommunizmusellenes állásfoglalásokat tett a kommün alatt is, noha ismert tény, hogy a zsinagógai prédikációkról feljegyzéseket készítettek a Tanácsköztársaság hatóságai.[130] 1920-ban Winkler Sándor csabrendeki rabbi ellen eljárást kezdeményeztek – melyet a helyi hitközség is támogatott –, kivizsgálandó, hogy kommunista volt-e. Winklert végül meghagyták állásában.[131] Lebovics József mágócsi status quo rabbi azonban minden jel szerint valóban héber nyelvű körlevelet publikált *Dor chadas* (Új nemzedék) címen, melyben arról írt, hogy „a szocialista forradalom […] az új áramlat, mely Izrael prófétái és szellemi nagyjai tanításainak

---

122 Az izraelita nőegylet. Vásárhelyi Proletár, 1919. április 19. 3.
123 A budai zsidó hitközség szocializálása. Egyenlőség, 1919. március 29. 8.
124 Gyermekavatás az újkor szellemében. Népszava, 1919. április 23. 10.
125 Szerkesztői üzenetek. Népszava, 1919. június. 27. 10.
126 *Kőbányai János:* Szétszálazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése. Bp. 2014. 358–359.
127 *Flesch Ármin:* A szocializmus zsidó vallástörvényeinkben. Egyenlőség, 1919. április 5. 2–3.
128 Egyenlőség, 1919. március 29. 1.
129 *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 273–274.; Nyilatkozat. Egyenlőség, 1919. szeptember 11. 2.
130 *Fazekas Csaba:* A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal". In: Múltból a jövőbe. Tanulmányok. Szerk. Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula. Bp. 1997. 69–70.
131 Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában, 1919–1945. Szerk. Németh László – Paksy Zoltán. Zalaegerszeg 2004. 96–100.

bő forrásából táplálkozik, egészséges és virágzó életre ébre[sztette a zsidóságot]". A rabbi méltatta a szocialista rendszert az „asszimiláns gazdagok" „eltávolításáért", akikért „nem kár".[132] Szintúgy ismert Buxbaum Márton esete, aki fiatalon jesiva-bócher (azaz a Tóra tanulmányozásával foglalkozó vallásos diák) volt, majd tisztázatlan szerepet vállalt a kommün alatt. Később Izraelben élt, az 1950-es években Jeruzsálem alpolgármestere volt,[133] illetve Hirschler Ignác szegedi rabbi néhány növendéke is vöröskatonának állt.[134] Ők azonban az egyedüliek, akikre akár távolról is illik Vágó Béla azon ismert megjegyzése, miszerint vannak olyan kommunisták, „akikről még a pajesz sincs kellőképpen levágva",[135] azaz vallásos múlttal rendelkeznek. Néhány szerző említhető a kommunista sajtóból, akik a kommün előtt – és egyesek utána is – a felekezeti vagy cionista sajtóba írtak: Halmi József, Gábor Andor, Magyar Lajos, Peterdi Andor, Bíró Lajos és Jobbágy Jenő.[136]

Mindezek azonban csak elszigetelt esetek lehettek, s tény, hogy a különböző hitközségek és irányzatok egységesen szenvedtek a Tanácsköztársaság alatt. Bizonyos intézményeknek azonban nem a likvidáló népbiztosság, hanem fosztogatók vagy egyéb tényezők okoztak veszteségeket. A Pesti Izraelita Hitközség épületét kommunizálták,[137] ahogyan a Pesti Izraelita Hitközség fiúárvaháza (Vilma királynő út 25., ma Városligeti fasor) is arról panaszkodott 1920-ban, hogy „az intézet rohamosan halad a teljes romlás felé a forradalmak és a bolsevizmus alatt elszenvedett veszteségek folytán". Ugyan részletes kártétel nem szerepel a segélykérő levélben, ám az intézet adataiból kiderül, hogy 1919-ben 520 ezer korona veszteséget szenvedett, melyet részben „a bolsevik rezsim által okozott anyagi összeomlás" számlájára írtak.[138] A hitközség 1919 novemberi jelentése szerint pénzügyi helyzetük „katasztrofális volt", „a kommün alaposan végzett minden anyagi erővel".[139] Mezey Ferenc, az Izraelita Országos Iroda alelnöke 1919 decemberében memorandumot készített a hitközség szocializálásának történetéről: Fáber Oszkár agyonlövés terhe mellett követelte pénzügyi kimutatásaikat, majd szocializálta a már említett

[132] A magyar tanácsköztársaság röplapjai. Szerk. Tiszay Andor. Bp. 1959. 92–93.
[133] *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 368. Vö. Letartóztatták Bécsben Kun Béla egyik volt munkatársát. Brassói Lapok, 1937. december 6. 6.
[134] A vörös katonák. Egyenlőség, 1919. április 12. 9–10.
[135] Tanácsok országos gyűlésének naplója I. i. m. 210–211.
[136] Szabolcsi keserűen állapította meg, hogy az Egyenlőség két volt munkatársa, Gábor és Magyar „vajmi keveset akartak vagy tudtak sorsomon könnyíteni". *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 273. Szabolcsi egyébként önmagára 1919 januárjában még expliciten szocialistaként utalt, és azt is nyilatkozta: büszke rá, hogy lapja munkatársainak többsége szocialista érzelmű. Lásd Cionisták garázdálkodása az Egyenlőségnél. Egyenlőség, 1919. február 1. 5. Ezt később emlékiratából kihagyta. A hiányosan újraközölt történetért lásd *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 253. skk.
[137] *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 284.
[138] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 150.1. Hungary, Child Care, 1919-1920. Boy's Orphan Asylum of the Jewish Parish of Budapest levele a JDC számára, 1920. júl. 23. 1–2.
[139] A pesti hitközség pénzügyi helyzete. Egyenlőség, 1919. november 2. 7.

fiúárvaház mellett a lányotthont, iskoláikat, kórházaikat, aggházaikat és temetőiket – mindezeket antiszemita megjegyzések kíséretében.[140] Egyéb zsidó intézmények sem jártak másképp. Egy kacifántos nevű zsidó nőszervezet, a Budapesti Koma Egylet Szegénysorsú Gyermekágyas Nők Segélyezésére hasonlóan arról írt az ellenforradalmi évek elején, hogy „a vörösterror" „lerontotta mind a polgári, mind a segélyező, mind pedig a vallásos zsidó szervezeteket".[141] A JDC jelentésének zsidó intézményekről szóló csatolmánya továbbá utalt rá, hogy az Écz-Chájim Segélyező Egyletet „kifosztották a bolsevikok", illetve hogy az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Menza Academikáját „lefoglalták", majd a Tanácsköztársaság végnapjain „a csőcselék teljesen elpusztította" azt.[142] A Magyar Zsidó Ifjak Egyesületének Damjanich utcai épületét hasonlóan lefoglalták.[143] Ám gyakran a leginkább védtelenek szenvedtek a legtöbbet. Zsidó gyermekek segélyezését ellátó szervezetek már kevéssel a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt megállapították, hogy „számos" zsidó gyermek nyomorog a fővárosban, a román bevonulást követően pedig arról beszéltek a források, hogy „semmit sem lehetett tenni a magyar gyermekek megsegítéséért, amíg el nem távolították Kun Béla kormányát".[144]

A legnagyobb fosztogatást azonban kétségkívül Fáber Oszkár vallásügyi likvidálásért felelős népbiztos ténykedése okozta. Mint azt a Vallásügyi Likvidáló Hivatalról készült legalaposabb tanulmány szerzője, Fazekas Csaba is megemlíti, kevés a mértékadó feldolgozás a Hivatalról, és a források is a korabeli, kaotikus közigazgatási helyzetet tükrözik. (Példának okáért maga Fáber megannyi módon minősíti a tisztségét: megbízott, népbiztos, likvidátor stb.)[145] Ennek ellenére annyi bizonyosan ismert, hogy a Vallásügyi Likvidáló Hivatal Nógrádban elsőnek a zsidó szentegylet, a Chevra Kadisa vagyonát vette el – Fazekas valószínűsíti, hogy a kisebb várható társadalmi ellenállás miatt.[146] Zsigmond Lajos, a soproni egyházi

---

[140] *Mezey Ferenc:* Hogyan tette tönkre a kommunizmus a zsidó egyházi életet? Egyenlőség, 1919. december 6. 4–5.

[141] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 150.1. Hungary, Child Care, 1919–1920. Budapesti Koma Egylet Szegénysorsú Gyermekágyas Nők Segélyezésére levele a JDC számára, 1920. máj. 27. Az angol nyelvű levél ugyan itt csak a „revolutions" szóval él, ám a fond tartamaz egy „ismeretlen" feliratú, szórványanyagok számára fenntartott dossziét is, melyben megtalálható a levél német eredetije. Ebben egyértelműen „der rothe Terror" szerepel a „forradalmak" helyett.

[142] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 148.2. Hungary, General, 1919–1920. A JDC jelentése Magyarországról, 1920. dec. 21. Csatolmány, 7., 13., 17. A szóban forgó intézményekhez átfogóan lásd *Barabás Györgyi:* Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok éves beszámolói, 1629–2008. Bp. 2009.

[143] Megindult az egyházak likvidálása. Az Est, 1919. április 20. 3.

[144] JDCA, 1919–1921 New York Collection. 4–23. Hungary. 150.1. Hungary, Child Care, 1919-1920. John E. Biro a JDC számára, 1919. márc. 16. és Memorandum on Children's Relief in Hungary, 1919. okt. 23.

[145] *Fazekas Cs.:* A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal" i. m. 63–101., itt: 63., 66.

[146] Uo. 67.

vagyon likvidálásáért felelős politikai biztos is arról értesítette a *Soproni Vörös Újság* olvasóit, hogy nemcsak a keresztény egyházakat fosztják majd ki, de „elveszik a zsidó szentegylet vagyonát, még ha sírápolásra szolgál is, mert a proletárállammal összeférhetetlen, hogy a vagyonosok sírjai díszben legyenek, ugyanekkor pedig bogáncs teremjen a proletársírokon".[147] Bizonyos értékes vallási eszközök, példának okáért ezüst Tóraékszerek elvétele a helyi közösségek – így a nógrádi, vasi, nyír-egyházi zsidóság – kifejezett tiltakozása ellenére történt.[148] Az esztergomi izraelita hitközségtől (nem világos, milyen irányzat) 7316 korona értékű takarékpénztári betétet és 7500 korona névértékű kötvényt koboztak el, illetve államosították a helyi chevra kadisát és betegsegélyező egyletet is, ismét a hitközség tiltakozása mellett.[149] Szintúgy ismert a szombathelyi hitközségektől lefoglalt ingatlanok leltárjegyzéke: 8 ingatlant foglaltak le a kommunisták a neológ hitközségtől, köztük a temetőt, a halottas házat, illetve a temető gondnoki lakását. Ugyanitt az ortodox hitközségtől 6 ingatlant foglaltak le, köztük a tanácstermet, az iskolát, a kóser mészárszéket, egy imaházat és a temetőt. Nem teljesen világos, hogy melyik irányzat chevra kadisájától, ám lefoglaltak 32 820 korona értékpapírt, illetve munkaeszközöket (10 db ásó, kapa, csákány, egy létra, 4 db villanyégő, 1 db takaréktűzhely, 1 db vaskályha).[150] A mexikói úti és amerikai úti izraelita szeretetházakat is kifosztották – noha nem világos, hogy melyik kommunista hatóság tett így –, még az ágyakat is elvitték.[151] A hivatalos összesítés szerint működése alatt a Vallásügyi Likvidáló Hivatal 670 egyházi intézménytől több mint 200 millió korona készpénz-, értéktárgy- és értékpapírvagyont vett el. Az összegnek több mint a fele a katolikus egyháztól származott, ám legalább negyede (44 millió 511 628 korona) az izraelita hitközségektől.[152] Az erőszak azonban nagyrészt elkerülte a hitközségeket: a Fáber-perben több vidéki hitközség képviselője is vallomást tett, ezek azonban főleg nem atrocitásokról, hanem a hitközség vagyonának összeíratásáról szóltak: tanúskodott a szentendrei izraelita hitközség elnöke és a helyi szentegylet elnöke, illetve az esztergomi és a kaposvári főrabbi is. Utóbbi a vallomásában kiemelte: kaposvári beszédében Fáber „azzal dicsekedett, hogy a pesti szentegylet több millióra rúgó vagyonát elkobozta".[153]

---

147 Az egyházi vagyon likvidálása Sopron megyében. Soproni Vörös Újság, 1919. június 22. 2.
148 *Fazekas Cs.:* A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal" i. m. 85.
149 *Vezsenyi Péter:* Az esztergomi egyházi vagyon likvidálása 1919-ben. Dénes Károly jelentései. Fons 21.(2014) 487–519., itt: 502–503.
150 *Katona Attila:* Zsidóság és zsidókérdés Vas vármegyében, 1910–1938. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2009. 130–131.
151 BFL, XVI.1.c. 1. d. A Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács 80-as Intéző Bizottságának ülése, 1919. máj. 15. 255.
152 *Fazekas Cs.:* A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal" i. m. 84.
153 BFL, VII.5.c. 7064. 3. kötet. Fáber Oszkár pere. 257 (Braun Antal), 258 (Weisz Dániel), 289 (Spiegel Ármin), 312 (Herczeg Manó).

A zsidó magántulajdon szétrablása

Ha másban nem is, abban a megállapításában bizonyosan igaza volt Tormay Cécile *Bujdosó könyv*ének, miszerint a Tanácsköztársaság idején „rabolt az ország".[154] Ugyan hivatalosan az állam monopóliumot gyakorolt a magántulajdon elvétele felett és halállal büntette a fosztogatást, a gyakorlatban azonban a gazdagok – vagy annak vélt egyének – kifosztása hétköznapi, és csak ritkán szankcionált jelenség volt. Elszigetelt eset volt, amikor kivégeztek két szolnoki lakost, B. G.-t és M. I.-t, mert március 21-én szolnoki polgárokat fosztogattak, mondván: „Ma a mi napunk van".[155] Kivégzésük némileg érthetetlen is, ugyanis a korabeli hivatalos propaganda expliciten biztatta a kommün szimpatizánsait az önkényeskedésre. Nehéz lett volna nem a magántulajdon koncepciójának teljes lebontásaként értékelni például az úgynevezett Házkisajátító mozgalom felhívását: „Vegyetek el minden házat, ami nem állami vagy városi tulajdon!"[156] Forgács József „elvtárs" a balassagyarmati katonanapon arról szónokolt, hogy „a dolgozó nép szava az Isten szava",[157] egy vidéki propagandalap pedig még tömörebb helyzet-megállapítást tett: „Most minden proletár elmondhatja, amit XIV. Lajos mondott, hogy l'Etat se moi, vagyis: az állam én vagyok!"[158] A rablások száma a kommün ideje alatt drasztikusan megugrott,[159] Kun Béla pedig maga jelentette ki a fegyveres önkényeskedőkkel kapcsolatban, hogy „ha valaki fegyverigazolvány nélkül tart fegyvert, ha proletár, nem veszedelmes".[160]

Több tömeges fosztogatás is ismert a Tanácsköztársaság alatt, melynek célpontjai a zsidó boltok és a zsidók magántulajdona volt. A Vas vármegyei Táplánfán például „a lopások napirenden voltak. Különösen sokat elloptak dr. (özv.) Rosenberg Gyulánétól" – jegyezte fel egy helyi tanító.[161] Kiskunhalason a kommün hívei zsidó lakásokat és üzleteket fosztottak ki.[162] Egy pápai zsidó emlékezése szerint a kommunisták – akik között „persze zsidók is voltak" – fölégették a gazdag zsidók házait.[163] A helyi vörös sajtó is hírt adott arról, hogy két hódmezővásárhelyi zsidó ékszerész, Gonda Mór és Imre Károly üzleteit kifosztották, 40 ezer korona értékben hurcolva el értékeket.[164] Mindez nem különösebben meglepő, tekintve hogy a kommün saj-

154 *Tormay Cécile:* Bujdosó könyv. Bp. 2009. 72.
155 *Sarlós B.:* A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei i. m. 192–193.
156 BFL, XV.23. 3. d. Házkisajátító mozgalom felhívása.
157 Vörös katonanap Balassagyarmaton. Nógrádi Vörös Újság, 1919. április 16. 1–3., itt: 2.
158 A mézesheteknek immár vége. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 23. 1.
159 *Sarlós B.:* A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei i. m. 193. skk.
160 BFL, XVI.27. 5. d. IV. kerületi munkástanács iratai. 1919. május 12. 5.
161 *Katona Attila:* Zsidóság és zsidókérdés Vas vármegyében i. m. 134–125.
162 *Végső István – Simko Balázs:* Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz. Bp. 2007. 30–31.
163 *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 361–362.
164 Kifosztott kereskedés. Vásárhelyi Vörös Újság, 1919. április 2. 2.

tója alkalmanként igen expliciten uszított a zsidó tőkések és vállalkozók ellen. Weiss Manfréd kiemelt célpontja volt az antikapitalista propagandának. A vagyonának teljes elveszítése elől az öngyilkossági kísérletbe menekülő zsidó milliárdos kezdeti halálhíre felett egyrészt örvendtek a lapok („A lelkiismeretfurdalás vitte öngyilkosságba"),[165] másrészt szociális érzéketlenséggel vádolták az egyébként kiemelkedően munkásbarát környezetet teremtő vállalkozót.[166] Persze az antiszemita utalások sem maradtak el: „A Weiss Manfrédok világa eltűnt […] Mammon oltára ledőlt […] Igaznak találjuk [sorsát]".[167] *Az Ember* kéjesen sorolta fel a zsidó hadimilliomosok neveit: Berger Béla, Seigen Miksa, „Glück" és Popper Vilmos. S hogy nem gondolja senki azt, hogy csak a milliomosokról van szó, a folyóirat hozzátette: „Szocialista kereskedő nincs, nem is lehet".[168] Egyes zsidó kereskedők olyannyira féltették biztonságukat, hogy külföldi követségektől kértek menleveleket: a dán konzulátus például Zádor Félix magkereskedőért vállalt kezességet.[169]

Az ellenforradalmi tevékenységnek minősített gazdasági bűntettek miatti büntetés is gyakorta sújtott zsidó kereskedőket. Nem jegyezte fel még az egyébként alapos *Egyenlőség* sem, hogy a forradalmi törvényszék Kalocsán elítélte Spitzer Hermannt lopásért, Engel Mártont gabonarejtegetésért, Rót Dezsőt, Fekete Salamont, Nadler Salamont és Schwetz Ármint hamis leltárért, illetve Kohn Jenőt rémhírterjesztésért. Ugyan a lista több okból is kritikával kezelendő – nem tudjuk, hogy a lopás a kommunizmus által okozott gazdasági szorongattatás miatt, illetve a zsidó származás mindössze az elítéltek neve alapján feltételezhető –, ám így is jellemző, hogy az egy alkalommal elítélt egyének listáját zsidók dominálják. (Színfoltként felbukkan még az április 11-én elítéltek névsorán a valószínűleg muszlim Zelmics Achmet is.)[170] S ugyan nem közvetlenül gazdasági bűntett, ám Popper Sámuel lepsényi rőföskereskedőt a direktórium elleni kijelentései miatt tartóztatták le, üzletét büntetésül kommunizálták.[171] A gömöri Weiss Náthán bankárt és Weisslovits Samu ékszerészt pedig három havi fogságra és vagyonuk elkobzására ítélte a III. hadtest forradalmi törvényszéke, mert megszöktek a miskolci harcokból.[172]

A legnagyobb kárt azonban kétségkívül nem az egyéni akciók, hanem az állami hátterű masszív vagyon-eltulajdonítások („szocializálás") okozták.

---

165 Weisz Manfréd. Vásárhelyi Proletár, 1919. április 5. 2.
166 Weiss Manfréd csepeli gyára. Proletár (Csepel), 1919. január 4. 3.
167 Weiss Manfréd. Proletár (Csepel), 1919. április 5. 2.
168 *Róbert Oszkár:* Hadimilliomosok, árdrágítók. Az Ember, 1919. június 5. 12–13.
169 *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 361.
170 Proletárdiktatúra. Kalocsai Néplap, 1919. április 11. 3.
171 Popper Sámuel, akit Lepsényben a kommün után kiraboltak, 340 milliós kártérítési pert indít Bibó Dénes és a kincstár ellen. Egyenlőség, 1925. március 28. 3.
172 Forradalmi törvényszéki ítéletek. Gömöri Vörös Újság, 1919. július 26. 2.

A Forradalmi Kormányzótanács pénzügyi népbiztosa március 26-án mindjárt második rendeletével ellenőrzése alá helyezett hivatalosan 32, ám a többszörös felsorolások miatt ténylegesen 29 pénzintézetet, melyből ekkor 21 (72%) bizonyosan zsidó vagy zsidó származású egyének igazgatása alatt állt.[173] Az üldöztetés miatt neves zsidó bankárok – így Stern Samu, a szocializált Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója is – külföldre menekültek.[174] Azonban ennél is látványosabban a zsidóságot érintette a földbirtokok szocializálása. A kormányzótanács XXXVIII/19. számú rendelete alapján minden közép- és nagybirtok, annak minden tartozékával, minden megváltás nélkül a proletárállam tulajdonába került át,[175] április 19-ére már két és félmillió holdon alakultak termelőszövetkezetek országszerte.[176] Mindez nem jelentette, hogy a korábbi tulajdonosok teljesen elvesztették volna befolyásukat: Varga Jenő népbiztos példának okáért maga is kénytelen volt nyilvánosan beismerni, hogy egyes szocializált nagybirtokokat továbbira is az eredeti tulajdonosok irányítják megbízottként, ugyanis a gazdasági munkások ragaszkodtak személyükhöz.[177] Az olyan, hatalmas földterületeket birtokló zsidó származású családok, mint a Schossberger és a Hatvany ugyan számos dokumentumban felbukkannak, ám összesítést nem sikerült fellelni földjeik szocializálásáról. Ismert, hogy Schossberger Lajos báró 5000 holdas aszódi uradalmát és kastélyát bizonyosan államosították,[178] és hogy a nagyteleki 9500 holdas Hatvany-birtokot is elvették.[179] A *Félegyházi Proletár* az államosított Schossberger-birtokokat 18 301 holdra becsülte május 11-én.[180] A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Kiskunfélegyházához közel eső Krausz-birtokot (604 hold) is államosították.[181] A vármegyéből általános kimutatással nem rendelkezünk, ám a kispesti járásból jelentették május 20-án, hogy „a termelési eszközök szocializálása ellen különösképp tiltakozik a vagyonos zsidóság".[182]

A földszocializálások modern szemléletű, átfogó feldolgozása még várat magára és a rendelkezésre álló források korlátozott volta miatt meglehetősen nehéz feladatnak ígérkezik. A különböző megyékben zajló – egyenetlen – államosítási folyamatok ugyanis ma már csak kevéssé rekonstruálhatóak. A Tolna megyei 1918–1919-es

---

173 A Forradalmi Kormányzótanács pénzügyi népbiztosának 2/919. számú rendelte. Vörös Őrség, 1919. április 20. 14.
174 *Kádár G. – Vági Z.:* Hosszú évszázad i. m. 94.
175 Minden közép és nagybirtok. Kalocsai Néplap, 1919. április 5. 4.
176 Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához, 1917. november–1919. augusztus. II. Bp. 1954. 154.
177 Varga Jenő népbiztos a gazdasági helyzetről. Soproni Vörös Újság, 1919. június 17. 3–4.
178 A Magyar Munkásmozgalom Történetének válogatott dokumentumai V. Bp. 1956. 671.
179 Uo. 672.
180 Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak duna-tisza közi történetéhez i. m. 478.
181 Uo.
182 BFL, XVI.42. 1. kisd. A kispesti járási gazdasági biztos jelentése, 1919. máj. 20. oldalszám nélkül.

eseményekről szóló forráskiadás nemes egyszerűséggel arról tájékoztatja olvasóit, hogy „a Tolna megye területén megalakult termelőszövetkezetekről listát nem találtunk".[183] A legrészletesebb adatokat Csongrád és Heves vármegyékkel kapcsolatban találtuk. Csongrád vármegyében az 1919 áprilisa és augusztusa között szocializált 46 571 holdból legalább 12 371 hold (26,5%) volt zsidó vagy zsidó származású egyének személyes vagy céges tulajdonában,[184] ami a zsidóság cirka 4%-os vármegyei lakosságarányához[185] képest 6,6-szoros felülreprezentáltságot jelent. Heves vármegyében pedig 42 300 hold szocializált földből legalább 18 700 volt zsidó vagy zsidó származású családok birtokában (44%),[186] ami a vármegye 3%-os zsidó lakosságához[187] képest 14,6-szoros felülreprezentáltságot mutat.

A „szocializálás" nem csupán egy papírrubrika kipipálásából állt. Az államosítás menetét Oltvai Ferenc tanulmánya részletesen leírta Csongrád vármegye esetében. A Vörös Hadsereg kiszállt a kiskundorozsmai Wolff-gazdaságba és anyakocákat, 8 igáslovat, 30 mázsa rozst, 40 mázsa szenet, fát és más cikkeket rekvirált a helyi direktórium számára a 200 ezer korona uradalmi pénztár mellett.[188] A sövényházi Landesberg-birtokra beengedték a helyi szegény lakosokat, és 108 hektoliter bort mérettek szét, majd több száz állatot hajtottak el.[189] Hasonló jelenet játszódott le a békési Vésztőn lévő Klein-birtokon: mivel a zsidó gazda nem akarta adni 1060 holdas birtokának egy részét (amivel a direktórium megelégedett volna), ezért az egészet erőszakkal elvették tőle.[190] A Veszprém vármegyei Steiner Géza-féle pálteleki puszta uradalmon halálos sérülést szenvedett a zsidó gazda: miután közölte a helyi direktóriummal, hogy „neki Kun Béla nem parancsol", letartóztatták, megkínozták, s 1920. január 1-én halt meg sérüléseinek szövődményei miatt. Steiner neve

183 A két forradalom Tolna megyében (1918–1919). Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1970. 165.

184 *Oltvai Ferenc:* A Szocializált birtokok Csongrád megyében (1919. Ápr. – Aug.) Levéltári Közlemények 29. (1959) 334–359., itt: 343. A vármegyében Weisz Manfréd 8889 holdját, a Mezőgazdasági Kenderipari Rt. (Wimmer Fülöp tulajdona) 2375 holdját, Grünner Fülöp 314 holdját, a Landesberg Jenő-féle bérgazdaság 590 holdját és Wertheimer Miksa 203 holdját szocializálták. A fennmaradó nemzsidó birtokok aránytalan megoszlását mutatja, hogy csupán a Pallavicini-család 12 420 holddal szerepelt a listán.

185 1910-es népszámlálási adatok. https://bit.ly/2XHca7P (letöltés 2019. máj. 14.).

186 A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében, 1918–1919. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Nagy József. Eger É. n. 162–163. Szocializálták a Deutsch család 800 holdas szurdokpüspöki birtokát, a Jungreisz-féle 300 holdas birtokot, Wohl Lipót 600 holdas tari birtokát, Engel Lajos 2800 holdas dormándi birtokát, a Winterberg család 3000 holdas horti birtokát, és a Hatvany család 12 000 holdas teleki és gombosi földjeit. Ehhez hozzá kell tenni, hogy egy másik, az eseményeket csupán részlegesen bemutató forráskiadás további zsidó birtokokat nevez meg, melyek nem szerepelnek az itt idézett válogatásban – utóbbi azonban végigköveti a szocializálást. Lásd A magyar Tanácsköztársaság mezőgazdasági szövetkezetei. Szöveggyűjtemény. Szerk. Füzes Iván. Bp. 1959. 109.

187 1910-es népszámlálási adatok. https://bit.ly/2XHca7P (letöltés 2019. máj. 14.).

188 *Oltvai F.:* A szocializált birtokok Csongrád megyében i. m. 353–354.

189 Uo. 354–355.

190 *Szemere Vera:* Az agrárkérdés 1918–1919-ben. Bp. 1963. 252. 12. jegyz.

egyébiránt nem szerepel a Váry-féle gyűjtésben.[191] A zsidó polgárságtól is elvették a lakásokat, hiszen március 26-án államosították a lakóházakat a Kormányzótanács X. számú rendeletével.[192] Edelstein Bertalan budai rabbi „széljegyzetiben" így írta ezt le: „A lakásrekvirálásnál [n]em voltak tekintettel a zsidókra. Behatoltak a magánlakásokba, elvettek szobát, bútort, az amúgy is legelemibb jogában sértett embert még keserű, gúnyolódó megjegyzésekkel megbántva."[193]

A politikailag megbízhatatlan zsidók

Felsorolásunk végére maradt a fellépés a politikailag megbízhatatlannak ítélt zsidókkal szemben, a túszszedések és a vörösterror zsidó vonatkozásai. Noha a Tanácsköztársaságnak alig volt ideje teljes körű tisztogatást végezni a közigazgatásban – például gyakori panasz volt a „reakciós" rendőrök és csendőrök Vörös Őrségbe való átvétele –, egyes területeken elkezdték a munkát. Szemléletes, hogy a Budapesti Egyesített Városi Vasutak tisztviselői közül politikai okokból eltávolított 24 főből 13 volt zsidó, a vezető állásukból megfosztottak közül nyolcból négyen, illetve a kikeresztelkedett zsidó igazgatót, Milch Móricot is elbocsátották „politikai bizalmatlanság" okán.[194] Pogány József népbiztos egy helyütt arra utalt, hogy a széleskörű szocializálást a „közénk furakodott burzsoá felekezetű [sic!] elemek" akadályozzák, következő mondatában pedig már csak egyszerűen „hitközségi kerékkötőkről" beszélt.[195]

S ugyan a túszszedések nem a közigazgatási tisztogatás részét képezik, mégis beszédes, hogy a túszok szedésekor milyen arányt képviseltek a zsidók, és hogy milyen antiszemita jellege lehetett ezen terrorakciónak. Debrecenben a túszok 26%-a, Egerben 28,5%-a, Szombathelyen 31%-a, Sátoraljaújhelyen 43%-a, Veszprémben és Balassagyarmaton 50%-a, Pápán 55%-a (köztük a hitközség elnöke) volt zsidó.[196]

---

191 Steiner Géza szenvedése a kommunisták börtönében. Egyenlőség, 1929. augusztus 10. 11–12.

192 Minden ház a tanácsköztársaságé. Pesti Napló, 1919. március 27. 1.

193 *Edelstein Bertalan:* A tanácskormány kegyetlenül megvalósította a zsidók egyenjogúsítását. In: „Nekem itt zsidónak kell lenni". Források és dokumentumok (965–2012). Szerk. Komoróczy Géza. Pozsony 2013. 901–902.

194 BFL, XV.23. 3. d. Jegyzőkönyv, 1919. aug. 11.

195 BFL, XV.23. 3. d. Datálatlan beszédek. (1919. márc. 21. után). Ezzel kapcsolatban érdekes, hogy másutt éppen a „befurakodott" reakciós elemeket hibáztatták: az egyik, számos antiszemita toposszal élő pamflet esetében Horti Emil maga ismerte be, hogy annak terjesztői nem ellenforradalmárok voltak. „Valljuk be őszintén, hiszen tele vagyunk kispolgári elemekkel és ez az egyik legnagyobb bajunk, akik az őszi rózsás a kommunista forradalom után hozzánk kenődtek, ma a szovjet intézményekben ülnek […] és így terjed ez kifelé." Lásd BFL, XIV.1.c. 1. d. A Budapesti Forradalmi Központi Munkás és Katonatanács 80-as Intéző Bizottságának jegyzőkönyvei. 1919. jún. 5. 123.

196 *Kádár G. – Vági Z.:* Hosszú évszázad i. m. 95. Sátoraljaújhelyhez az Egyenlőség adatait használtam, lásd Negyvenhárom százalék zsidó túsz. Egyenlőség, 1921. november 26. 12.

Celldömölkön hasonlóan a túszok fele volt zsidó,[197] s mint egy egészen friss kutatás kimutatta, ugyan Kárpátalján 10% volt a zsidóság összlétszáma,[198] például a beregszászi túszok között a zsidók 36%-ot képviseltek.[199] Budapesten túszul ejtették Székely Ferenc neológ pesti hitközségi elnököt – aki előző este éppen Szabolcsi lakásán vett részt széderestén –, Weiss Manfréd és Wolfner Tivadar gyárosokat (Weiss ezt követően kísérel meg öngyilkosságot), Szterényi József, Sándor Pál és Hazai Samu politikusokat, illetve Lánczy Leó bankárt.[200] A zsidóság arányát a túszok országos számán belül még nem tárták fel, ezen átfogó kutatás még várat magára.[201] Azonban Szabolcsi – aki vidéken bujkálva vészelte át a kommünt – tévedett, mikor azt írta, hogy „ezeknek a túszoknak" „nem volt más bűnük, mint hogy polgárok voltak".[202] A túszok szedésénél ugyanis láthatóan elv volt a gazdag és befolyásos zsidók összeszedése: Szántó Rezső, a Vörös Hadsereg 3. kerületi parancsnoksága politikai osztályának vezetője (Szántó Béla hadügyi népbiztos öccse) azt vallotta Korvin Ottó tárgyalásán, hogy „mikor a túszokat kiválogatták, Kun Béla mindig azt kérdezte: Zsidó[?] [M]ert ha igen, akkor föltétlenül el kell fogni, ha ellenben valami történelmi névről volt szó, akkor nagyon meggondolta a dolgot".[203] Utóbbi egyébként a zsidó–nemzsidó kapcsolatok érzékenységére való tudatos kommunista odafigyelés jele is lehet, melyre egyéb források is utalnak.[204] A fentiek mellett sok zsidó közszereplő az emigrációt választotta: *Az Ember* lelkesen közölte az április közepére emigrált magyar közéleti szereplők neveit bécsi hotellisták alapján: a 42 főnek ismert felmenők vagy azonosítható famílianevek alapján legalább a fele zsidó származású volt.[205]

---

197 *Katona Attila:* Zsidóság és zsidókérdés Vas vármegyében i. m. 132–133.

198 *Dupka György – Zubánics László:* A kárpátaljai zsidóság főbb életszakaszai és problémái. In: Zsidósors Kárpátalján a deportálástól az internálásig. Szerk. Dupka György – Zubánics László. Ungvár–Bp. 2014. 19–32., itt: 20.

199 *Kosztyó Gyula:* „Majd kiváló gonddal fogjuk őket felakasztani!" – a Tanácsköztársaság beregszászi túszai (2019). https://bit.ly/2J8FdXC (letöltés 2019. máj. 14.)

200 *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 364.

201 Szabolcsi Lajos 5%-ra utal országos szinten, lásd *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 279. Komoróczy két arányra utal: egy oldalon belül 22%-ot és 11%-ot ad meg. *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. II. 364.

202 *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 280.

203 A Hollánok gyilkosai. BudaPesti Hírlap, 1919. november 29. 4–5., itt: 5. Köszönettel tartozom Bödők Gergelynek, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

204 Mikor Kun bejelentette Garbai Sándort mint a Forradalmi Kormányzótanács elnökét, úgy fogalmazott: „Szép, keresztény ember, az isten is elnöknek teremtette". Lásd *Hatos P.:* Az elátkozott köztársaság i. m. 415. Kunfi megfogalmazta aggályát, hogy „sok a zsidó a népbiztosok között". Lásd Uo. 475. 130. jegyz. A fiatal Rákosi Mátyás pedig arra utalt a tanácsok országos gyűlésén, hogy míg máshol „napokat" vitáztak róla, legyenek-e zsidók a Vörös Hadsereg vezetésében, addig Magyarországon erről gyorsan döntést hoztak. (Ám a kérdés létét elismerte). Lásd Tanácsok országos gyűlésének naplója I. i. m. 7.

205 Budapestiek Bécsben. Az Ember, 1919. április 15. 16.

A vörösterror zsidó származású áldozatait Váry Albert 44 főben határozta meg.[206] Szabolcsi Lajos 39 főről beszél,[207] az 1936-os, vörösterror áldozatait megörökítő szobron 32 zsidó neve volt.[208] A lista azonban nem lehet teljes, mert például a már említett Steiner gazda nem szerepel Várynál, Szabolcsinál vagy az emlékszobron.[209] A vörösterror zsidó áldozatainak többségére igaz, amit Szabolcsi a túszokkal kapcsolatban fogalmazott meg: ellenforradalmi nézeteik miatt vesztették életüket, antiszemitizmusra egyedül a hódmezővásárhelyi hármas gyilkosság – Weisz Mihály, Weisz Henrik, Havas Henrik – utal az egyik gyilkos mondatával: „Ezek a zsidókat, amint elindulunk [a vonattal], ki kell végezi".[210] A helyiek előtt az áldozatok zsidó származása egyértelmű lehetett, ugyanis Weiszék hagyományos zsidó temetést kaptak.[211] Az áldozatokat gyilkosaik állítólag megkínozták.[212]

A vörös terror később sokat hangoztatott „zsidó jellegét" (azaz, hogy a zsidó származású elkövetők valamifajta „keresztényellenes" vagy „zsidó érdekeket szolgáló" tevékenységet végeztek volna) cáfolja többek között az is, hogy Szamuely állítólag személyesen szúratta ki Glaser József csornai zsidó földbirtokos szemét, akit ezt követően agyonlőttek.[213] Engel Sándor szolnoki zsidó ellenforradalmárról hasonlóan ismert, hogy Szamuely személyes parancsára végezték ki.[214] Beregi Ármin testvérét, Beregi Oszkár színészt Szamuely fenyegette meg fegyverrel, hogy lépjen fel számukra a nagyszabású május 1-jei ünnepélyen.[215] Szabolcsi Lajossal is Szamuely közölte, hogy be fogja tiltani a zsidó lapokat.[216] (Ahogyan az később meg is történt). Deutsch Oszkár, az újpesti Izraelita Közművelődési Egylet elnöke 1920 februárjában adott interjút az *Egyenlőség*nek, melyben így utalt a vörösterror emblematikussá vált alakjára: „Szamuely pribékjei röhögve akasztották fel számos jónevű hittestvéremet".[217] Kérdéses, hogy ez valóban így volt-e, ám az antiszemita körökben „zsidó terroristaként" elhíresült Szamuely zsidósággal való kapcsolatát kétségkívül más megvilágításba helyezi.

---

206 *Váry Albert:* A vörös terror áldozatai Magyarországon. Vác 1922.
207 *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 276. II. 364.
208 *Komoróczy G.:* A zsidók története Magyarországon i. m. Bödők Gergely szerint valójában csak 27 személy szerepelt a listán mint halachikusan zsidó egyén. Lásd *Bödők Gergely:* A magyarországi vörösterror zsidó származású áldozatai. ArchívNet 2015/4. (https://bit.ly/2NOzBY8, letöltés 2109. júl. 6.).
209 Zsidó ellenforradalmárok. Egyenlőség, 1920. február 28. 1–2.
210 *Váry A.:* A vörös terror áldozatai i. m. 62.
211 Részlet a legyilkoltak temetéséről. Vásárhelyi Vörös Újság, 1919. május 8. 2.
212 A terrorista. Vásárhelyi Vörös Újság, 1919. május 6. 1.
213 *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 277.
214 A rémuralom két zsidó vértanúja.
215 CZA, A129/2. Beregi Ármin önéletrajzi emlékezései (1950. január). 16.
216 *Szabolcsi L.:* Két emberöltő i. m. 273–274.
217 Zsidó ellenforradalmárok. Egyenlőség, 1920. február 28. 1–2.

Összefoglalás

Összefoglalásképp elmondható, hogy az antiszemita sztereotípiákban meghonosodott kommün-kép (zsidódiktatúra stb.) nem különösebben meglepő módon semmilyen módon nem igazolódik, ha megvizsgáljuk a zsidóság szenvedéseinek mértékét a Tanácsköztársaság alatt. Ezen eddig kevéssé feltárt téma kutatása során arra jutottunk, hogy a zsidóságot – cionistákat, hitközségeket és a zsidó polgárságot – gyakori üldöztetés érte a Tanácsköztársaság idején. Ennek ideológiája a baloldali antiszemitizmus volt, melynek vallás- és nacionalizmusellenes éle világosan megjelent a kommün vezetőinek, hivatalos kiadványainak és sajtójának retorikájában. Ez a progresszív antiszemitizmus nem egyszer zsidó származású kommunisták részéről mutatkozott meg. A cionista mozgalmat egy rövid, joviális időszakot követően üldözni kezdték, külön figyelmet fordítva pénzforrásaik elvételére. A hitközségeket éppen úgy szocializálták, mint a keresztény felekezeteket, kiemelkedő arányban foglalva le tőlük a felekezeti vagyont, ám az erőszakos incidensektől megkímélve őket. A zsidó magántulajdont nemcsak az önkényeskedés, de az állami szocializálás sem kímélte. Kiemelkedő arányban vettek el pénzintézeteket és földbirtokokat zsidó tulajdonosoktól. A zsidóság a túszszedések áldozatai között is felülreprezentált volt, de a vörösterrorban is számarányukat meghaladóan vesztették életüket zsidó személyek. Országos számarányához képest tehát a zsidó lakosságot nagyobb arányban érintették a kommün negatív intézkedései.

LEFTIST ANTI-SEMITISM, ANTI-ZIONISM AND THE NATIONALIZATION OF JEWISH PROPERTY DURING THE HUNGARIAN REPUBLIC OF COUNCILS

By László Bernát Veszprémy

SUMMARY

The study explores the problem of the persecution of Jews by the Republic of Councils of Hungary, a topic hitherto neglected by Hungarian historiography. Searching for examples of leftist anti-Semitism, the author demonstrates that anti-Zionism, anti-Judaism and especially the identification of Jews with capitalism were frequent topoi in the speeches of communist leaders and in the official press, communiqués and pamphlets of the regime. The Zionist movement was a key target of persecution under the Republic of Councils, while Jewish synagogues were strongly affected by the nationalization of ecclesiastical wealth. Yet the greatest damage was caused by the socialization of Jewish private property, predominantly financial establishments and land, which concerned the Jews to a greater extent than other social groups. The former also fell victim to looting by riotous mobs, and were likewise over-represented among the victims of hostage-taking and red terror.

Vörös Boldizsár

EGY HIVATALNOK PÁRHUZAMOS NAPLÓI A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGRÓL*

Az elmúlt évszázadok során keletkezett és nagy számban fennmaradt naplók közül különösen érdekesnek számít egy párhuzamos feljegyzéssorozat, amelyet írója éveken keresztül vezetett: az egyikben magánéletének eseményeit, a másikban a magyar és az egyetemes történelem aktuális mozzanatait örökítette meg. E naplók szerzője Lowetinszky János József, aki 1866-ban született Pesten és itt is nőtt fel. 1918 és 1920 között Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyénél dolgozott kishivatalnokként. A magyarországi forradalmak idején a kezelőtisztviselők, a segéd- és a szolgaszemélyzet főbizalmija lett. 1919. május 17. – június 7. között a vármegyeháza gondnoka is volt, ám június 27-én rendelkezési állományba helyezték és így érte meg a Magyarországi Tanácsköztársaság (a továbbiakban: Tanácsköztársaság) bukását is. 1935-ben halt meg. Világszemléletéről összefoglalóan Balogh János Mátyás azt írta, hogy a magyar mellett (noha nem léteztek magyar felmenői, szülei cseh–morva származásúak voltak) egy lengyel származású ükapa révén lengyel identitása is volt. Az osztrákokról és általában a szlávokról – bécsi és morvaországi rokonságának meglétével együtt – nem volt jó véleménnyel, mint ahogyan a zsidókról sem. Lowetinszky római katolikus, hosszú ideig függetlenségi párti volt, aki az 1920-as évek elején ezt írta önmagáról: „Nagy soviniszta voltam, de a háborús és utána következő, különösen az utána következő évek kiábrándítottak."[1]

Naplóit évtizedeken keresztül vezette, hosszú időn át párhuzamosan két sorozatot is, ilyen feljegyzéseket készített a Tanácsköztársaság fennállásának heteiben is.[2] 1919. június 26-ai, a korabeli álhírekkel kapcsolatos szavaiból tudjuk, hogy

---

* A tanulmány a Budapest Főváros Levéltára és az MTA Lendület Trianon 100 Kutatócsoport szervezésében megrendezett Mérlegen a Tanácsköztársaság című konferencián (2019. május 15–16.) elhangzott előadás írott, bővített változata.

[1] Lásd Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény (a továbbiakban: FSzEK BpGy), B 0910/209. Juventus ventus 19. E kötetben, a Proletárdiktatúra című részben Lowetinszky összefoglalóan is áttekintette tevékenységét a Tanácsköztársaság idején, lásd Uo. 27–31. A korabeli szövegeket a mai helyesírással közlöm, a kurziválások az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. A naplóíróról lásd például *Balogh János Mátyás:* Švejk-jegyzetek. https://bit.ly/2JdPcL9 (letöltés 2019. máj. 8.); *Uő:* Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten. Aetas 25. (2010) 2. sz. 123–124.

[2] Lowetinszky magánéletének eseményeit megörökítő ekkori naplóját lásd FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19 évszámokkal ellátott kötet; a magyar és az egyetemes történelem eseményeit tárgyaló ekkori naplóját lásd FSzEK BpGy B 0910/209. 1919 évszámmal ellátott kötet. A történelmi tárgyú naplóban a Tanácsköztársaság időszakának megörökítését szolgálta az a sajátos eljárás is, hogy márc. 22. – aug. 2. közötti feljegyzéseit a hivatalnok csaknem végig vörös színű tintával írta, ekként alkalmazva a diktatúra egyik legfontosabb jelképét: a vörös színt. A naplókról lásd például Negyven év óta vezetett naplóját

milyen jövőt szánt ezeknek a szövegeinek: „Azért jegyzem ezt a sok összevisszaságot, hogy a később olvasó, aki a fejleményeket talán jobban ismeri, láthassa, miképp volt megkavarodva a nép és mily vad hírek kerengtek."[3] Július 13-ai kijelentései azonban már egyfajta kifáradásról és kényszerességről tanúskodnak e tevékenységénél: „Halálosan meguntam már, de ha már megkezdtem a hősköltemény, regisztrálni akarom szegény, jobb sorsra érdemes nemzetünk tragédiáját is, ha Isten ő szent felsége megengedi, s ha regisztráltam a béke fájdalmas feltételeit, bizony nem írom tovább ezt a sok hazugságot és népcsalást. Dixi."[4]

A Tanácsköztársaság idején a Budapesten dolgozó, a diktatúra időszakának számos mozzanatát naplóiban megörökítő, azokat nem ritkán értékelő Lowetinszky állásfoglalásait mindenekelőtt *saját, személyes tapasztalatai alapján* alakíthatta ki. Így például május 6-ánál ekként írt a fővárosról: „Istenem, mivé lett ez a ragyogó, életkedvtől pezsgő, gyönyörű város, most kihalt, a boltok redőnyei leeresztvék, a boltok üresek. […] Vége a dínomdánomnak, a zenétől hangos éjszakáknak, nagyon, de nagyon beteg ez az ország, ha a szíve ilyen helyzetben van."[5] Gyakran *ismerőseitől, munkatársaitól szerzett információkat* és ezek nyomán fogalmazta meg értékelését, amint azt a május 13-ai naplóbejegyzése is mutatja: „Kérdem Kovácsy Marcit, a rákospalotai lutheránus papnak nálunk aljegyzősködő fiát, mi van az atyjával, azt mondja, már 14 napja a gyűjtőfogházban van, és már mondotta többször, akasszák fel, ha vétkes, de ne mortifikálják ilyen módon. Úgy látom, hogy a középosztály nagy részét lakat alá tették, biztonsági intézkedésnek ez elvégre is jogos a proletárdiktatúra részéről."[6] Tájékozódásához, véleményei megalkotásához igyekezett felhasználni a korabeli *napilapok híranyagá*t is: mindenekelőtt a 19–20. század fordulójától fokozatosan erősödő függetlenségi ellenzéki irányba forduló *Pesti Hirlap*ét,[7] majd mivel május közepétől a diktatúra döntéshozói szüneteltették az újság megjelentetését,[8] rendszeresen forgatta az

felajánlotta a Fővárosi Könyvtárnak egy nyugalmazott tisztviselő. Magyarság, 1931. július 30. 11., újabban például *Vörös Boldizsár:* Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben. In: *Uő:* Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919. (Médiatudományi Könyvek) Bp. 2018. 107–116.

[3] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. jún. 26. sz. n.

[4] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 13. sz. n.

[5] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. máj. 6. sz. n.

[6] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. máj. 13. sz. n. Vö. *Bödők Gergely:* Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921). Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Eszterházy Károly Egyetem. Eger 2018. 279.

[7] Ehhez újabban lásd *Buzinkay Géza:* A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Bp. 2016. 278–280., 311., 318.

[8] Ezzel kapcsolatban máj. 14-ei naplóbejegyzésében Lowetinszky ezt írta: „A Forradalmi Kormányzótanács elrendeli a »Pesti Hirlap« szüneteltetését, s indokolja ezt a fenyegető papírhiánnyal […] Bánt a dolog annyiban, hogy miután a háború keletkezése óta ezt a lapot köttettem be, szerettem volna, ha végig ezzel csinálhattam volna ezt a nagy contrebantiót [?]." FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. máj. 14. sz. n.

egyesült párt napilapját, a *Népszavát*.[9] Május 3-ai naplóbejegyzésében minden bizonnyal a *Pesti Hirlap* aznapi számának *A munkásság fegyverrel védi Budapestet és a proletárdiktatúrát* című írásából[10] idézett, így kifejezésre juttatva az adott szövegrész jelentőségét, és ezzel kapcsolatban megfogalmazta saját állásfoglalását: „Hogy milyen finom kérdésekkel is foglalkozik a lelkes munkástanács, bizonyítja az, hogy pl. Kun Béla így beszél: »a másik kérdés, kell-e nekünk most a túszokat legyilkolni, kell-e nekünk most politikai foglyainkat meggyilkolnunk. Én erre nemmel felelek«. Persze, hogy nemmel felelt, mert akkor az ő bőre sem biztos. Hát ilyen hangon még a legvadabb abszolutizmus idején sem tárgyaltak. Jó lenne, ha már vége lenne, ez már vérlázítóvá válik."[11] Június 11-énél papírra vetett szavai, amelyekkel a diktatúra cenzúrájával megjelent lapokat „a hazugságok forrásá"-nak minősítette,[12] azonban azt mutatják, hogy korántsem tekintette azokat megbízható információkat közlő kiadványoknak. Így Lowetinszky nem egyszer alkalmazta azt az eljárást, hogy egy nyomtatásban megjelent rendeletből következtetett valamilyen aktuális probléma meglétére, például április 13-ánál: „Úgy látszik, a Vörös Őrségben nem valami megbízható [így!], mert elrendelik, ha bármely alakulatnál ellenforradalmi mozgalom észlelhető, vagy ha a személyzet fosztogat, vagy a szállításban egyeseket erőszakkal akadályoz, tettenérés esetén azonnal a helyszínen halállal büntethető, minden törvényszéki eljárás mellőzésével. Furcsa alakokból lehet ilyenformán toborozva a Vörös Őrség, ha ilyen drákói rendszabályra van ellene szükség."[13] Mindezeken túl pedig arra is sor került, hogy a naplóíró *meghallgatta az egyik tanácsköztársasági vezetőnek a diktatúra helyzetével foglalkozó előadását* és ennek nyomán fogalmazott meg következtetéseket. Július 2-ai feljegyzésében arról számolt be, hogy „*Végighallgattam ma este Garbai Sándor tanácsköztársasági elnöknek a Dohány utca 76. sz. párthelyiségben elmondott 1 ½ órás beszédét. Az elnök középtermetű, köpcös, szemita jellegű arcú, mesterkélt járású egyén, kitűnő szónok* […] azt az impressziót merítem belőle [tudniillik a beszédből – V. B.], hogy a vezetők teljesen tudatában vannak annak, hogy ez az állapot tarthatatlan és, hogy a játszma el van veszve. Annyi bizonyos, hogy több tájékozódást

---

Vö. *József Farkas:* A Tanácsköztársaság sajtója. In: *Uő:* Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Bp. 1984. 151–152.

[9] Ehhez lásd például 14. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész.

[10] A szöveget a lap 2. oldaláról Lowetinszky kisebb, ugyanakkor annak lényegét nem érintő hibákkal idézte.

[11] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. máj. 3. sz. n. Lowetinszky értékelése figyelemre méltó adalék a tanácsköztársasági vörösterrorra adott korabeli társadalmi reakciók vizsgálatához: e szerint a naplóírót már az felháborította, ahogyan a diktatúra vezető politikusa beszélt a túszok kivégzésének kérdéséről – akkor is, ha éppen amellett foglalt állást, hogy nem szükséges meggyilkolni őket!

[12] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. jún. 11. sz. n.

[13] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. ápr. 13. sz. n. Vö. ehhez Akik a Vörös Őrségnél ellenforradalmat szítanak, a helyszínen halállal büntetendők. Pesti Hirlap, 1919. április 13. 4.

szereztem a beszédből, mint kétheti »Népszava«-olvasásból".[14] Az idézet utolsó mondata jelzi: Lowetinszkytől nem volt idegen az az eljárás, hogy tájékozódásai során összevesse forrásait azok megbízhatósága szempontjából.

Ugyanakkor nemcsak az *ilyen forráskritika*, hanem más eszközök is segíthették a naplóíró eligazodását a Tanácsköztársaság történéseiben, illetve az ezekkel kapcsolatos értékeléseinek megfogalmazásánál. Ilyenek voltak például *vallásosságának elemei*, amelyek felhasználásával ábrázolhatta Magyarország helyzetét április 18-ai, nagypénteki naplóbejegyzésében. Az egyházi szertartáson „elvégezve ájtatosságom hallgattam megrendülve Jeremiás siralmait, eszembe jutott szegény hazám sorsa s nemzetemnek kálváriája, amelynek, úgy látom, még nem ért végére. […] Szomorú egy húsvét ez, azt hiszem, most kezdődik szegény magyarok nagyhete, kínszenvedése és keresztre feszíttetése".[15] A történelem alakítójaként írt Istenről március 22-ei, a magyar nemzet pusztulását vizionáló naplórészletében: „*Bár ne úgy lenne, s ne adná úgy Isten*".[16] *Az emberi történelem folyamatának egészéről kialakított nézetei* szintén elősegíthették az aktuális helyzet értékelését. Július közepén Lowetinszky azt írta, hogy „Még mindig nem nyert ez az átkos tülekedés véget s a természet koronája: az ember még mindig irtja faját. Már egyenesen kétségbeejtő ez az állapot, de az emberiség határtalan gőgjében már nem ismert Istent és így sorsát megérdemli."[17] Tájékozódásainál további eszközei voltak *a történelem egyes szakaszairól meglévő ismeretei*, amelyekkel a magyarországi tanácsköztársasági események értékeléséhez párhuzamokat alkothatott. A párhuzam múltbeli eleme származhatott az egyetemes történelemből, a naplóíró születése előtti évszázadokból, amint azt az április 16-ai bejegyzés mutatja: „Gross elvtárs a burzsoáktól még a levegőt is el akarja venni, mindent a proletároknak akar juttatni. Hm, ezt a nótát 1789-ben is fújták a jakobinusok és sans-culotte-ok, és mi lett a nóta vége? Danton, Robespierre, Marat, Couthon, Mirabeau mivé lettek, Saturnus maga falta fel gyermekeit, s köztudomású, hogy minden akció reakciót szül, nem kell tehát túlfeszíteni a húrt, inkább meggyőzni az embereket, mint lebunkózni."[18] A történelmi párhuzam múltbeli eleme azonban

[14] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 2. sz. n. A beszéd jelentőségét Lowetinszky számára jelzi, hogy bár annak meghallgatása személyes élménye volt, részletes leírását mégsem a magánéletének mozzanatait tartalmazó naplójába, hanem a történelmi eseményekkel foglalkozó naplójába illesztette be. Ehhez lásd még 28. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész.

[15] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 18. sz. n.

[16] FSzEk BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. márc. 22. sz. n.

[17] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 15. sz. n.

[18] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. ápr. 16. sz. n. Vö. ehhez A központi munkás- és katonatanács első ülése. Kun Béla és Landler Jenő népbiztosok előadása. Pesti Hirlap, 1919. április 16. 2. Lásd még 20. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész.

származhatott a naplóíró által megélt magyarországi közelmúltból is: március 31-énél, egyebek mellett, az is olvasható, hogy „úgy látom, az uralomra jutottak sem sokkal különbek, mint előző elnyomóink, ezek is sűrűn hangoztatják az agyonlövetést, kirúgást etc., hát ez nem jó így, bosszú mindig bosszút szül, s ez baj."[19] Előfordult, hogy *egy fontos történelmi személy mondásá*t használta fel a hivatalnok az aktuális probléma ábrázolásánál, így Pierre Victurnien Vergniaud, girondista politikus beszédének részletét: „félő, hogy a forradalom, mint Saturnus isten, felfalja saját gyermekeit",[20] az 1919. április 16-ai szövegében.[21] *A világ különféle jelenségeiről megalkotott, olykor közhelyszerű megállapítások,*[22] *ezekkel rokon jellegű ábrázolások* is segíthették Lowetinszkyt az 1919-es magyarországi történelemben való eligazodásban. Ilyen volt a „minden akció reakciót szül" elv az április 16-ai,[23] a „bosszú mindig bosszút szül" elv a március 31-ei bejegyzésében,[24] és a „nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél" megállapítás a július 3-ai, különféle korabeli álhíreket tartalmazó naplórészletében. Ebben az áll, hogy egy látogatója „azt újságolja, hogy Körfi elolvasott egy táviratot, mely szerint az angol csapatok holnap este érkeznek meg a Nyugati pályaudvarra, amelyet ebből a célból ki is ürítettek volna, a tisztek részére egy szállodát, a legénység részére 2 laktanyát foglaltak le, a Szovjetházat már kiürítették, szóval holnap este alkonyodna be a proletárruralomnak, na meglássuk, mert nem sokat adok az ilyen híresztelésekre, bár azt is tudom, hogy nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél".[25] Az országnak (emberi) testként, az ország problémáinak pedig betegségként való megjelenítését, amely eljárásoknak a Tanácsköztársaság időszakára már több évszázados hagyományai voltak,[26] szintén alkalmazta a naplóíró értékelésében: május 6-ai Budapestet a beteg ország beteg szíveként ábrázolja.[27] Vannak példák arra is, hogy Lowetinszkyt valamilyen *előítélet* befolyásolta naplóbejegyzéseinek

[19] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. márc. 31. sz. n. Lásd még FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 2. sz. n. Vö. még FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. máj. 15. sz. n.

[20] Idézi: *Simon Schama:* Polgártársak. A francia forradalom krónikája. Bp. 2001. 887.

[21] Lásd 18. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész, továbbá: FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. jún. 29. sz. n.

[22] Vö. *Reinhart Koselleck:* Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete. Helikon 55. (2009) 528.

[23] Lásd 18. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész, továbbá: FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 7. sz. n.; Uo. 1919. júl. 28. sz. n.

[24] Lásd 19. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész.

[25] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. júl. 3. sz. n.

[26] Lásd például *Jacques Le Goff:* Fej vagy szív? Testmetaforák politikai használata a középkorban. Café Bábel 2005. 51. sz. 111–116.; *Susan Sontag:* A betegség mint metafora. (Mérleg) Bp. 1983. 70., 87–103.

[27] Lásd 5. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész.

elkészítésénél: így a diktatúra vezetőinek zsidó voltával kapcsolatos nézetek[28] július 2-ai szövegeiben, melyekben a nem zsidó származású Garbai Sándort „szemita típusú"-ként[29] és „*szemita jellegű arcú*"-ként[30] írta le.

A hivatalnok többféle forrásból merített információkkal, különböző eszközök segítségével tájékozódva alakította ki állásfoglalásait a Tanácsköztársaság jelenségeiről. Feljegyzéseiben visszatérően foglalkozott *a kommunizmus megvalósíthatóságának problematikájával*, így például április 6-ánál ezt írta: „szép tan a kommunizmus, de gyakorlatilag egyelőre kivihetetlen".[31] Július 8-ai naplórészletében pedig arra utalt, hogy a közvélemény-formálók elgondolásainak megvalósítását az új rendszer ellenségei akadályozzák meg: „Hát szép ez a proletáreszme, de mit ér az, ha ideig-óráig győzzük is erővel, a végén pedig megfojtanak vagy kezessé tesznek bennünket a blokáddal."[32] A diktatúra időszakában megtapasztalt, általa többször is bírált visszásságok, problémák nyomán e nézetét rögzítette július 20-ánál is, „a kommunizmus ez idő szerint még utópisztikus mivoltát" említve.[33] Ugyanakkor naplóiban Lowetinszky írt *az eszme és a megvalósítása érdekében végrehajtott cselekvések közötti ellentétről* is. Május 17-ei feljegyzésében a diktatúra terrorjának különösen kegyetlen megnyilvánulásait ábrázolva a következőket vetette papírra: „és akkor csodálkoznak [tudniillik a Tanácsköztársaság irányítói – V. B.] rajta, hogy ellenforradalmárok

[28] Vö. ezekhez például *Hajdu Tibor:* Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról. In: Századok Füzetek 5. Szerk. Pál Lajos. Bp. 2009. 16.; *Uő:* Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. Rubicon 23. (2012) 8. sz. 72–75. Lásd ehhez FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. jún. 19. sz. n.

[29] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. júl. 2. sz. n. Vincze Sándor visszaemlékezése szerint a Forradalmi Kormányzótanács megalakításakor Kun Béla a következő indoklással javasolta Garbait a testület elnökének: „Szép, keresztény ember, az isten [így!] is elnöknek teremtette!" Idézi: *Hatos Pál:* Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. (Modern magyar történelem) H. n. 2018. 415., 475.

[30] Lásd 14. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész. A beszéd itteni ismertetéséből az derül ki, hogy abban Garbai foglalkozott a zsidóság és a Tanácsköztársaság kapcsolatával is: „Felemlítette a pogromot s felhozta, hogy az csak ellenforradalmi jelszó, konstatálja, hogy az elmúlt rezsim nem mert nyúlni a zsidó nagykereskedőkhöz, hanem engedte nyúzni a népet, s ha uralomra kerül, tovább fogja azt engedni nyúzni, úgy állította be, hogy a zsidóság szereplése a forradalomban az ifjú zsidók forradalma az öreg zsidók ellen." Uo. sz. n.

[31] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. ápr. 6. sz. n.

[32] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 8. sz. n.

[33] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 20. sz. n. Lowetinszky ekkori nézeteivel kapcsolatban érdemes idézni a vele szemben a Tanácsköztársaság bukása után lefolytatott fegyelmi eljárás során keletkezett, 1920. jan. 20-ai, akkori tevékenységét összefoglalóan értékelő főügyészi indítvány e részletét: „Azt, hogy Lowetinszky János kommunista érzelmű lett volna, a vizsgálat adatai egyáltalán nem bizonyítják, sőt Szelletics Sándor várm. irodaigazgató vallomásában tanúsítja, hogy Lowetinszky állandóan hangoztatta, hogy ő nem kommunista és nem is lesz." A hivatalnok „azon védekezését tehát, hogy ő nem volt kommunista érzelmű és a kommunista uralommal nem azonosította magát, a most felsorolt bizonyítékok alapján valónak kell elfogadni." Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 408. b. Alispáni iratok, 2664-1920. Lowetinszky János elleni fegyelmi elrendelés, 21–22.

keletkeznek? Hiszen megutáltatják magukat és az eszmét, amely pedig szép."[34] Néhány nappal később, május 21-énél az egyik vármegyei hivatali elöljáró durva viselkedése kapcsán ekként fogalmazott: „ha a proletariátus uralma így fest, akkor megette a fene az ideált ilyen gyakorlati kivitel mellett".[35] Szintén nemegyszer írásban rögzített értékelése a Tanácsköztársaságról, hogy az *„felfordult", „tótágast álló" világ*. Április 8-ánál azt állította: „fene felfordult egy világ ez",[36] egy nappal később, április 9-énél pedig arról számolt be, hogy ez az állapot még fokozódik is: „A helyzet napról napra felfordultabb [így!] lesz, egyik rendelet követi a másikat s egyik agyonüti a másikat."[37] Július 30-ai naplóbejegyzésében, immár visszatekintve a fennálló rendszer elmúlt hónapjaira, Kun Béla a diktatúra időszakának „építő munkájá"-ról tett megnyilatkozására[38] reagálva, Lowetinszky ezeket jelentette ki: „na abból [tudniillik az építő munkából – V. B.] én, a közvetlenül szemlélő is keveset láttam, rombolást azonban az egész vonalon végig, azt láttam, tótágast állást és fejetlen kapkodást".[39] Augusztus 1-jénél, immár a Tanácsköztársaság bukásáról írva, a hivatalnok, egyfajta összegzésként is, ekként fogalmazott: „*a legfőbb ideje, hogy vége legyen ennek a tótágast állásnak*".[40]

A Tanácsköztársaság, illetve egyes jelenségeinek értékelésénél Lowetinszky számára fontos szempont volt, hogy *azok mennyiben szolgálják Magyarország, a magyarság érdekeit*. Nem sokkal az új rendszer létrejötte után, április 7-énél a következőket vetette papírra: „Az a nézetem, hogy Károlyi Miska látva, hogy az antant elvakult gőgjében és diadalmámorában szóba sem akar velünk állni, s feltétlenül martalékul dobni a kis ragadozóknak, helyesen, megmentendő árva hazáját, átengedte okosan a gyeplőt a proletároknak, gondolva, jönnek még jobb idők is. Így hát Isten nevében csinálják ők, ahogy tudják, csak az az eredménye

[34] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. máj. 17. sz. n.
[35] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. máj. 21. sz. n.
[36] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 8. sz. n.
[37] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. ápr. 9. sz. n.
[38] Lásd *Kun Béla:* Felhívás a világ proletárjaihoz! Népszava, 1919. július 30. 3.
[39] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 30. sz. n.
[40] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. aug. 1. sz. n. A Tanácsköztársaságról kortársai közül nem csak Lowetinszky írta azt, hogy az „tótágast álló világ". Például a Borsszem Jankó 1919. szept. 21-ei számában, A proletárdiktatúra humora című összeállításban jelent meg a következő szöveg: „Egy olvasónk írja: A kommün legsötétebb ideje alatt elmenekültem Budapestről, hogy csöndes vidéken pihentessem ki a diktatúrától megviselt idegeimet. Itt egy józan magyar a következőkben adta elő a kommunizmusról való véleményét: – Hát, uram, voltam én egyszer a cirkuszban. Ott láttam egy embert, aki a feje tetejére állt. Láttam már olyan embert is, aki egy óráig tudott a fejebúbján állni. De olyan embert, aki folyton a fején járt volna, még nem láttam." A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! IV. Borsszem Jankó 52. (1919) 31. sz. 4., további példákat lásd *Csunderlik Péter:* A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezésirodalmában. Bp. 2019. 290–291.

legyen meg, hogy Magyarország és a magyar nép megmaradjon, az eszközökkel már nem törődöm, mikor a cél szent."[41] Eszerint a hivatalnok ekkor bármilyen politikai rendszert hajlandó volt elfogadni, ha az Magyarország, a magyarság megmaradását biztosítja. Azt pedig, hogy ez mennyire fontos volt számára, jól mutatja több mint másfél hónappal későbbi, a Vörös Hadsereg sikeres küzdelmei kapcsán írott feljegyzése, amelyben – immár a Tanácsköztársaság nem egy negatívumának, visszásságának megismerése után is – lényegében megismételte április 7-ei állásfoglalását: „Hát még ha nem is volna rokonszenves a proletáruralom, akkor is örülök annak, hogy megmutatták a világnak, hogy él még a magyar és nem lehet vele packázni, bár kivernék a cseh és román meg szerb bandákat és alapítanának olyan államformát, amilyen jólesik."[42] S noha több, július végi naplóbejegyzése a Tanácsköztársaság elutasításáról tanúskodik, július 29-énél papírra vetett kijelentései azt mutatják, hogy – nem függetlenül a még korábban kialakult nézeteitől – a magyarság érdekei szempontjából mégsem a proletárdiktatúrát tartotta a legrosszabb politikai rendszernek: „Hogy mit akarnak ezzel a szerencsétlen, jobb sorsra érdemes nemzettel, nem tudom. Horthy a szegedi hadügyminiszter? Szegeden egy bankett alkalmával, mint osztrák–magyar fővezér mutatkozott be, és intésére a kivezényelt katonazenekar […] a »Gotterhaltét« kezdte fújni. Na ezt nem, tisztelt ellenforradalmi kormány, akkor inkább az »Internacionálét«, mint a hóhérnótát […] Úgy látszik, újabb osztrák–magyar slamasztikába akarnak bennünket vinni, akkor inkább proletáruralmat."[43]

Lowetinszky párhuzamosan vezetett naplóiban arra is vannak példák, hogy *ugyanannál a napnál, ugyanarról a jelenségről ugyanolyan értékelést* rögzített a magánéletének eseményeit megörökítő és a világtörténelem fejleményeivel foglalkozó feljegyzéssorozatában: így ezek különösen határozott állásfoglalásoknak tekinthetők. Március 22-ei szövegeiben ilyen a magyar nemzet dicsőséges halálának víziója. Személyes naplójában az olvasható, hogy „*sarkunkra állunk az antanttal szemben. Egye fene, akármilyen kormány, csak ne tűrje már ezt a vég nélküli pofozást, ha már dögleni kell, dögöljünk dicsőségesen*".[44] Történelmi tárgyú feljegyzéssorozatában pedig az áll, hogy „haljunk meg, ha kell, dicsőséggel".[45] Április 20-ánál, húsvét vasárnapjánál, személyes

[41] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. ápr. 7. sz. n.
[42] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. máj. 25. sz. n. Vö. még *Vörös Boldizsár:* „Hát csak jöjjenek, most én védlek meg tőlük". Kortársak véleményei, reményei a Tanácsköztársaság sikeres küzdelméről a magyar határokért. (Megjelenés alatt a Somogy 2019-es évfolyamában.)
[43] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 29. sz. n. Vö. A cirkusz-kormány hadügyminisztere Károly volt császár mellett tüntetett. Népszava, 1919. július 29. 4.
[44] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. márc. 22. sz. n.
[45] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. márc. 22. sz. n.

naplójában a nemzet, a haza állapotáról Lowetinszky azt állította, hogy az „nagyon, de nagyon szomorú és vigasztalan",[46] a másik szövegsorozatban pedig, egyebek mellett, ezeket: „félek, hogy az antant ezt [tudniillik a magyarországi „proletáruralmat" – V. B.] tűzzel-vassal le fogja törni, az orosszal nem bír, de velünk igen. […] Hát azt hiszem, ez Magyarország végének kezdete, amelyből aligha lesz feltámadás többé".[47] Július 30-ánál a magánéletének eseményeit megörökítő naplójában a hivatalnok a Tanácsköztársasággal kapcsolatban azt írta, hogy „A fene már megehetné ezt a disznó állapotot",[48] a történelmi tárgyúban pedig a következőképpen értékelte azt: „Bulgáriában bolsevista mozgalmak törtek ki. Több nagyvárosban zavargás volt, követelték a Tanácsköztársaság kikiáltását. Na, majd lemondanak róla, ha a bőrükön megismerik, hogy mi is az."[49]

A naplóíró tehát többféle forrásból, különböző szerzői eszközök alkalmazásával igyekezett tájékozódni az 1919-es Tanácsköztársaságban, majd megörökíteni és értékelni azt feljegyzéssorozataiban. A folyamatosan keletkező szövegekben megfigyelhetők ismétlődő elemek: a kommunizmus megvalósíthatóságának, az eszme és a megvalósítás ellentétének problematikái; a „tótágast álló világ" értékelés; a magyarság érdekeinek szem előtt tartása. Az ezekkel kapcsolatos, általános jellegű értékelések pedig – megítélésem szerint – jól jelzik, hogy a hivatalnok miként vélekedett a 133 napos diktatúráról. Ugyanakkor a hatalmas naplóanyag nemcsak annak megismerését segítheti elő, hogy egy, a politikai és a tudományos elit körein kívül álló, a saját kora történelme iránt rendkívül érdeklődő személy miként látta, illetve láttatta a Tanácsköztársaságot (ami, úgy gondolom, önmagában is érdekes), hanem ezen túlmutatóan, általánosabb érvénnyel, figyelemre méltó példákkal szolgál azzal kapcsolatban: egy ilyen ember miként igyekszik információkat szerezni kora eseményeiről, valamint megérteni és megörökíteni azokat. A magánéleti mozzanatokat tartalmazó és a magyar, valamint az egyetemes történelem fejleményeivel foglalkozó naplók együttes vizsgálatai, összevetései pedig, szintén önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel szemléltetik, hogy a különböző tartalmú szövegek miként kapcsolódhatnak egymáshoz, és tanulmányozásukkal hogyan ismerhető meg szerzőjük gondolkodásmódja, világszemlélete.[50]

[46] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 20. sz. n.
[47] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. ápr. 20. sz. n.
[48] FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. júl. 30. sz. n.
[49] FSzEK BpGy B 0910/209. 1919.: 1919. júl. 30. sz. n. Vö. Bányászok és vasutasok sztrájkja Angliában. Népszava, 1919. július 30. 4. Lásd még 39. jegyz. és a hozzá kapcsolódó főszövegrész.
[50] Vö. ehhez *Gyáni Gábor:* Az ego-dokumentumok történetírói haszna. Bárka 27. (2019) 2. sz. 70–74.

THE PARALLEL DIARIES OF AN OFFICIAL OF THE HUNGARIAN REPUBLIC OF COUNCILS

By Boldizsár Vörös

SUMMARY

János József Lowetinszky (1866–1935), a petty bureaucrat employed in Pest county, kept two parallel diaries for years, the period of the Hungarian Republic of Councils included. In one of them he recorded the events of his private life, and in the other the actual events of Hungarian and world history. Working from a variety of sources, he attempted to orient the various manifestations of the regime, as well as to describe and even evaluate them with the help of varied tools. This immense material not only helps with understanding the way in which a person outside the political and scientific elite, yet highly interested in the history of his own times, regarded the Republic of Councils and presented it. In a more general way, it offers revealing examples of the ways in which such a person could attempt to get information about contemporary events and to understand and record them.

B. Szabó János – Sudár Balázs

KENDE ÉS GYULA?

A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig*

Korszakhatáron[1]

A korai magyar történelem kutatása az ezredforduló tájékán nyilvánvaló fordulóponthoz érkezett. Egyrészt 1945 után a korábban főként nyelvtörténeti eredményekre felfűzött „őstörténeti" kutatások mellé[2] fokozatosan felzárkózott az egyre inkább önmagára találó régészet,[3] valamint újabban robbanásszerűen fejlődik a forrásaiban szorosan a régészethez kapcsolódó történeti genetika is.[4] Így egy egyre szerteágazóbb forrásbázis – önmagukban igen nehezen értelmezhető – adataira kellene koherens történeti magyarázattal szolgálni, jelenleg

* Köszönettel tartozunk Tüske Lászlónak, Jablonkay Juditnak és Kápolnás Olivérnek a munkánk során nyújtott segítségéért.

1 A nagy múltú Századok folyóirat mindig fontos fóruma volt a magyar kora történeti kutatásoknak, lásd például *Györöki Antal:* Ibn Daszta tudósítása a magyarokról a X. század elejéről. Századok 5. (1871) 465–478.; *Hóman Bálint:* Őstörténetünk keleti forrásai. Századok 42. (1908) 865–883.; *Deér József:* A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80. (1945–1946) 3–20.; *Bálint Csanád:* Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. Századok 140. (2006) 277–347. Tanulmányunkat e hagyomány folytatásának szánjuk.

2 Melynek egyik eddigi utolsó és kiemelkedő példáját lásd *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996.

3 Az önálló tudományként végbemenő emancipáció fontosságát és sikerességét hangsúlyozva írta meg a honfoglalás korral foglakozó magyar régészet tudománytörténetének első összefoglalását Langó Péter. Lásd *Langó Péter:* Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Bp. 2007. Külső szemlélőként Vásáry István is úgy véli: „A második világháború előtt a nyelvészek apoteózisa folyt a magyar őstörténetben, manapság mintha a régészek vették volna kezükbe az irányítást." *Vásáry István:* Magyar őstörténet – magyar történelem. In: *Uő:* Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Bp. 2008. 12–13.

4 A témakör kutatási irányainak változásai jól lemérhetőek az 1996-os millecentenárium alkalmából készült konferencia és kiadványsorozat, az MTA 2003–2004. évi, illetve 2013. évi konferenciáinak előadásait tartalmazó kötetek összehasonlításával. Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994.; A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1996.; Honfoglalás és néprajz. Szerk. Kovács László – Paládi-Kovács Attila. Bp. 1997.; Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1997.; Research on the prehistory of the Hungarians: a review: Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004. Ed. Balázs Gusztáv Mende. Bp. 2006.; Magyar őstörténet: tudomány és hagyományőrzés. Szerk. Szentpéteri József et al. Bp. 2014. Gyökeresen eltérő megközelítéssel, de a szintetizálás feladatának kiemelt fontosságát hangsúlyozva lásd *Vásáry I.:* Magyar őstörténet i. m. 12–13.; *Maróth Miklós:* Eredmények és problémák a magyar őstörténet kutatásában. In: Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete évkönyve, 2013–2014. Szerk. Kis Anna Flóra. Piliscsaba 2015. 20–21.

azonban ez a szintézis inkább csak a populáris médiában, a parttalan történeti ötletelés szintjén érhető tetten.

Mindeközben a legnagyobb múltra visszatekintő, írásos forrásbázison alapuló, szorosan vett történeti kutatások terén is – egy hosszú korszak lezárásaként – a korábbinál talán kritikusabb hangnem, az írott adatok felé való visszafordulás igénye,[5] továbbá a régebbi kutatók hipotéziseinek rendszerezésén, értékelésén és átértékelésén alapuló tendencia figyelhető meg.

E korszakhatárt jelző jelenség lehet, hogy a közelmúltban akadémiai doktori fokozatra felterjesztett vagy a címet elnyerő nagyszabású, immár nyomtatásban is megjelenő történeti munkák erős historiográfiai alapokon nyugodtak és rendszerezető szemléletűek voltak, ugyanakkor nem kifejezetten törekedtek feltétlenül új források bevonására vagy radikálisan új nézőpontok megfogalmazására.[6] A korábbi ismeretek, nézetek összegzése azonban korántsem jelentheti a kutatások lezárását,[7] hiszen nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb szükségszerűvé válik a társtudományok köréből érkező új adatok és eredmények történeti szempontú értékelése, azok hozzáillesztése a már létező történeti koncepciókhoz, vagy éppen ezek figyelembevételével új koncepciók megalkotása is. Ezt megelőzően azonban elengedhetetlenül szükséges lenne a „már jól ismert" források értelmezésének revíziója is.[8] Deér József szavait idézve: „mindenekelőtt legyünk tisztában azzal, hogy kizárólagosan régészeti alapon nem lehet oly korokról értelmes történetet írni, melyekről írott forrásaink is vannak s hogy semmiféle nehézség sem szolgáltathat jogcímet ahhoz, hogy az őstörténetet a különböző forrásterületek csataterévé avassuk, vagy hogy egy jelentékeny

---

[5] A történettudomány „kompetencia határainak" szigorú tiszteletben tartását hangsúlyozza *Szabados György:* Államszervezési modell a De administrando imperio szövegében. In: Hadak útján XX. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Szerk. Petkes Zsolt. Bp. 2012. 196.

[6] *Zimonyi István*: A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Bp. 2015.; *Tóth Sándor László:* A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged 2016. A korábbi évtizedek fokozott „őstörténeti radikalizmusa" (pl. *Czeglédy Károly:* A szakrális királyság a steppei népeknél [a kazároknál és a magyaroknál]. Magyar Nyelv 70. [1974] 1. sz. 11–17.) után ez a fejlemény talán nem is annyira meglepő.

[7] Éppen ezért Makk Ferenccel együtt mi is úgy látjuk: „annak ellenére, hogy a korai magyar história hosszú idő óta – legalább Pray György és Katona István munkássága óta – történeti, filológiai, régészeti és nyelvészeti vizsgálódások egyik igen kedvelt korszakának számít, még mindig elsősorban a lezáratlan (vitatott és megoldatlan) témák sokasága jellemzi a kutatást". *Makk Ferenc:* „Sátorlakó nép". Monográfia az etelközi magyarokról. Acta Historica 125. (2007) 21–41.

[8] *B. Szabó János – Bollók Ádám:* A „szavart–türk dosszié". A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. Századok 152. (2018) 479–542.; *Sudár Balázs:* A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-álam és a magyar őstörténet. Századok 153. (2019) 75–100.; *Csirkés Ferenc – Sudár Balázs:* Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a *Derbend*-náme. A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez. In: Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2017. 183–222.

részét feláldozzuk annak a kevésnek, amit e korra vonatkozólag egyáltalán megtudhatunk".[9]

A magunk részéről e revízió jegyében most egyetlen, ám annál sarkalatosabb mondatot veszünk górcső alá: azt, amelyik a muszlim földrajzírás Dzsajháníról elnevezett szöveghagyományában olvasható, s a magyarok hatalmi berendezkedéséről szól: „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név királyuk címe, ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Glh." Ez a néhány szó a magyar tudományosságban hatalmas karriert futott be, számos – a későbbiekben bőven tovább burjánzó – elmélet épült rá, amelyek azután alapjaiban határozták meg a korai magyar történelemről való gondolkodásunkat. De vajon tényleg az olvasható a mondatban, amit évszázados tradíció nyomán bele szeretnénk látni? Vagy valami más? A kérdést több tételben vizsgáljuk: először a kutatástörténetet tekintjük át, nagy súlyt fektetve a kialakuló „államelméletekre", majd magát a szöveget vesszük górcső alá, végül pedig annak hátterét próbáljuk felvázolni.

Tudománytörténet: utak és tévutak könyvei

A hazai történettudománynak saját berkein belül talán 1869-ben kellett utoljára a mostani időszakban felbukkanó új forráscsoportokhoz mérhető kihívással szembenéznie, amikor Danyiil Hvolszon orosz filológus kiadta a „Dzsajháni-korpusz" legfontosabb szövegének néhány részletét, többek között Ibn Ruszta híradását a madzsgarokról.[10] Sajnos Dzsajháni eredeti műve, amely *Az utak és országok könyve* címet viselte, mára elveszett, egyes részletei azonban különféle arab és perzsa szövegekben fennmaradtak. Hvolszon munkája révén tehát egy olyan új forráscsoport került a hazai kutatás látókörébe, amely szinte forradalmasította az addigi elgondolásokat.

Az új forrásszöveg fordítását a *Századok* 1871. évi évfolyamában már közölték is,[11] a szélesebb közönséget pedig – szinte kéz a kézben – Hunfalvy Pál és Vámbéry

[9] *Deér J.:* A IX. századi magyar történet i. m. 5. Újabban nagyon hasonlóan vélekedik: *Vásáry I.:* Magyar őstörténet i. m. 12–13.

[10] *Ibn-Daszta:* Izvesztyija o hozarah, burtaszah, bolgarah, magyjarah, szlavjanah i russzah. Kiadja D[anyiil] A[vraamovics] Hvolszon. Szentpétervár 1869. Ezt 1892-ben követte Michael Jan de Goeje holland arabista teljes kritikai kiadása, lásd *Ibn Rosteh:* Kitâb al-aʿlâk an-nafîsa VII. Ed. M[ichael] J[an] de Goeje. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII) Leiden 1892.

[11] *Györöki A.:* Ibn Daszta i. m. 465–478. Mai szemmel kissé szokatlan fordítása: „Fővük ki Kendének hivatik, 20,000 lovas élén kel csatára. Ez náluk czím, mert azon férfi tulajdon neve – ki náluk király – Dsila (Jila). Minden magyar e Dsila nevü főviik parancsainak hódol – parancsolja bár, hogy menjenek az ellenség ellen, vagy verjék azt vissza, vagy mást." (Uo. 466.) A szöveg közlője már világos értelmező kommentárt is fűzött az idézett részlethez: „Ibn-Daszta szerint a királyt (az eredetiben ملك = malik vagy malik = király) kendének hitták s hozzá teszi, hogy ez nem tulajdon név, mert az

Ármin ismertették meg vele alapvető munkáikban 1876-ban,[12] illetve 1882-ben.[13] Ők egyben mindmáig ható érvénnyel le is fektették a később Dzsajhánihagyománynak elnevezett arab és perzsa források „kormányzattörténeti" részének kutatási irányait. Ma már szinte egyáltalán nem hivatkozott műveik ugyanis több olyan megállapítást tartalmaznak, amelyet a korszakkal foglalkozó kutatók többsége – jobbára tudtán kívül – szinte a mai napig elfogad. Figyelemre méltó, hogy ez az értelmezési keret már az előtt megszületett, hogy a kutatók megismerhették volna Gardízi párhuzamos perzsa szövegrészletét, amellyel a későbbiekben még jobban alátámaszthatták elképzeléseiket. Lássuk Vámbéry megállapításait![14]

– A honfoglalás előtt a magyarok többszörösen tagolt uralmi struktúrában éltek, egyik fejedelmük címe a kende/kündü, másik fejedelmüké pedig a dsila/dsula volt.[15]

– A kende/kündü titulusa kazár eredetű, mivel Ibn Fadlan műve szerint a kazár hatalmi struktúrában is volt egy kender/kündür kagán nevezetű méltóság.[16]

– A kündü szó a mongol és altáji török nyelvekből ismert, jelentése 'tisztelet, tekintély'.[17]

– Ebből következne, hogy „a *kündü-khakan* a »tiszteletbeli fejedelem« jelentést foglalja magában, tehát helytartó-, tiszteletbeli fejdelem-félét jelent, a mint ez Ibn Fozlan előadásával meg is egyezik".[18]

– A Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár nevével fémjelzett *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) című 10. század közepi műben olvasható *gilasz* méltóságnév megfeleltethető az Ibn Ruszta szövegében szereplő *dsila/dsula* méltóságnévnek: a „két egymástól oly messze álló forrásnak ez összhangzását valóban nem lehet eléggé méltányolnunk [...], mert ez a régi magyarok politikai

azon időbeli (889 előtt) király tulajdon neve ds i 1 a, tehát Dsila, a mi a magyar Gyila, Gyula ejtésnek felel meg." (Uo. 475.)

[12] *Hunfalvy Pál:* Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. A számunkra most fontos részletről már ekkor szinte tökéletes fordítást közölt: „Fejedelmök 20,000 lovassal indul ki hadjáratra, s Kende-nek nevezi magát; ez méltóságnév, tulajdonneve dsile. Minden magyar szavát fogadja a dsilé-nek, akár támadó, akár védelmező hadakozásra szólítja fel őket." (Uo. 201.)

[13] *Vámbéry Ármin*: A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Bp. 1882.

[14] A két forrásszöveg párhuzamos értelmezési lehetőségeiről lásd *István Ormos:* Magyars in the Jayhānī tradition: Reflections on István Zimonyi's book „Muslim sources on the Magyars". E-book. Bp. 2017. 15–16.

[15] „A kozaroknál nem a khakán, hanem az Isa, a magyaroknál is nem a király, a Kende, hanem a dsile gyakorolja a hatalmat, csupán a bolgároknál van egy kézben a méltóság és hatalom." *Hunfalvy P.:* Magyarország i. m. 203.; Vámbéry ezt többféleképpen is értelmezte: ő a kendét másfelől, mint valami segítőt, valamiféle „nagyvezírt" pozícionálta a magyar „kagán mellé". (*Vámbéry Á.:* A magyarok eredete i. m. 81., 93.), s már ekkor feltűnt nála a később oly fontosnak bizonyuló japán párhuzam is.

[16] *Vámbéry Á.:* A magyarok eredete i. m. 93., 137.

[17] Uo. 93.

[18] Uo.

életének egyetlen vonása, melynek tekintetében az arab-persa szerző keleten és a görög történész nyugaton megegyező tudósításokat nyújt". [19]

A Vámbéry által ily optimista derűvel feltett azonosság azonban nem állhatott meg csupán egyetlen méltóságnév esetében, a történészeknek a két forrás minden állítását meg kellett kísérelniük valamilyen módon párhuzamba állítani egymással – vagy pedig kényszerűségből negligálniuk kellett az elméletükbe nem illő elemeket.[20] Ez azonban korántsem volt egyszerű. A korábbi időszakban, a régóta ismert középkori magyarországi latin és a 18. század óta ismert bizánci görög források adatai esetében is elég komoly fejtörést okozott mindez a tudósoknak. Mire azonban Hóman Bálint 1908-ban előállt a maga javaslatával, már tucatnyi értelmezési kísérlet állt rendelkezésre, s úgy tűnhet, hogy a kisebb-nagyobb különbségek ellenére azóta sem változott túl sokat a helyzet. A kündüt többnyire egy valamikor a magyarok élére állított kazár helytartóként definiálták, s leginkább az képezte a pör tárgyát, hogy mikor is történt mindez, azaz a DAI és a muszlim források szövege vajon azonos időszak állapotairól számol-e be, vagy valamelyik forrás esetleg „előidejű" a másikhoz képest. Mindezen túl már a kezdet kezdetén leginkább az a kérdés foglalkoztatta a kutatókat, hogy a DAI-ban említett Levedi, Álmos vagy Árpád volt-e a muszlim forrásokban említett kende, vagy esetleg a magyar forrásokban szereplő Gyulával azonosított dsila méltóságot viselhette valamelyikük.

Ezekre a kérdésekre azonban – mint egyfajta kombinatorikai feladványban – csupán véges számú válasz jöhet szóba, akár tud egy kutató ötven vagy száz évvel korábbi pályatársa megoldási javaslatáról, akár nem.[21]

Hóman nézeteit azért érdemes kiemelni ebből a közegből, mert hamarosan kora meghatározó középkortörténészévé lépett elő, és – egyedülálló módon az akkori kutatógárdából – ma is akadnak követői.[22] Ő egyrészt megkísérelte visszaemelni az addigra már gyakran eléggé lebecsült középkori magyar

[19] Uo. 155.

[20] Vö. *B. Szabó János*: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete. Történelmi Szemle 58. (2016) 378.

[21] Ebből a szempontból rendkívül tanulságos áttekinteni az egyes korszakok historiográfiai visszatekintéseit. Vö. *Hóman B.:* Őstörténetünk keleti forrásai i. m. 886–887.; *Deér J.:* A IX. századi magyar történet i. m. 4–5.; *Györffy György:* Kurszán és Kurszán vára. In: Budapest Régiségei 16. Bp. 1955. 9. 2. jegyz.; *Uhrmann Iván:* Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 30. (1987–1988) 206–226.; *Tóth Sándor László:* Levediától a Kárpát-medencéig. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged 1998.

[22] *Kristó Gyula:* Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója. Acta historica 119. (2004) 39–41.; *Szabados György:* Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója. In: Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2011. 19–39. Aligha véletlen, hogy épp a Hóman-életmű egyik új értékelőjeként feltűnő Szabados György munkáiban is fontosak Hóman szempontjai, bár egy fontos pontban éppen nem ért egyet Hómannal, ugyanis szerinte „a muszlim író így tehát mind a kazároknál, mind a magyaroknál kettős uralmi rendszert láttat." (Uo. 23.)

történeti hagyományt a történeti kutatások elfogadott forrásai közé,[23] másrészt viszont, bár ismerte és használta az akkor legkorszerűbb orientalisztikai szakirodalmat, igen kritikus volt a muszlim források felhasználhatóságával kapcsolatban,[24] s – még ha 1908-as intéséről a későbbiekben sokan meg is feledkeztek – összességében így viszonyult a kazár minták sokak által feltételezett követéséhez is:

„Megvalljuk, hogy e szövegnek figyelmes elolvasása után sem találjuk benne azt kifejezve, mintha ez írók afféle árnyékfejedelemséget írnának le őseinknél, aminő a kazároknál volt, [jegyzetben: Ha ilyet akartak volna leírni, úgy tesznek, mint a kazároknál, hol »a kagán nem egyéb puszta címnél, kinek népe nem engedelmeskedik; a kormányzat az isánál van.«] és nem látjuk a dsilának olyan hatáskör tulajdonitását, amilyennel a maiordomusok bírtak. Nem látjuk e szövegben a dsila hadvezéri hatáskörét sem, amit szintén sokszor emlegetnek. A »főkirály« elnevezés ne tévesszen meg; egyszerű emberek e tudósítás szerzői, ne csodáljuk, ha a fogalmakat összezavarják. *Ne keressünk e képhez, melyet az arabok adnak ősi államszervezetünkről, analógiákat a kazárok kormányrendszerében. Fejlettebb s már romlottabb viszonyok voltak ott, amilyenekre a magyarnál ekkor, állami létének kezdetén, gondolnunk sem szabad.*" [Kiemelés tőlünk][25]

Ám bármennyire tekintélyes szereplőjévé vált is Hóman 1920 után a kor kutatásának, nem állíthatjuk, hogy még az első világháború előtt kidolgozott elképzeléseivel lezárultak volna a viták, sőt, 1945-re olyan helyzet alakult ki, hogy Deér József őszinte kétségbeeséssel írhatta le a *Századok* hasábjain: „az a történeti kép, mely az ilyen önkényes egyeztetésekből kialakul, már sem az egyik, sem a másik forráscsoport tudósításával nem egyezik s így szükségképen eltávolodik a valóságtól. […] úgy látszik, mintha a kutatás zsákutcába jutott volna."[26]

Az efféle önkényes „forrásértelmezés" tipikus példájának tekinthető Pais Dezső etimológiai ötleteinek pályafutása. Igen fontos megfigyelés – és tudománytörténeti lehetőség – rejlett az 1931-ben publikált felvetésében, amely szerint a 'fény, fáklya' és a 'nap' jelentésű török közszavakból születtek volna a madzsgarok méltóságnevei. Ő egyrészt a török 'nap' jelentésű *kün* szóból vezette le a madzsgar *kündü* címet, másrészt a második kazár főember jelvényének

[23] *Hóman Bálint:* A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 30. (1912) 89–114.
[24] Uo. 878.
[25] Uo. 879.
[26] *Deér J.:* A IX. századi magyar történet i. m. 5., majd ezek után meghökkentő módon ő is előállt egy, hivatásos és képzett tudós tollából nyugodtan hajmeresztőnek nevezhető „forráskorrigálási" és „értelmezési" magyarázattal, amely azután látens módon történeti oldalról megalapozta a több száz évig a kazár birodalomban élő magyarság képzetét. Lásd *Bollók Ádám – B. Szabó János:* Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. Történelmi Szemle 59. (2017) 359–360., 362.

vélt *fáklya tüzé*nek török elnevezéséből kívánta „megfejteni" a madzsgarok *gyula* méltóságnevét.[27] Így Pais már ekkor szembesült azzal a nagyjelentőségű, de általa nem kellőképpen értékelt problémával, hogy a látszólag azonos tartalmú muszlim források akár ellentmondásokat is hordozhatnak magukban. A kazár főméltóságokról szóló szövegrészek esetében ugyanis, mivel ez illett bele az elképzeléseibe, egyoldalúan Gardízi változatát fogadta el, Ibn Ruszta szövegét pedig – miszerint a kazár isad előtt hordott jelvény nem fáklya volt, hanem valamiféle nap alakú jelvény – egyszerűen tévesnek minősítette, s ezt a jelvényt önkényesen a főkagán jelvényének tulajdonította. Sőt, Ibn Fadlán tudósítását is felülbírálta, mert az etimológiájához „tökéletesen illeszkedő" kündür kagán titulus szerinte inkább az első „napkirály", „napkagán" titulusa lehetett, nem pedig a harmadik kazár méltóság rangja volt.[28] Így fontos kérdések tisztázása helyett az a helyzet állt elő, hogy Alföldi András már 1933-ban a kazár uralkodó címeként hivatkozott a kündür kagán titulusra, s László Gyula közvetítésével ezek a „javítások" még évtizedekkel később is megtéveszthettek egyes hazai kutatókat.[29]

Az 1945 utáni folytatásból a „szakrális fejedelemség" gondolatkörének kiemelkedését és elhalványulását érdemes kiemelni, hisz ez kétségkívül újítás Vámbéryhoz képest, mivel egyrészt ennek képviselői 1945 után döntően befolyásolták a téma kutatási irányait, másrészt pedig e gondolat sorsán keresztül világosan feltárulhatnak előttünk a magyar őstörténeti kutatás diskurzív terének jellegzetességei.

A történeti kutatáson kívülről érkező, talán leginkább (pre)kulturális antropológiai szemléletűnek nevezhető etnográfus, Róheim Géza még 1915-ben egy angol folyóiratban, majd 1917-ben az *Ethnographia* című lapban állt elő azzal az új értelmezési kerettel, mely szerint a honfoglalás kori magyar „államszervezetben" a kazár hatás nem ért volna véget a függőséget jelző helytartósággal vagy épp a terminológia átvételével, hanem a kazároknál dívó szakrális királyság intézményét is átemelték volna őseink saját államszervezetükbe. Egy némileg sántító japán analógiára utalva az isteni császár és a kormányzó hadvezér, a sógun párosát

[27] *Pais Dezső:* A gyula és a kündüh. Magyar Nyelv 27. (1931) 172–174.
[28] Uo. 173–174.
[29] *Alföldi András:* A kettős királyság a nomádoknál. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepén. Bp. 1933. 28. A régészetben így honosodott meg Pais verziója, lásd *Bollók Ádám:* Lehetőségek a honfoglaló magyarság művészeti anyagának értékelésében. A karosi II/52. sír készenléti íjtartó tegezének korongja. Limes 18. (2006) 1. sz. 68–69. Hasonló logika vezethette a kutatókat, amikor a szakrális uralkodónak megtett kndh kilovaglása helyére a gyula „lépett" munkáikban, lásd *Györffy György:* István király és műve. Bp. 1977. 28.; *Szűcs Jenő:* A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés őstörténetéből. S. a. r. Zimonyi István. Szeged 1992. 288.

magán az Árpád-házon belül képzelte el:[30] a szakrális uralkodó, a kündü mellett a napi hatalomgyakorlást egy ifjabb családtag, a gyula látta volna el.[31] Az elképzelés jó ideig nem talált utat a történeti szakirodalomba, csírájában azonban tovább élt Alföldi András 1933-as tanulmányában, amelyben a szerző Róheim etnográfiai megközelítéséhez hasonló – de már nem a korai pszichológiai iskolák szellemi hátterére épülő – módszerekkel foglalkozott a duális hatalmi berendezkedés példáival és feltételezett gyökereivel a sztyeppén.[32]

A szakralitás kidomborítása csak később, Györffy György 1955-ben publikált hipotézisében erősödött fel, de az államvezetés hangsúlyozott dualitásával ellentétben még ott sem kapott döntő figyelmet.[33] Györffy ugyanis – miután kellőképpen elismerte, hogy Alföldi ugyan „több figyelemreméltó párhuzamra rá is mutat", ám munkája szerinte „alapjában véve elhibázott", minthogy elődje a szellemtörténet módszerét követte, amivel ő nem ért egyet – ugyanúgy felvonultatta az etnográfiai példák sokaságát, később pedig épp az Alföldi által említett, de a magyar történelem szempontjából általa használhatóbbnak vélt párhuzamokra helyezte a hangsúlyt, mint például a frankok Meroving királyainak háttérbe szorulása és a hatalmassá váló major domusok kiemelkedése.[34] Györffy is számolt ugyan a kazár közvetítéssel, de a honfoglalás kori magyar „államszervezetet" inkább a türk birodalmi tradíció örökösének tekintette, amelyben a nagyon is valós uralkodói tevékenységet ellátó kagánok „égi eredete" csupán hatalmuk szakrális legitimációját jelezte – ahogyan a kagán szerepkörét betöltő magyar kündü esetében is pusztán ezért lehetett rá szükség.[35] A kündü mellett azonban az egyre nagyobb hatalmú törzsszövetségi hadvezér, a gyula is részesült a hatalomból – míg a feltételezett utolsó kündü 904. évi halála után ez a hadvezér, jelesül Árpád, magához nem ragadta az irányítást a törzsszövetség fölött. Györffy ugyanis a kündü szerepét addig szokatlan módon nem a DAI már

[30] Semmi nem utal rá, hogy Róheim tudott volna róla, hogy a középkori japán császárság történetében többféle diarchia is létezett, s kb. egy évszázadig valóban létezett egyfajta szerepmegosztás a császári családon belül valódi hatalommal bíró, de úgymond „visszavonult" apacsászár, a joko, és az egyfajta szakrális uralkodóként funkcionáló kiskorú gyermeke, a tenno között. Lásd *Conrad Totman:* Japán története. Bp. 2006. 138–139.

[31] *Róheim Géza:* Killing the divine king. Man 15. (1915) 26–28.; *Uő:* A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Bp. 1917.; *Uő:* A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Válogatta Verebélyi Kincső. Bp. 1984. 127–252.

[32] *Alföldi A.:* A kettős királyság i. m. 35.

[33] *Györffy Gy.:* Kurszán i. m.

[34] Uo. 11–15.

[35] Ahogyan egyik első vitapartnerénél, Dümmerth Dezsőnél is tulajdonképpen ez volt a helyzet, lásd *Dümmerth Dezső:* Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közlöny 17. (1971) 404–430.; *Uő:* A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága. Kiegészítés a Filológiai Közlönyben megjelent, Álmos fejedelemről szóló tanulmányhoz. Szerk. Mátrai László – Tóth András – Vértesy Miklós. In: Az ELTE Egyetemi Könyvtár évkönyvei VI. Bp. 1972. 205–221.

gyanúba vett szereplőire, hanem a magyar krónikás hagyomány Cund/Cundu vezérére és az ő fiára, Kurszánra osztotta.[36] Az Árpádok hatalomra kerülésének körülményeiről vallott sajátos nézeteivel nem kis meglepetést és/vagy ellenérzéseket váltott ki szakmai berkekben.[37]

Tulajdonképpen Györffy ezen „őstörténeti radikalizmusával" szemben állt elő a nagyhírű orientalista, Czeglédy Károly a saját elgondolásával. Bár 1943-ban még meglehetősen távolságtartó volt a kazár eredetű „magyar szakrális királyság" ötletét illetően – olyannyira, hogy e távolságtartást utóbb már magyarázatra szorulónak érezte[38] –, úgy tűnik, hogy az 1955. évi római vallástörténeti konferencián elhangzott, a „szakrális királyság" mibenlétéről szóló előadások már minden addiginál merészebb feltevésekre sarkallták. Czeglédy amellett állt ki, hogy nemcsak a gyakori példaként idézett Afrikában, hanem az eurázsiai sztyeppén is létezett ennek az uralmi formának egy sajátos verziója, amelybe – a kazárok mellett – a magyaroknál kialakuló hatalmi berendezkedés is besorolható lenne.[39]

Hamarosan a kutatók újabb generációjához tartozó Kristó Gyula is hasonló nézeteket épített be saját koncepciójába.[40] 1980 után úgy tűnhetett, hogy a kutatás többé-kevésbé nyugvópontra jutott, s csupán néhány részletkérdés maradt nyitva: hogyan hívták a honfoglalás kori magyarság szakrális uralkodóját, illetve mennyire volt tabukkal terhelt ennek a szakrális uralkodónak az uralma. A 1980-as és 1990-es években ugyanis – valószínűleg nem függetlenül Róheim

---

[36] Vö. „Anonymusnak egy téves idézetet tulajdonítva Kurszánt »Kündü fiá«-nak teszi meg. Az idézett helyen Anonymusnál (Scriptores I, 41) »Cundu páter Curzan« áll. Ehelyett Györffy a saját latin fogalmazásában »Cundu filius Curzan«-t ír, amit így fordít: »Kündü fia Kurszán«. Ez a fordítás azonban nemcsak nyelvi okból kifogásolható, de akkor sem volna elfogadható, ha Anonymusnál valóban »filius« állna. A 46. fej.-ben (Scriptores I, 95) ugyanis Anonymus erről a személyről szólva a »Cundunec patri Curzan« kifejezést használja, amiből következik, hogy a vesszőt, úgy, mint a magyar és a kun vezérek névsoraiban többször, a »páter« elé kell képzelnünk." *Czeglédy Károly:* Árpád és Kurszán. Az Árpád-ház megalapításához. (Pais Dezső-Emlékünnepség, Zalaegerszeg 1974). Zalai Tükör 1975. II. Szerk. Kovács Lajos – Szathmári István – Ördög Ferenc. Zalaegerszeg 1975. 57.

[37] Feltevéseinek elfogadottságáról lásd *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 220. 152. jegyz. – jellemző, hogy a véleményével szembehelyezkedő Czeglédy és Dümmerth vitacikkeire csupán közvetetten utal, nem idézi őket.

[38] *Czeglédy Károly:* A magyarság Dél-Oroszországban. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 119.; Vö. „Magam is Alföldi és Z. V. Togan elméleteire gondoltam, amikor egy régibb fejtegetésemben a szakrális királyság intézményének helytelen eredeztetéséről szólottam." *Czeglédy K.:* A szakrális királyság i. m. 14.

[39] *Czeglédy Károly:* Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. Numen 13. (1966) 20–24.; *Uő:* Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. In: A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. Imre Samu – Szathmári István. Bp. 1967. 83–87.; *Uő:* A szakrális királyság i. m.; *Uő:* Árpád és Kurszán i. m.

[40] *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 83–85.; *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Szeged 1995. 122–123..

munkájának 1984. évi újrakiadásától – e kérdés is nagyobb nyomatékot kapott, például Uhrmann Iván[41] és Baják László munkáiban.[42]

A türk eredetű, kazár mintájú, magyar „szakrális fejedelemség" képzete tehát évtizedeken keresztül, szinte ellenvetés nélkül őrizte pozícióit a hazai történeti szakirodalomban. 1977-ben ugyan Györffy György már elhatárolódott Czeglédy elképzelésétől, amely szerint a „szakrális királyság" kifejlett formája egyenes úton levezethető lenne a türk birodalmi tradícióból,[43] de e gondolatot – a Györffyre történő utalás nélkül – csak Márton Alfréd dolgozta ki alaposabban egy 1997-es cikkében.[44] Egy évtizeddel később már a nemzetközi kutatásban is nyilvánvalóan áthelyeződött a hangsúly a kazár szakrális királyság esetében a sztyeppei türk tradícióról az iráni szászánida világ hatásaira.[45] Jelenlegi tudásunk szerint elsőként 1987-ben Vékony Gábor,[46] majd 1989-ben Várady László[47] voltak azok, akik radikális elutasító nézeteket fogalmaztak meg a „szakrális királyság" elméletével szemben, ám fellépésük ekkor teljesen visszhangtalan maradt.[48] Akárcsak Németh Gyulának azok az – 1991-ben napvilágot látott postumus könyvében olvasható – megjegyzései, melyek ugyan évtizedekkel korábbi fejleményre utaltak vissza,[49] mégis számos megfontolandó tanulsággal szolgálhattak volna akár 1991 után is, ezért érdemes őket hosszabban idézni:

„Györffy Györgynek ez a nagy elmeéllel kifejtett teóriája csak abban az esetben világos, ha az ember a bizonyítás minden részletével tisztában van. […]

---

[41] Róheim eredeti ötleteit Németh Gyula „Gyula-törzsének" a kavarok történetébe épített verziójával Uhrmann István kombinálta össze. Lásd *Uhrmann I.:* Az ősmagyar kettő fejedelemség i. m.; *Uő:* Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 287–366.

[42] *Baják László:* A kendétől a királyig. Ómagyar Kultúra 4. (1991) 5–11. Baják is számos olyan problémát érzékelt, amely a magyar szakrális kettős fejedelemség elméletét terhelte, de ezeket – kerülve a radikális lépéseket – a teória további javítgatásával próbálta meg kiküszöbölni. (Uo. 5–6.)

[43] *Györffy György:* Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 21. (1977) 1. sz. 111. Újabban *Uő:* Krónikáink i. m. 220. 152. jegyz.

[44] *Márton Alfréd:* Szakralitás és hatalom a türköknél. Aetas 12. (1997) 2–3. sz. 72–79.

[45] *Peter Golden:* The Khazar sacral kingship revisited. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 60. (2007) 2. sz. 161–194. Magyarul: A kazár szakrális királyság. Csodaszarvas III. Bp. 2009. 37–60. Ezt az irányt már Kuun Géza is jelezte egy évszázaddal korábban, lásd Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX-ik s X-ik században. 3. rész. Erdélyi Múzeum 10. (1893) 576.

[46] *Vékony Gábor:* Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely 1987. 115.

[47] *László Várady:* Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn. Byzantinische Zeitschrift 82. (1989) 44–46.

[48] A kilencvenes években a Györffy György, Kristó Gyula, Róna-Tas András vagy Tóth Sándor László tollából született újabb összefoglaló munkákban sem történik még utalás létezésükre, lásd *Györffy Gy.:* Krónikáink i. m.; *Kristó Gy.:* A magyar állam i. m.; *Róna-Tas A.:* A honfoglaló magyar nép i. m.; *Tóth Sándor László:* Levediától a Kárpát-medencéig. Szeged 1998.

[49] Györffy Györgynek egy még 1960-ban megjelent cikkére reagált, lásd *Györffy György:* Árpád vezértársa, Kurszán. Élet és Tudomány 15. (1960) 9. sz. 259.

Az egyik az, hogy ahol a bizonyítandó tételről, Kurszán főfejedelemségéről *semmiféle* forrás nem beszél, ott nem lehet tiszta spekulációval bizonyítani. Györffy például még a kettős fejedelemség intézményét is bevonja bizonyításába. Ez nem lehetséges: a kettős fejedelemség intézményét nem lehet *dogmatikusan* kezelni, ez éppoly változó politikai forma, mint akár a mai politikai formák. Doerfer például egyszerűen elveti.

Egy politikai forma élhet évszázadokig és élhet három napig. Két tényező van előttünk: nomádjaink változékony politikai élete és a véletlenszerű feljegyzések. Nagy irodalma van például a szakrális fejedelemség intézményének. Ezt az alkotmány, a maga szigorú, de a körülmények szerint hosszabb vagy rövidebb ideig élő pontjaival előírhatja, de formája sokféle lehet. A magyaroknál a IX. század második felében kündü a szakrális fejedelem. Van azután a gyula, aki kormányoz, és van harmadrangú fejedelme is különleges hivatással. De valakinek, egynek a főfejedelmek közül *uralkodnia kell*, különben az állam a legnagyobb zavaroknak, egy-egy néprész elválásának, lázadásoknak, felkeléseknek, gyengülésnek, szegénységnek, pusztulásnak lenne kitéve."[50] Mint látni fogjuk, Németh ezen felvetéseinek egy-egy eleme majd két évtizeddel később, két kutatónál bukkan fel ismét – de már a rá történő hivatkozások nélkül.

Az apály így valójában lassú és fokozatos volt. 1995-ben egy fiatal régész, Keszi Tamás állt elő egy majd' minden korábbinál nyersebb hangvételű cikkel, amelyben a magyar tudományosságban szokatlanul őszinte stílusban tette fel a kérdést:„Mi igaz abból, hogy a magyar fejedelmi rendszer a mohamedán források szerint pontos mása volt a kazárnak?" – a válasza pedig nagyon egyszerű volt: „Tulajdonképpen semmi."[51] Végül 1996-ban a tekintélyes orientalista, Róna-Tas András is csatlakozott a kritikusok addig perifériku snak tekintett táborához: [52] „a magyar történetírásban a »kettős királyság« és a szent, a »szakrális királyság« mintegy ugyanannak a kérdéskörnek a két oldala szokott megjelenni. Ez valójában a rendszer lényegének meg nem értéséből fakadt. Ahol szakrális királyság van, ott kettős királyság is van, de ahol két vezető van, ott nincs okvetlenül szakrális királyság. A kettős uralmi rendszer alapkérdése a hatalmi legitimáció."

---

[50] *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1991. 237–238.

[51] *Keszi Tamás:* Az úgynevezett magyar szakrális *kettős* királyságról. Somogyi Múzeumok Közleményei 11. (1995) 189–193. (A tanulmány érvelése rendkívül szofisztikált és elgondolkodtató.)

[52] „Az elmúlt évtizedek magyar őstörténeti kutatásai egyik legszilárdabb tételének számított az a megállapítás, hogy a 9. századi magyarok szakrális kettős fejedelmi rendszerben éltek. Úgyszólván alig akadt kutató, aki ne számolt volna ezzel az uralmi formával. Az is vitán felüli evidenciának tűnt, hogy a kazár és a magyar szakrális kettős fejedelemség – felépítését, funkcionalitását tekintve – igen közel állt egymáshoz." *Kristó Gyula:* A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Szerk. Rókay Péter. Újvidék 1997. 75. Újraközölve: *Kristó Gyula:* Árpád fejedelemtől Géza fejdelemig. Bp. 2002. 65.

Róna-Tas így végül meglehetősen hasonló következtetésre jutott, mint egy évvel korábban Keszi: az oly sokat idézett forrásokból „csak arra lehet következtetni, hogy a törzsszövetség katonai ügyei a gyula kezében voltak, és volt egy legitim uralkodó, akinek nem volt lényeges befolyása a katonai hatalom gyakorlására".[53] Így „az a feltételezés, hogy a magyaroknál szakrális fejedelem volt, minden forrásalapot nélkülöz és számos okból valószínűtlen. Sajnálatos, hogy ez a hipotézis tévútra vitte az elmúlt évtizedek magyar kutatását."[54]

Természetesen szakmai berkekben nem fogadta egyöntetű helyeslés ezt a megállapítást,[55] s az előzmények fényében talán nem meglepő, hogy akik korábban már elkötelezték magukat ezen elgondolás mellett, azok Keszi cikke vagy netán Róna-Tas könyve hatására sem álltak el korábbi véleményüktől.[56] Ám úgy tűnik, hogy a téma aktív kutatói mára vagy beérik valamiféle kettős hatalomgyakorlási szisztéma elfogadásával, mint a szintén szegedi Tóth Sándor László és Zimonyi István,[57] vagy sikerrel vitáznak Kristó utolsó összefoglalásával, mint Makk Ferenc tanítványa, Szabados György.[58] Az utóbbi időben már csak kifejezetten ritkán említik a „szakrális kettős királyság" teóriáját.[59] Sőt, olyan kutatók, mint Hölbling Tamás vagy Szabados György igyekeznek „új utakat" keresni a téma vizsgálatához, és a közelmúlthoz képest sokkal inkább a középkori magyar történeti tradíciókra próbálnak támaszkodni, mint a hazai történeti kutatásban hagyományosan sokkal magasabbra értékelt, ám általuk nem feltétlenül megérteni kívánt, bizánci vagy muszlim forrásokra. Hölbling a kende és a gyula párosa esetében – a kutatás által egyöntetűen vallott intézményességgel szemben – a hatalommegosztás időleges voltának lehetőségét vetette fel,[60] Szabados pedig egyenesen úgy véli, hogy „vissza kell fordítani a

---

[53] *Róna-Tas A.:* A honfoglaló magyar nép i. m. 269–271.

[54] *Róna-Tas András:* A honfoglalás előzményei. Magyar Tudomány 103. (1996) 923.

[55] Például *Makk Ferenc:* Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Aetas 12. (1997) 2–3. sz. 182–183.

[56] *Kristó Gy.:* A honfoglaló i. m.; *Uő:* Árpád fejedelemtől i. m. 65–69.

[57] *Tóth Sándor László:* A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Bp. 161–175.; *Uő:* Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos? Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 103. (1996) 31–42.; *Uő:* A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged 2015. 488.; *Zimonyi István:* Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. Bp. 2005. 276.; *Uő:* Muslim sources on the Magyars in the second half of the 9th century: the Magyar chapter of the Jayhani tradition. Leiden–Boston 2016. Zimonyi egészen kivételes a mai kutatói gárdában azzal a megoldással, hogy 2005-ös munkájában gyakorlatilag kommentár nélkül hömpölyögteti egymás után mind a régebbi támogató, mind az újabb kritikus hangokat. Lásd *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 94–97.

[58] *Szabados György:* Magyar államalapítások a IX–XI. században. Bp. 2011. 184–185.

[59] Ritka kivétel e tekintetben a szegedi iskolázottságú Bíró Teofil legújabb historiográfiai összegzési kísérlete, lásd *Bíró Teofil:* A magyar szakrális fejedelemség problematikájának kritikai jellegű áttekintése. Vasi Szemle 64. (2010) 2. sz. 189–204.

[60] *Hölbling Tamás:* A honfoglalás forráskritikája I. Bp. 2010. 120–23. Vö. *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság i. m. 237., 284. 296. jegyz. és *B. Szabó J.:* Árpád honfoglalóinak i. m. 380.

gondolkodást a Pray és Hóman által járt útra, vagyis a dinasztiához érdemes méltóságnevet keresni, ha lehet […],[61] s „ami a forrásokból – de korántsem feltétlenül a muszlim forrásokból! [a szerzők] – előáll, az a szakrális fejedelemségre bizonyság, de ehhez elsődlegesen a turul mondát lett volna célravezető emlékezetbe idézni."[62] Mi több, legújabb összefoglaló művében már Tóth Sándor László is eltekintett attól, hogy nagyobb hangsúlyt helyezzen a muszlim források adataira.[63]

Ami miatt a „szakrális fejedelemség", a „kettős fejedelemség", illetve a „szakrális kettős fejedelemség" gondolatának összefonódó s figyelemre méltóan tartós „karrierje" tudománytörténeti szempontból is tanulmányozásra méltónak tűnik, az a hazai tudomány látszólag egységes, sőt szűk diskurzív terének valójában súlyosan töredezett mivolta. Természetes törésvonalnak tekinthető a generációs váltások során bekövetkező felejtés, ami mellé sajnálatos módon több ízben (1920, 1945–1948) politikailag generált, „irányított" felejtés is társult, így idővel megszokottá vált, hogy a régi irodalmat nem feltétlenül szükséges (legalábbis a nyilvánosság előtt) „figyelembe venni".[64] Meglepően fontos – s egyáltalán nem

---

[61] *Szabados Gy.:* Magyar államalapítások i. m. 186. Kissé nehezebben követhető, hogy vajon mire is gondolhatott a szerző, amikor úgy fogalmazott: „a magyar uralkodó nem abszolút értékben volt kündü, hanem csak a bokharai tudós elveszett munkája szerint". Uo. 188.

[62] Uo. 185.

[63] „Abban is igaza lehet Szabadosnak, hogy nem lehet a statikus képet adó Dzsajháni-hagyomány köré rendezni a többi híranyagot. A muszlim tudósítás nem alkalmas arra, hogy más híradásokból ismert vezérnevekkel egyeztessük, és a tisztségekhez konkrét személyeket rendeljünk." *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 489–490., s hasonlóan visszafogott a 201. oldalon is!

[64] 1920 után a dualizmus korának egyik legtehetségesebbnek tartott történész egyénisége, az őstörténeti kérdésekről is író Marczali Henrik „tűnt el" a porondról (*Romsics Ignác:* Clió bűvöletében. Bp. 2011. 591–592.; *Dénes Iván Zoltán:* Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásáig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről [1919–1924]. Századok 151. [2017] 1333–1362.), s a Nemzeti Múzeum keleti érdeklődésű fiatal régiségtárosa, Supka Géza is áldozatul esett az 1919-es „Kommün" utáni rendcsinálásnak (*Bollók Ádám:* Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez. Bp. 2015. 30–33.). 1945 után viszont az előző éra emblematikus személyiségét, Hóman Bálintot vonták politikai szerepvállalása miatt felelősségre (*Romsics I.:* Clió bűvöletében i. m. 583–584.), így gyakorlatilag a történeti művei is jó időre hivatkozhatatlanná váltak. Majd a kommunista hatalomátvétel árnyékában Alföldi András és Deér József is távozott az országból (*Forisek Péter:* Tudóssors 1945 után. Adalékok Alföldi András emigrációjához. Debreceni Szemle 15. (2007) 476–490.; Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára. Szerk. Koszta László. Szeged 2006.), s így 1953 decemberében Czeglédy Károly egy vitaülés anyagában már csupán név nélkül tudott utalni Deér József alig hét évvel korábban megjelent Századok-beli cikkére (A magyar őstörténet kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 5. [1955] 30–35.), mert az 1948-ban Svájcba távozó Deért a hatalom *damnatio memoriae*-val sújtotta, s valószínűleg még az is kínosnak számított az itthon maradóknak, ha a „disszidenssel" korábban egyetértően hivatkozott. A korszak régészeti kutatásának irányaiban is rendkívül fontos szerepet játszott a politika (*Langó P.:* Amit elrejt a föld i. m. 150–154.), s a korszak neves régész kutatóját, Fettich Nándort is meghurcolták, háttérbe szorították (*Langó P.:* Amit elrejt a föld i. m. 110–111.). Ugyanakkor joggal merülhet fel a tudománytörténetben bármilyen kazár vonatkozású adat értelmezése esetén a magyar őstörténeti

szerencsés – a múzeumi/vidéki kiadványok alacsony ismertsége és idézettségének hiánya, de ugyanez sajnos elmondható az idegen nyelven megjelent szakirodalom esetében is. Mindemellett olyan nagy horderejű nyelvhasználati és értelmezési disszonanciák is felfedezhetőek, amelyek arra utalnak, hogy a felek bár ugyanazokkal a szavakkal, mégsem ugyanarról beszéltek – már ha egyáltalán szóba elegyedtek egymással.

Hiszen a felmerülő lehetséges ellenvetések egy részével maga Czeglédy is (már 1974-ben!) tökéletesen tisztában volt, ám meghökkentő módon képes volt függetleníteni saját koncepcióját minden olyan adattól, tényezőtől,[65] amelyről más kutatók – például Ligeti Lajos vagy Kristó Gyula – úgy vélték, hogy az elképzelés fő pillérei lehetnének.[66] „Világosan látnunk kell – írta Czeglédy –, hogy *a szakrális nagyfejedelemség intézménye nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a künde méltóságnévhez*. [kiemelés tőlünk] Ugyanez a méltóságnév például a kazároknál csak a harmadik méltóságot és nem a szakrális nagyfejedelmet jelölte. De az is tanulságos ebből a szempontból, hogy a magyar kendék nemzetsége még azután is viselte ezt a nevet, amikor méltóságától megfosztva a szétszórtságban élt, és határőri szolgálatot teljesített."[67] Czeglédynek a jelek szerint az is tökéletesen mindegy volt, hogy mások hogyan vélekedtek a kündü és a gyula tisztség betöltőjének személyéről: „Levedi, aki egyébként tényleg viselhette a künde méltóságnevet, a besenyő vereség után jobbnak látta elutasítani a kazár kagán felhívását a vazallus fejedelemség elfogadására. [...] Levedi utódai, az új főfejedelem, Árpád mellett is az egyik legfőbb méltóságot, talán éppen a fővezéri tisztet viselhették […]. Árpádnak a nagyfejedelemmé való megválasztása előtti méltóságnevét nem ismerjük. Megválasztása után azonban bizonyára nem a hadvezéri gyula méltóságnevet viselte." [68]

---

kérdésekre rakódó filoszemita–antiszemita antagonizmusok vagy épp az asszimiláció és a cionizmus vitájának tehertétele is (*Uhrman Iván:* Scheiber Sándor és az ún. kabar–zsidó elmélet. Hacofe 2. (2010) 1–22.).

[65] Czeglédyt – és követőit– az sem zavarta különösebben, hogy épp ő szögezte le vizsgálatai elején: „az újabb idevonatkozó fenomenológiai és szociológiai vizsgálatok legfőbb tanúsága az, hogy a szakrális királyság csak felülrétegezett társadalmakban jött létre, tehát ott, ahol hódítás vagy hódítások során a főuralkodó a vazallus népek és a rabszolgáknak tekintett hódolt törzsek felett mintegy a piramis csúcsán emelkedett a szakrális királyság isteni szféráiba" (*Czeglédy K.:* Megjegyzések i. m. 86.), bár az efféle társadalomkép igazolásával ez a fajta nyelvészeti megközelítés – érthető módon – valójában adós maradt.

[66] *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 368.; *Kristó Gyula*: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: *Uő*: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Bp. 2002. 67–68.

[67] *Czeglédy K.:* A szakrális királyság i. m.

[68] *Uő:* Árpád és Kurszán i. m. 57.

Vékony Gábor teljesen elutasító véleményének megjelenésével egy időben Uhrmann Iván többször is hangsúlyozta, hogy „Dzsajháni tudósítása világossá teszi, hogy a kündü szakrális uralkodó”[69] – holott Dzsajháni elveszett szövegét értelemszerűen nem ismerjük, a valószínűleg rá visszavezethető későbbi szövegek közül pedig egyik sem hordoz közvetlen információt a kündü tabukkal körülbástyázott „szakrális” uralmáról. Nagyon izgalmas kérdésnek tűnik tehát az, hogy vajon ténylegesen hogyan is viszonyulnak a magyar őstörténeti diskurzus résztvevői a primer forrásokhoz. Másképpen fogalmazva: vajon az elmúlt majd’ másfél évszázadban maguk a szövegek tanulmányozása alapján levont következtetések vagy inkább e szövegek értelmezési hagyományai határozták, határozzák-e meg a diskurzus irányát.

Szöveghagyományok: Dzsajháni, avagy Ibn Ruszta és Gardízí

Ennek a diskurzív térnek az egyik legfontosabb törésvonalát ugyanis épp a felek képzettsége, tudományos háttere jelenti.[70] A korai magyar történelemmel foglakozó történészek hagyományosan medievista képzést kaptak (például Hóman, Györffy, Kristó vagy Makk), amelynek értelemszerűen a középkori latin – vagy görög – források használata állt a középpontjában, csakhogy a honfoglalás előtti korai magyar történelem legfontosabb forrásai a görög mellett arab vagy perzsa nyelvűek.

Ennek az lett a természetes következménye, hogy a téma nem túl bő forráskorpuszát is csak kevés kutató képes eredeti nyelven tanulmányozni, így óriásira nőtt azoknak a nyelvi specialistáknak a jelentősége, akiknek a tolmácsolásában a történészek megismerhetik e szövegek tartalmát.[71] A rendkívül nagy jelentőségre szert tevő orientalisták viszont inkább nyelvészéti stúdiumokban jeleskedtek, s ritkán fordult elő, hogy módszeres történeti képzésben is részesültek. Mivel a saját szakmai kompetenciáján túl szinte mindenki az egyes specialisták munkájára kénytelen hagyatkozni, a jó ideje már „Dzsajháni-hagyományként” aposztrofált, fokozatosan összeálló szövegkorpusz arab és perzsa szövegeit 1894 után Kuun

[69] *Uhrmann I.*: Az ősmagyar kettős fejedelemség i. m. 211. „Többször hangsúlyoztuk már: a kündü, ahogyan Dzsajháni leírja, szakrális uralkodó”. Uo. 212.

[70] *Maróth M.:* Eredmények i. m. 14–17.

[71] Ilyen munka ma Zimonyi Istváné, hiszen Makk Ferenc recenziója szerint „feltételezhető: a magyarság IX. századi históriája tanulmányozása szempontjából a muszlim kútfők vonatkozásában mától fogva ez a rekonstruált szöveg lesz az alap minden további kutatás számára”. Lásd *Makk F:* „Sátorlakó nép” i. m. 23.; Zimonyi e tárgyú munkái már idegen nyelveken is megjelentek, lásd *Zimonyi, I.:* Muslim sources i. m.; *Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi:* Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-ᶜĀlam, al-Bakrī und al-Marvazī). (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica. Band 54.) Wiesbaden 2001.

Géza,[72] 1943 után Czeglédy Károly,[73] 1991 után egy szöveggyűjtemény fordítói gárdája,[74] 1997 után pedig – igencsak megkésve a még jócskán Czeglédy előtt működő – Kmoskó Mihály,[75] végül 2005-ben Zimonyi István[76] interpretációjában vette használatba a szakma és a nagyközönség.

E sorozatba a hazai történeti szakirodalomban egyre kevésbé tudtak „betüremkedni" az egyes konkrét szövegek esetleges külföldi fordítói – bár már a legkorábbi magyar fordításokat is érték külföldi kritikák, s az újabbakkal sem volt elégedett mindenki.[77] A disszonanciák már 1987-ben szemet szúrtak Vékony Gábornak,[78] tíz évvel később Kristó Gyulának, újabb tíz év elteltével pedig Simon Róbertnek.[79] „Ibn Ruszta magyarokat tárgyaló szövegének Kmoskó-féle magyar és Gaston Wiet által adott francia fordítása között eléggé lényegbevágó különbségek vannak. Miután magam nem bírom az arab nyelvet, *megállapításaim nem terjedhetnek ki nyelvi finomságokra, csak tartalmi kérdésekre* [kiemelés tőlünk]" – írja Kristó.[80] Az ily módon felmerülő problémát tehát ki-ki saját habitusának – és korábbi munkásságának – tükrében jelezte vagy nem jelezte. A közelmúltban például Zimonyi István említette meg Wiet – már 1955-ben publikált! – övétől eltérő olvasatát, de mindenféle értékelő kommentár nélkül.[81] 2017-ben pedig az arabista Ormos István volt az, aki véleményt formált a kérdésben, mint majd látni fogjuk, a korábbi magyar hagyományoktól meglehetősen eltérőt.

---

[72] *Kuun Géza:* Gurdézi szövege a magyarokról. Akadémiai Értesítő 5. (1894) 4. sz. 223–228.

[73] *Czeglédy K.:* A magyarság Dél-Oroszországban. i. m. 106–107. A fordítás új verziója: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. Bp. 1958. 84–94. (2. kiadás Bp. 1975., 3. kiadás Bp. 1986).

[74] A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 32–33.

[75] *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről I/1. Bp. 1997.

[76] *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m.

[77] „Czeglédy Károly azonban – miként arra Zimonyi István is utal – sajnálatos mulasztást követett el azáltal, hogy a muszlim kútfők különböző textusrészeit nem választotta el egymástól, és a kutatások számára alapul szolgáló fordításában a szövegrészleteket folyamatos szövegezésben összefoglalva, mintegy ömlesztve jelentette meg, ami számos téves interpretációra adott, illetve ad mind a mai napig lehetőséget." *Makk F.:* „Sátorlakó nép" i. m. 22. Vö. *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 11. Vö. *Maróth M.:* Eredmények i. m. 14.

[78] *Vékony G.:* Későnépvándorláskori rovásfeliratok i. m. 115.; *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Bp. 2002. 209.

[79] *Ibn Fadlán:* Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007. 102–103. 302. jegyz. – Bennünket az ő idevágó megjegyzése inspirált e cikk megírására. ˙[A szerzők]

[80] *Kristó Gy.:* A honfoglaló magyarok i. m. 2002. 66. Pl. „car son véritable nom est Djalah". *Gaston Wiet:* Ibn Rusteh, Les Atours précieux. Le Caire 1955. 160.

[81] *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 92. Ez egyébként Makk Ferenc szerint is tipikus módja Zimonyi problémakezelésének: „a kérdés megválaszolását azonban nagyvonalúan megkerüli. Máshol is jellemző a szerzőre, aki nagyon is tisztában van a magyar őstörténet problémáival, az a helyeselhető magatartás, amely nem törekszik arra, hogy minden felvetett kérdésre – akár erőszakolt – választ is adjon". (*Makk F.:* „Sátorlakó nép" i. m. 27.)

Ráadásul a magyar történészek a forrásoknak többnyire csupán kisebb, elsősorban a magyarokkal foglalkozó részleteit használták. (Teljes művek elemzésére s a magyarokra vonatkozó információknak azokon belüli értékelésére sajnálatosan kevés kísérlet történt.) Márpedig a rövid, gyakran csupán néhány sorra rúgó forrásrészletek esetében minden szónak vagy nyelvtani szerkezetnek jelentősége lehet. Kristó fentebbi megállapítása tehát már-már a fegyverletételt jelenti: az eredeti nyelveket és kultúrákat nem ismerő kutató eredményei rendkívül sebezhetőnek bizonyulhatnak.[82] Mindez nemcsak a csapatmunka fontosságára, hanem annak nyomasztó hiányára is felhívja a figyelmet a hazai kutatásban.

Mint fentebb láthattuk, a minket érdeklő sorokkal nem kevés értelmezési probléma adódott, ami a kérdés súlyát – a kérdéses néhány sornyi szövegre épített elméletek mennyiségét – tekintve cseppet sem elhanyagolható.

Mindenekelőtt lássuk magukat a forrásszövegeket! A magyar hatalmi szerkezetre vonatkozó megállapítás egy sor muszlim – arab és perzsa nyelvű – forrásban megtalálható, amelyet a kutatás Dzsajhání (mára elveszett) művére vezet vissza.[83] E szövegek gyakran valóban szó szerinti egyezéseket mutatnak, kapcsolatuk egyértelmű, s az esetleges egymás közötti kereszthatások ellenére is feltételezhető mögöttük egy alapszöveg. Mindez annyit jelent, hogy a „stabil", sok forrásban megjelenő szövegrészek egyetlen forrásra mennek vissza, s így egyetlen információt közvetítenek, míg az unikálisan vagy csak ritkán megjelenő passzusok eredete bizonytalannak tekinthető. Lehet, hogy szerepeltek Dzsajhání eredeti szövegében, de az is lehet, hogy más forrásból származnak: ezekkel a részekkel mindenképpen érdemes óvatosan bánnunk.

A minket érdeklő mondat esetében két szövegváltozat létezik, egy rövidebb és egy hosszabb. A rövidebb – a „királyuk neve kende" – szinte mindenhol megvan, csak néhány szerző (Abu'l-Fidá, Kátib cselebi) hagyja el teljesen ezt az információs csomagot. Három szövegben azonban bővebb információt találunk. Ibn Ruszta arab szövege szerint „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név királyuk címe, ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Glh." A szintén arabul író Marvází e közlésnek az első felét adja, ha nem is szó szerint: „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név királyuk címe." Láthatóan

[82] Némileg optimistább felhanggal, de lényegében ugyanezt mondta ki Makk Ferenc is: „Amennyiben az objektív, tárgyilagos orientalista szakma elfogadja Zimonyi szövegét és fordítását, így természetszerűleg a jövőben – arab, perzsa (és török) nyelvtudás híján – a történészeknek is a Zimonyi-féle magyar szöveget kell használniuk. Jogos feltételezni, hogy ez a magyar szöveg nem fog annyi interpretációs problémát előidézni, mint amennyit – sajnos – Czeglédy Károly fordítása hosszú időn keresztül okozott." (*Makk F.:* „Sátorlakó nép" i. m. 123.) 2007-ben azonban, amikor ezek a sorok megjelentek, már lehetett tudni, hogy az „orientalista szakma" egésze nem fogadta feltétlenül kitörő lelkesedéssel Zimonyi munkáját.

[83] Összefoglalóan lásd *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m.

összefügg Ibn Ruszta szövegével, de jelentősen el is tér attól Gardízí perzsa nyelvű megfogalmazása: „Ezt a főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a nagyobb királyuk neve. Azt a főnököt, aki az (állami) ügyeket intézi, Glh-nak nevezik." Úgy tűnik, hogy szintén ebből a hosszabb változatból merített a Hudúd al-álam szerzője is, de ő a két elnevezés közül – a szöveghagyomány többi tagjával ellentétben – csak a dzslh megnevezést vitte tovább.

A magyarok uralkodójára vonatkozó rövidebb közlést mindenképpen visszavezethetjük Dzsajhánira, a bővítmény azonban származhat akár Ibn Rusztától is. (Ibn Ruszta 910 körül fejezte be művét, a Hudúd al-álam 982/983-ban keletkezett, Gardízí 1050 körül, Marvází pedig talán a 12. század legelején alkotott.) Ez a hosszabb változat az, amelyen a kettős – esetleg ráadásul szakrális – királyság elmélete nyugodott.

A Hudúd és Marvází szövege azonban most kevésbé érdekes, azokban ugyanis egyetlen uralkodóról esik szó, e művek most csupán azért fontosak, mert a hosszabb szöveghagyományra utalnak. Két mű marad tehát, Ibn Ruszta és Gardízí munkája, az egyik arab, a másik pedig perzsa nyelven. Kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló két szöveg hogyan függ össze egymással. Általánosságban elmondható, hogy a közlések jelentős része – s nem csak a magyar fejezetek vonatkozásában – mindkét műben szerepel, de jelentős mennyiségű információ csak az egyikben vagy csak a másikban bukkan fel. A minket érdeklő mondat láthatóan azonos háttérre megy vissza, vehették mindketten Dzsajhánítól, de elképzelhető az is, hogy Gardízí Ibn Rusztától – vagy valamilyen számunkra ismeretlen követőjétől – jegyzetelt. Ezek alapján nem dönthető el, hogy a mondatrész megvolt-e Dzsajhání művében, s ha igen, milyen formában.

De hogyan olvashatóak az eredeti szövegek? Ibn Ruszta mondatának „szigorú", elsősorban a pontosságra törekvő fordítása így szól: „És nevezik a főnököt (*raísz*) kndh-nek. És ez a név (*iszm*) uralkodójuk megjelölése/címe (*siár malikihim*), mert a fölöttük uralkodó (*mutamallik alajhim*) férfi neve (*iszm*) dzslh. És minden madzsgarí arra hajlik, amit a főnökük (*raíszuhum*) parancsol nekik, akit dzslh-nak neveznek."[84]

Az összes olyan rész, amelyben a „név" szó szerepel, a legegyszerűbb 'név, tulajdonnév' jelentésű *iszm* szóval került lejegyzésre. A munkában a szerző e szóval, valamint az azonos gyökből képzett igével, továbbá a „valaminek mondják" szerkezettel jelöli a speciális megnevezéseket. E kettő szerepel a városok, a népek, az országrészek, egyes tárgyak vagy a királyok megnevezésénél is, itt is így láthatjuk. A két mondatrészt a „mert" szócska (*li-anna*) köti össze, és láthatólag az előző megállapítás oppozíciójáról van szó: a mondatrész alanya megint

[84] *Ibn Rosteh:* Kitâb al-a'lâk i. m. 142.

csak a „név" (*iszm*) szó, s következik a dzslh-ra vonatkozó megjegyzés. A kérdés, hogy az ellentét a megnevezésre vonatkozik-e (egy uralkodó, akinek van ilyen és olyan neve) vagy a személyre (van egy emilyen és egy másik amolyan nevű uralkodó).[85] A kérdés nyelvi alapon, pusztán a szóban forgó mondatra alapozva eldönthetetlen.[86] A magyar kutatás – legutóbb Zimonyi István – azonban hagyományosan az utóbbi verzió mellett tört lándzsát, mint feljebb láttuk korábban Bíborbanszületett Konstantin adataira, később pedig Gardízí párhuzamos szöveghelyére hivatkozva.

Mégis van talán továbblépési lehetőségünk, halvány fogódzókat maga a szöveg is kínál: az első *iszm* szót ugyanis a *siár*ral jellemzi a szerző (ez az *iszm* uralkodójuk *siár*ja), amely szimbólumot, speciálisabb esetekben harci kiáltást, esetleg alsóruhát vagy lótakarót jelent. E tényt legkésőbb 1974-ben Czeglédi Károly jelezte a magyar kutatás felé.[87] Így a kérdéses szó, a *siár* leginkább 'megkülönböztető név', 'cím' vagy esetleg 'megszólítás' formában fordítható.[88] (Ormos István legutóbb a 'symbol' kifejezéssel adta vissza a szó jelentését.)[89] Már Simon Róbert csodálkozásának adott hangot, hogy amennyiben két azonos típusú kifejezés – jelen esetben méltóságnév – kerül felsorolásra, akkor miért kell két különböző, mégpedig látványosan különböző kifejezéssel megnevezni azokat.[90] E gondolatmenet logikus folytatása az, hogy azért, mert két különböző típusú – nem azonos szemantikai mezőbe tartozó – kifejezést írnak le velük, és ez esetben a két tagmondat közötti oppozíció inkább a megnevezésre vonatkozhat.

Elgondolkodtató a fogalmazási mód is. Ibn Ruszta a kndh-ét és a dzslh-t is főnöknek (*raísz*) nevezi, s mindkettővel kapcsolatban megjelenik a m-l-k gyök egy-egy alakja: előbbinél a *malik* ('király') utóbbinál a *mutamallik* szó. Ez a szóhasználat a két megnevezettnek inkább az azonosságára, semmint a különbözőségére utal. Ráadásul a dzslh-val kapcsolatban azt is megtudjuk, hogy a megnevezést egy konkrét férfi viseli, míg az előbbit általában az uralkodó.

Mindezek után nem tűnik elvetendőnek a mondat következő értelmezése: „Főnöküket kndh-nek nevezik. Ez a név [azaz a kndh] uralkodójuk megkülönböztető neve/címe/megszólítása, de a fölöttük uralkodó férfinak a [személy]neve dzslh." Pontosabban: Dzslh, hiszen ha elfogultság nélkül olvassuk a mondatot,

---

[85] A kérdés exponálását lásd *Ormos, I.:* Magyars i. m. 15–16.
[86] E kérdésben kivételesen Zimonyi István és Ormos István is egyetért.
[87] *Czeglédy K.:* A szakrális királyság, i. m. 15. Később ugyanezzel számolt Simon Róbert és Zimonyi István is. *Ibn Fadlán:* Beszámoló i. m. 102–103. 302. jegyz.; *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 92.
[88] Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text and commentary by V. Minorsky. London 1942. 35.
[89] *Ormos, I.:* Magyars i. m. 39.
[90] *Ibn Fadlán:* Beszámoló i. m. 102–103. 302. jegyz.

akkor ebből az derül ki, hogy a kndh címet viselő uralkodó személyneve Dzslh. (Nem mellesleg a szöveg modern – nem magyar – fordítói is e mellett, az egyetlen magyar méltóságviselő leírása mellett tették le a voksot.) Ibn Ruszta leírása tehát semmiképpen nem kötelez minket arra, hogy két vezetőben gondolkodjunk, éppen ellenkezőleg, inkább egy főnök leírásának tűnik. Pedig Ibn Ruszta tudott pontosan fogalmazni, ha akart: a kazárok esetében ilyen értelmezési nehézségekkel nem kell számolnunk.

Áttételesen, de ugyanezt erősíti meg a szövegcsalád elemzése is. Ha azt feltételezzük, hogy Dzsajháni szövegében eredetileg a hosszabb változat szerepelt, akkor számos követője-kivonatolója lerövidítette azt, s átdolgozásaik alapján ők úgy értelmezték a szöveget, hogy a magyaroknak egyetlen uralkodója volt: megőrizték a méltóságnevet, és elejtették a személynevet, amely az idő múlásával nyilván már nem volt számukra érdekes és aktuális. Ha viszont azt feltételezzük, hogy Dzsajhánínál a rövidebb változat szerepelt, akkor az egyúttal azt is jelenti, hogy ő eredendően egyetlen magyar uralkodóról tudott.

Lássuk ezek után a másik szöveget! Gardízí így ír: „És erre a főnökre (*szálár*) azt mondják: kndh. És ez a nagyobbik királyuknak (*malik*) a neve (*nám*). És az a főnök (*szálár*), aki az ügyekkel foglalkozik, rá azt mondják dzslh."[91] Itt valóban két főnökről olvashatunk, akiket a középfokú jelző (*bozortgtar* – nagyobb) és a két mutatónévmás használata (*ín* – ez, *án* – az) is megkülönböztet: *ez,* a *nagyobbik* a kndh, *az* pedig a dzslh. Érdekes Gardízí szóhasználata: Ibn Rusztához hasonlóan ő is főnökökről beszél (*szálár* a *raísz*-szal szemben), akik közül az elsőt, a nagyobbikat királynak is nevez (*malik*), ami a kisebbikkel, a dzslh-val nem fordul elő. Ezt a jelenséget érthetjük úgy, hogy az elsőt királynak tekintette, a másodikat pedig nem.

Míg Ibn Rusztánál semmilyen egyértelmű jel nem mutat arra, hogy két személyről lenne szó, Gardízínél egyértelmű az oppozíció. A nyelvhasználatból nála sem derül ki, hogy köz- vagy tulajdonnevekről van-e szó (*nám* – név, *hánand* – mondják). Amennyiben Ibn Ruszta és Gardízí információs csomagja mögött arab szöveg áll, akkor számolhatunk akár a perzsa szerző fordítási nehézségeivel is. Tanulságos e tekintetben a kazár uralkodói rendszer leírása. Gardízínek itt is sikerült olyan nyakatekerten fogalmaznia, hogy megzavarta még a szöveg perzsa kiadóját is a központozás – tehát az összetartozó mondatrészek – tekintetében. De lehet, hogy egyszerűen csak ugyanúgy gondolkodott, mint ahogy korunk magyar kutatói, s a nem kellőképpen egyértelmű szöveget két személyre vonatkozónak vélte. Ebben esetleg befolyásolhatták korának viszonyai is: Gardízí a

[91] *Abu Saʿīd Abdul-Hay ibn Dhaḥḥāk ibn Maḥmūd Gardēzī:* Zayn al-Akhbār. Ed. ʿAbd al-Ḥayy Ḥabībī. Tehran 1363. [1984/1985.] 586.

11. századi Gaznavida Szultánság udvari embere volt, aki történeti művét az igen rövid ideig uralkodó Abu Manszúr Abd ar-Rasíd szultánnak (1050–1053) ajánlotta, akit az egykori Maudúd szultán (1041–1049) vezíre juttatott trónra, és a birodalom hadseregének egyik sikeres török származású rabszolga parancsnoka, Togril gyilkoltatott meg, ami világosan tükrözi a szultánság kettős hatalmi berendezkedését.[92]

A Gaznavida-dinasztia uralkodói elsősorban hadvezérek voltak, akik egyfelől a kalifátus más hasonló potentátjaival (a Számánidákkal és a Bujidákkal) küzdöttek a kalifátus belső területei feletti uralomért, másrészt aktívan terjesztették az iszlám befolyási területét (például Indiában), illetve igyekeztek védekezni az északi határon túlról érkező támadók (a szintén török Szeldzsukok) ellenében. Mindennek fő eszköze a nagy létszámú – és az esetek többségében igen jól is működő – zsoldoshadsereg volt, amelynek a hátterét a „civil" államapparátus biztosította, ennek az élén állt a vezír.[93]

Az ősi iráni hagyományok szerint – amelyet maga az Abbaszida Kalifátus és az iráni eredetű Számánidák közép-ázsiai állama örökített a Gaznavida államszervezete –, a hadakozáson kívül ez az apparátus foglalkozott a kor szemlélete szerint minden más „államügynek" számító kormányzati tevékenységgel: a kancelláriai ügyekkel, az adószedéssel, a bíráskodással, a postaszolgálat és a belső rendfenntartásért felelős rendőrség, valamint belső titkosrendőrség működtetésével is. Vagyis teljes joggal mondhatjuk, hogy bár még operatív parancsnokként is a szultán állt a hadsereg élén, a napi államügyeket valójában a dívánbeli főhivatalnokok intézték és felügyelték a vezír irányítása alatt.[94]

A magyarokról vázolt kép egészen hasonló: egy uralkodóról (király, *malik*) és egy aktív vezetőről ír, akiről azonban nem állítja, hogy király volna. Az uralkodó szakralitásáról szó sem esik, ahogy egyébként a passzivitásáról sem: a szerző szerint „20 000 lovassal [vonul ki]". Mindez nem sokban különbözik a korabeli muszlim világban jól ismert szultán–vezír kettősétől, amelyet azonban sem kettős, sem szakrális királyságként nem szoktunk értékelni.[95]

Így Gardízi esetében feloldhatjuk az Ibn Ruszta-féle szöveggel való összehasonlítás dilemmáit, sőt akár kielégítő magyarázatot is találhatunk azokra a

---

[92] *Clifford Edmund Bosworth:* The Ghaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994–1040. Edinborough 1963. 10.; *Uő:* The later Ghaznavids: splendour and decay: the dynasty in Afghanistan and northern India, 1040–1186. Edinborough 1977. 37–47.

[93] *Uő:* Ghaznavid military organization. Der Islam 36. (1960) 37–77.; *Tősér Márton:* Háború Horászánért. A Szeldzsuk Birodalom születése. In: Dentümoger I. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2017. 164–175.

[94] *Bosworth, C. E.:* The Ghaznavids i. m. 29., 48–97.; *Bosworth, C. E.:* The later Ghaznavids i. m. 69–74.

[95] Mai példával élve a miniszterelnök/köztársasági elnök kettősét nem tekintjük duális struktúrának, ahogy Nagy-Britanniát sem kettős királyságnak.

nehézségekre, amelyek egy forrásokhoz ragaszkodó kutató szemében tárulnak fel, ha a szövegekben ténylegesen fellelhető információkat próbálja megfeleltetni a hagyományos történelmi értelmezéseknek.[96]

Mindezek alapján a ránk maradt forrásokból kiolvasható helyzetet a következőképpen értékelhetjük: a Dzsajhání-hagyományhoz sorolható szövegek túlnyomó többsége egyetlen magyar uralkodóról tesz említést, akit kndh-nek címeznek. Mindössze két szöveg tartalmazza a dzslh-ra vonatkozó bővítményt, amelynek eredete azonban kétséges. Az arab nyelvű szöveg nem utal kettős – különösen nem szakrális – királyságra, s bár egy efféle olvasat lehetősége nem zárható ki, ehhez számos olyan dolgot is bele kell látnunk a szövegbe, ami valójában nincs ott. Ezzel szemben Gardízí egyértelműen két főnökről beszél, egy királyról és egy másfajta vezetőről. Kettős királyságról tehát nála sincsen szó. Amennyiben arab szövegből dolgozott, elképzelhető, hogy sajátosan értelmezte forrását, és abba saját korának viszonyait látta bele.

Úgy tűnik tehát, hogy a muszlim források nem beszélnek a magyarok „kettős királyságáról", és még az sem egyértelmű, hogy az eredeti szöveg két vezetőről emlékezett volna meg. Személyes véleményünk szerint nem: Ibn Ruszta egyetlen vezető többféle – cím és személynév szerinti – megnevezését hagyományozta ránk, a nála szereplő magyarokat Dzslh kndh („Gyula kende") vezette. Más kérdés, hogy mindezt hogyan tudjuk egyeztetni egyéb, nem muszlim forrásainkkal.[97]

A dzslh és a kndh olvasatai

A két minket érdeklő elnevezés olvasata számos problémát rejt, ahogy erre már korábban is utaltunk. A továbbiakban néhány lehetőséget tekintünk át. Az arab írást az arab nyelv lejegyzésére fejlesztették ki, más nyelvcsaládba tartozó nyelvek esetében a használata nehézkes és gyakran nem egyértelmű. Az olvasatot

[96] Ormos alapos vizsgálódások után nem véletlenül vonta le ezt a következtetést a vizsgált szöveghely kapcsán: „Something seems to be wrong with this passage and to an extent that makes the chance of a convincing reconstruction of the original highly unlikely." [Valami annyira hibás ebben a szakaszban, hogy az eredeti meggyőző rekonstrukciójának esélye nagyon valószínűtlen.] *Ormos, I.:* Magyars i. m. 16.

[97] Következtetésünk ilyenformán egybeesik Vékony Gábor és – végső soron – Szabados György véleményével is, még ha Vékony Ibn Ruszta Zahoder-féle fordítása alapján, Szabados pedig a muszlim forrásokat gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva állította is ezt. Mindez természetesen bármely kutató számára épp így nyilvánvaló lehetett volna, ha nem kötötte volna magukat a fordítókat is a muszlim források és a DAI összehangolásának tradicionális kényszere, lásd: „a kndh. és a glha éppenséggel akár személynévként is értelmezhető volna, mégis a címre utaló többször utaló kitételek, valamint a két személy funkciójának leírásai, világosan tisztségnévi értékre mutatnak". *Benkő L.:* Az ómagyar nyelv i. m. 22.

pontosítani lehet mellékjelekkel (*harakát*), de szövegeinkben ezek nem állnak rendelkezésre, így nem tudjuk, hogy a mássalhangzók után milyen magánhangzót kell olvasni, egyáltalán kell-e bármilyet? Egyetlen dolog állítható bizonyosan, hogy több mássalhangzó nincs az adott szóban. A bizonytalanságok okán a legegyszerűbb a lejegyzett betűk átírása, ami persze a különböző nyelvek hangkészletének eltérése miatt szintén nem problémamentes. (Magunk egy leegyszerűsített magyar fonetikájú átírást használunk, ahol pedig szükség volt rá, ott az eredeti arab betűs alakot is közöljük.) A magyar szakirodalomban máig szokás a magánhangzók helyének kipontozása (például k.nd.h), mivel azonban ezek létében vagy nem létében sem lehetünk bizonyosak, ezért ettől a gyakorlattól eltekintettünk.

dzslh

A betűsor Ibn Ruszta és Gardízí szövegében szerepel, a *Hudúd al-Álam*ban pedig 'hlt' alakban látjuk viszont. Ez utóbbi forma eléggé egyértelműen szövegromlás eredménye, a 'dzslh' elsődlegességében talán nem kell kételkednünk.

A szó kiolvasását két nehézség terheli. Egyfelől a szóvégi 'h' betű, amelyet nem arab szavak esetében 'a/e'-ként olvashatunk: ez a gyakorlat már a 10. században is élt a perzsa nyelv lejegyzésénél. Abban tehát többé-kevésbé biztosak lehetünk, hogy a szó végén 'la/le' hangzócsoport állt.[98] (Ormos István hívta fel a figyelmet arra, hogy a betű végső soron bármilyen magánhangzót jelölhet. A korban ennek magunk részéről kevesebb példáját látjuk, ugyanakkor a lehetőséget nyitva kell hagynunk, a kérdés további kutatásokat igényel.)

Más kérdés az első betű, a *dzsím* hangértéke, amellyel kapcsolatban Ormos István így fogalmaz: „Arra második írásomban utaltam, hogy milyen nehézségekkel találjuk szemben magunkat, ha az arab *dzsím*-betű által jelölt hang kiejtését próbáljuk meg meghatározni ez idő tájt: valójában nem tudjuk, milyen hangot jelölt ez a betű. Vannak ismereteink ezzel kapcsolatban, ámde pontosan nem tudjuk megmondani, hogy Dzsajháni, illetőleg az arab nyelvet használók milyen hangot ejtettek ekkoriban ezen a helyen: *lehetséges,* hogy a magyar *dzs*-nek megfelelő hangot, ám ez *egyáltalán nem biztos*."[99] Az arab dialektusokban ma is különbözőképpen olvassák e betűt – Egyiptomban például 'g'-nek ejtik, és hangértékének ingadozására mutat a perzsa helyesírás egyik sajátossága is: egy sor szóban a *kef* és *dzsím* használata ingadozik: a perzsák

[98] Mindemellett Ormos István arra figyelmeztet, hogy előfordulhat a szó végi *há* betű „u" olvasata is. *Ormos, I.:* Magyars i. m. 39.

[99] *Ormos István:* Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásához. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak. Bp. 2010. 12.

inkább az előbbit, az arabok inkább az utóbbit használják. Példa lehet erre V. Bahrám szászánida király mellékneve, amelyet egyes esetekben Gúr, máskor Dzsúr formában jegyeznek le. Ugyanígy ingadozik Gurgán/Dzsurdzsán (گرگان) vagy Azerbajdzsán/Azerbajgán (آذربادگان) tartomány nevének lejegyzése is. Mindez annyit jelent, hogy cseppet sem egyértelmű a 'dzs' olvasata, számos közeli hang szóba jöhet, a 'g'-ig bezárólag, így tehát akár egy gula olvasat is lehetséges. (A kérdés a madzsgarijja olvasata esetében sem közömbös!) Teljesen bizonytalan az első szótag magánhangzója, az arab betűs szövegek semmilyen fogódzót nem kínálnak, éppen úgy lehet dzsila mint dzsula, vagy éppen valami más is.

kndh

A szó olvasatának problémái az első perctől kezdve egyértelműek voltak. Ibn Ruszta magyar közreadója, Vámbéry Ármin 1882-ben három féle (!) lehetőséget is közölt. A fordításban a *kundu* alakot preferálta, majd Ibn Fadlán „*kender chákánjá*val" összevetve *kendét* említett, amelyet szerinte helyesen *kündü*nek kellene olvasni. Az első megoldást valószínűleg a magyar krónikás hagyomány vezére, Cundu ihlette; a kende pedig talán az oszmanista háttérnek köszönhető: a betűsort egy vérbeli turkológus magas hangrendűnek látja. Csakhogy a lejegyzés arab nyelvi környezetben született, márpedig az arab nyelv – és a lejegyzésére szolgáló ábécé – nem érzékeny a magas és a mély hangrendű szavak megkülönböztetésére, ez majd csak a török „helyesírásban" alakul ki, évszázadokkal Ibn Ruszta tevékenykedése után. Azaz a korai arab földrajzíró aligha azért használta a kérdéses betűket, mert magas hangrendű szót kívánt lejegyezni. Ez esetben tehát az arab betűs török helyesírás kiváló ismerete valójában tévútra vezeti az olvasót. Végezetül a harmadik forma, a kündü magyarázata is meglehetősen talányos, valószínűleg a magas hangrendűség érzésének, a magyar Cundu alaknak, valamint a kazár „kender" cím tekintetbe vételének köszönhető.

Néhány évvel később (1892) Kuun Géza sokkal következetesebben járt el: a szót *kendeh*nek írta át, amelyet szerinte kendének kellene olvasni, és a későbbiekben is ehhez tartotta magát. Az olvasat kialakításában – az oszmánban a *kef* magas hangrendű szavakban való használata mellett – minden bizonnyal szerepe volt annak is, hogy a ndh betűcsoport egybeesik a perzsa igék jelen idejű melléknévi igenévképzőjével. Ez egyfelől szintén támogatta a magas hangrendű olvasatot – hiszen az oszmánban így olvassák –, másrészt szinte természetessé tette, hogy az 'n' és a 'd' közé ne olvassunk magánhangzót. Mindezek a magyar kend szóval vagy a Kendeffy névvel kiegészülve könnyen

vezethettek a kende olvasathoz. A szó e formában gyökeresedett meg, így szerepel a századforduló nagy lexikográfiai vállalkozásában, a *Pallas*ban is, ami minden bizonnyal hozzájárult a népszerűségéhez. Úgy tűnik, mára a szó így gyökeresedett meg a magyar nyelvben, amelyet az egyre népszerűbbé váló Kende személynév is rögzít.

Az 1900-as évek elején azonban új elképzelések tűntek fel e téren. Előbb Munkácsi Bernát, majd Pais Dezső érvelt a kündü olvasat mellett, amelyet később Ligeti Lajos mongol párhuzamokkal támogatott meg.[100] A kérdés ekkor átlendülni látszott ezen olvasat felé. Néhány évtizeddel később azonban Czeglédi Károly, érzékelve a kndh betűsor és a kündü olvasat egyeztetetési nehézségét, előállt a künde olvasattal, amelyet egy Iszhák bin Kundádzsik nevű kazár származású abbaszida vezér nevére épített.[101] A későbbiekben e három olvasat (kende, künde, kündü) bukkant fel a különféle szakmunkákban, bármiféle kitapintható rendszer nélkül.

A legkülönösebb talán az, hogy igazi elemzés nem született a szóról és annak lehetséges hangalakjáról. Pedig az arab betűs szövegben olvasható betűsor több tucatnyi lehetséges – két vagy akár három szótagos – olvasatot kínál, amelyek között pusztán filológiai alapon nem tudunk dönteni. Ugyanezen betűkkel kell leírni például az arab Kinda törzs nevét, de nem volna lehetetlen a Kanada vagy Kenede olvasat sem. (Kandahár nevének pastu lejegyzése éppen így kezdődik.) A kende vagy künde alak voltaképpen önkényes választás eredménye, és a jóval későbbi analógiákra épül. A kündü olvasat pedig – bár teljességgel nem zárható ki – kevéssé valószínű.[102]

A dzslh és a kndh értelmezési kísérletei

Az olvasat – és persze a történeti értelmezés – kialakítását hathatósan segítheti a szó hátterének ismerete. A kutatás természetesen ezekkel a kérdésekkel is foglalkozott, a továbbiakban áttekintjük a felvetett lehetőségeket, illetve további kutatási irányokat vázolunk fel.

---

[100] *Munkácsi Bernát:* Kisebb közlések. Keleti Szemle 10. (1909) 179–180.; *Pais D.:* A gyula és a kündüh i. m. 170–176.; *Ligeti Lajos:* Kündü. Nyelvtudományi Közlemények 48. (1931) 1. sz. 53.

[101] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Bp. 1958.; *Czeglédy, K.:* Das sakrale Königtum i. m. 20–24.

[102] A Dzsajhání-hagyomány korai szövegeiben egységesen kndh betűk szerepelnek, az utolsó helyen sehol sem áll egyértelműen u-ra vagy ü-re utaló *vav*. Ennek alapján kutatóink jelentős része elvetette az ü-s olvasat lehetőségét, a közelmúltban azonban Ormos István ismét lehetőséget látott erre. *Ormos, I.:* Magyars i. m. 39.

dzslh

A szót a magyar kutatás szinte azonnal összekapcsolta Bíborbanszületett Konstantin gilasz méltóságnevével és a Gyula személynévvel. A szó etimológiájával és hátterével legrészletesebben Németh Gyula foglalkozott. Ő úgy látta, hogy egy török méltóságnévről van szó, amely számos helyen felbukkan a törökség körében, a bolgároknál, a türköknél, a besenyőknél, de még a tuváknál is, sőt mongol kapcsolatokkal is bír. Magát a szót pedig a *jula* 'fáklya' közszóra vezette vissza.[103] (Ebből azután Pais Dezső szélesívű elméletet épített, a méltóságnevet a fénnyel hozta párhuzamba, s így a kazár kagán előtt hordozott méltóságjelvény is szóba került.)[104] Németh tetszetős érvrendszerét Ligeti Lajos tette alapos vizsgálat tárgyává, s annak majd' minden elemét elvetette. A felhozott példák jelentős részét nem tartotta a kérdéshez kapcsolhatónak, és megkérdőjelezte azt is, hogy az első szótagban 'u' magánhangzót tartalmazó török szavak egyáltalán tekintetbe vehetőek-e, hivatkozva arra, hogy a görög lejegyzés nagy bizonyossággal 'i' hangot tartalmazott.[105]

Később Benkő Loránd – elsősorban Kristó Gyulának a korai Erdély történetéről szóló felvetéseire reagálva – az általa tömören „Gyula-kérdésnek" nevezett témakör részeként tárgyalta a problémát, s felvetette a kérdést, hogy a korai forrásokban szereplő „személyek Gyula megnevezése köznévi vagy tulajdonnévi értékű-e, azaz, hogy a gyula tisztségnév (méltóságnév) rejlik-e benne, avagy az egyedileg azonosító Gyula személynév".[106] Vizsgálódásai közben ő is érzékelte, hogy „g.l.h. neve néhány előfordulásban éppen személynévként is értelmezhető volna",[107] a már szokásos érvek mentén haladva mégis a tisztségnévi eredet/funkció mellett foglalt állást. Ilyen tisztségnevet azonban – Ligetihez hasonlóan – nem talált a számára szóba jöhető nyelvekben. Emellett azonban arról sem feledkezett meg, hogy „a korai erdélyi Gyulák említése minden ismert forrásban kimondottan személynévként fordul elő. [...] Névföldrajzi viszonylatban sincs indoka annak, hogy a Gyula Erdélyhez kötöttsége a személynév minőségtől eltérő, más névminőséggel, tisztségnévvel szükségszerűen járjon együtt".[108] Hogy az általa detektált tények közti ellentmondást feloldja, a következő javaslattal állt elő: „a honfoglalás korára már nagy valószínűséggel szétválhatott a *gyula* tisztségnév és a *Gyula* személynév, tehát *Gyulá*kat jórészt

[103] *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság i. m. 45., 295.
[104] *Pais D.:* A gyula és a kündüh i. m. 171–174.
[105] *Ligeti Lajos:* Régi török eredetű neveink III–IV. In: *Uő:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. II. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1979. 465–467.
[106] *Benkő Loránd:* Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpádkori történetéről. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29.) Bp. 2002. 21.
[107] Uo. 22.
[108] Uo. 24–25.

már a kései ősmagyar kor végén sem neveztek el gyulaságukról, és a gyulaság már ekkor sem járt föltétlenül a Gyula személynév viselésével […]. Mindezt névtani eredetkategóriában kifejezve: a *Gyula*, mint személynév nagy valószínűséggel belső magyar nyelvi fejlemény, nem jövevénynév, magyar tisztségnévi *gyula* előzménye a jövevény "[109] – s hogy ezt a megállapítását alátámassza, megkísérelte az általa ismert nem magyar eredetű Gyula/Jula névadatokat finoman kizárni vagy gyöngíteni.[110]

Lássuk mindezek után, hogy egyáltalán milyen tekintetbe vehető emlékeink vannak!

Konstantin művében az egyik besenyő törzset, illetve „tartományt" Kabaksin-Julának/Jilának hívják, a név második elemének lejegyzése megegyezik a magyar méltóságnévvel.[111] Bár Németh Gyula feltételezte, hogy a besenyő törzsek elnevezése rendszerszerűen lószínnévből és méltóságnévből állt, valójában ez csupán az esetek kisebb részére igaz.[112] Amennyiben tudnánk, hogy létezik jula méltóságnév, akkor ebben az esetben is gondolhatnánk rá, de valójában erre – a DAI magyar adatán kívül – nem találunk példákat. A besenyők egyik vezérét viszont a Képes Krónika szerint Gyulának hívták a 11. század derekán (*Gyule ducis Cunorum*).[113]

A bolgár fejedelmi lajstrom első hét uralkodójáról azt tudjuk meg, hogy ők a Dulo-dinasztia tagjai, az utolsó közülük, Szevár, a 8. század közepén uralkodott. A Dulo elnevezés nyelvészetileg összekapcsolható a magyar Gyulával, eredete azonban vitatott, eddig számos elképzelés született a magyarázatára.[114] Lehetséges, hogy a dinasztiának megmaradt a nyoma a magyar krónikás hagyományban is: Kézai szerint Hunor és Magor a Meotisz vidékén többek között Dula alán fejedelem (*principis Dulae Alanorum*) leányait is elrabolják.[115] Megjegyzendő, hogy a magyarországi forrásokban a Gyula nevet nem írják d-vel,[116] ezért valószínű, hogy a középkorban már semmiféle kapcsolatot nem éreztek a Gyulák és Dula között.

---

[109] Uo. 30.
[110] Uo. 23. 45. jegyz. és 30. 63. jegyz.
[111] *Bíborbanszületett Konstantin:* A birodalom kormányzása. Ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 166–167., 170–171., 178–179.
[112] *Németh Gyula:* A besenyők ismeretéhez. Magyar Nyelv 18. (1922) 2–7. Kritikáját lásd *Vörös Gábor:* A besenyő nyelv konstantinosi emlékei. Megjegyzések a besenyők nyelvéhez és korai történetéhez. In: Függőkert – Orienalisztikai Tanulmányok II. Szerk. Csirkés Ferenc et al. Bp. 2005. 231–258.
[113] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1938. 367.
[114] *Németh Gy.:* A besenyők i. m. 4.; *Ligeti L.:* Régi török i. m. 465. A Dulo név eredetére alkotott elméletek összefoglalását lásd *Peter B. Golden*: Oq and Oğur-Oğuz. Turkic Languages 16. (2012) 155–199. 37. jegyz.
[115] Scriptores I. i. m. 145.
[116] *Fehértói Katalin:* Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. 339–341.

A Jenyiszej környékén a kemcsik-dzsirgaki türk vagy kirgiz feliraton felnőtt névként (*er ati*) Jula szerepel.[117] A Jenyiszej felső folyása mentén számos – bő másfélszáz – kisebb, az orhoniaknál egyszerűbb felirat található, részben más ábécével lejegyezve. A feliratok kora erősen vitatott, jelenleg a 8–10. századra teszik őket.

A közvetlenül ide vonható, nem magyar vonatkozású anyag tehát alig maroknyi. Ami szembetűnő, hogy találunk nemzetségnevet (Dulo), törzsnevet (Jula), személynevet (Dula, Gyula, Jula), éppen csak méltóságnevet nem. Ez legalábbis annyit jelent, hogy a méltóságnevekben egyébként olyannyira gazdag sztyeppei török világ e titulust nem nagyon használhatta, s ha egyáltalán volt ilyen, akkor meglehetősen szűk körben vagy rövid ideig lehetett jelentősége.

Itt kell megemlítenünk, hogy Kállay Ferenc már 1851-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a gyula névvel kapcsolatba hozható „Gollas" heftalita uralkodó (515–544) neve, akiről egy Cosmas nevű utazó emlékezett meg 530 körül.[118] Ez az uralkodó azután Gylasként is szerepel, ami valóban figyelemre méltó. Személye egyébként jól ismert, ezért tudhatjuk, hogy itt „Gollas" teljes nevének, Mihragulának/Mihirakulának csak második, görögösen lejegyzett eleméről van szó. A név első eleme egyértelműen Mithraszra utal, a második rész esetében pedig felmerült, hogy talán egy titulusról lehet szó, s ezért lenne számunkra érdekes.[119] Harmatta János azonban tisztázta, hogy ez a névelem a születésre utal: Mithrásztól született/Mithrasztól származó.[120] A *-kula* elem egyébként rendre a dinasztiákra utal a helyi megnevezésekben. Mindezek alapján kevéssé valószínű, hogy a magyar Gyula névvel – vagy méltóságnévvel – összefüggene.

A magyar forrásokban a gyula elsősorban személynévként szerepel, többek között Erdély 10. századi vezető családjának a fejeit nevezik így, és krónikáink egy honfoglaló vezért is e néven tartanak számon. A lejegyzések a Giula, Iula, Gula, Geula alakok között ingadoznak, és a középkorban kifejezetten gyakorinak számítanak. Megőrződött azonban helynevekben (Gyula, Kisgyula [Baranya]), valamint családnevekben (Gyulaffy, Gyulaházi) is.[121] Az tehát mindenképpen el-

[117] Magyar fordítása: *Kakuk Zsuzsa:* Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-től a XV. századig. Bp. 1985. 28.

[118] *Kállay Ferenc:* A ‚gylas és carchan régi magyar nevek' jelentéséről. Magyar Academiai Értesítő 10. (1850) 5. sz. 265.

[119] *Adesh Katariya:* Ancient history of Central Asia. Yuezhi origin royal peoples: Kushana, Huna, Gurjar and Khazar Kingdoms. 2007. 217. (https://bit.ly/2ICOEyj, letöltés 2019. jún. 20.) A kér7dés ismételt tárgyalását lásd History of al-Tabari V. The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen. Ed. C. E. Bosworth. New York 1999. 82.

[120] *János Harmatta:* The rise of the old Persian Empire. Cyrus the Great. Acta Antiqua 19. (1971) 1–2. sz. 6.

[121] *Kázmér Miklós:* Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993. 440–441.

mondható, hogy a honfoglalás korában és az Árpád-korban jól beágyazott névről van szó, amely azonban mindig személynévként kerül elénk.

Az egyetlen kivételt *A birodalom kormányzásáról* című munka jelenti a 10. század közepén, amelyben egyértelműen az szerepel, hogy a gyula (*gilasz*) méltóság- és nem személynév. („Tudni való, hogy […] a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila [*gulax*] is, amely nagyobb a karchánál.") Ez az adat azonban – több évszázadnyi kutatás után – pillanatnyilag még mindig önmagában áll.

Összefoglalva a fentieket: abban a sztyeppei kultúrkörben, amelyből a magyarok érkeztek, a gyulának megfelelő méltóságnévről nem tudunk, személy- és törzsnevek szórványosan előfordulnak, s különösen figyelemre méltó, hogy a besenyőknél több, jól megfeleltethető adat is felbukkan. Ezzel teljesen párhuzamos a magyar forrásanyag: itt is személynevekkel találkozunk. Ebbe a közegbe pedig igen jól illeszkedne Ibn Ruszta és a *Hudúd al-Álam* adata, amennyiben a magyarok Gyula nevű főnökéről van bennük szó.

Kndh

A kndh esetében hasonló nehézségekkel szembesülünk: valójában maroknyi, ámde számos problémát felvető adattal kell dolgoznunk. A következőkben ezeket tekintjük át.

a) „Kündür kagán"

Vámbéry óta szokás bevonni a harmadik kazár méltóság címét az értelmezésbe, amelyet Ibn Fadlán kndr hákán alakban jegyzett le. Természetesen ennek olvasata is bizonytalan: eddig kender, kündür, kundur alakok merültek fel, de akár más is elképzelhető volna. Többekben felmerült, hogy a szóvégi 'r' esetleg elírás eredménye, s eredetileg 'v' (*vav*) állhatott a helyén, mivel pedig a szó nem képezi az arab nyelv részét, a másolók minden további nélkül eltéveszthették azt. (Ilyen esetekben az 'r' és a 'v' összekeverése típushibának számít a másolások során.) E meglátással feltétlenül egyetérthetünk, ám az így javított formával sem jutunk el forrásaink kndh-jához, sokkal inkább a magyarországi latin források Cundu (Kündü?) nevéhez kerülünk közelebb.

Egészen más természetű problémát jelent, hogy Ibn Fadlán kazáriai adatában a kndr a széles körben elterjedt kagáni titulus megkülönböztetésre szolgáló jelzője – van a kagán és a kndr kagán –, míg a magyar kndh önmagában áll: önálló kndr méltóságnévről nem tudunk Kazáriában. (A karakitajok uralkodóját például gürkánnak hívták, hasonló jelzős szerkezettel.) Ráadásul az állítólagos „mintaadó" kündür kagán egy 10. század eleji kazár

méltóságnév, míg a madzsgarokhoz köthető kndh-ről szóló tudósítás bármilyen datálás alapján is évtizedekkel korábbi annál. Ez a probléma egyedül egy történésznek, Kristó Gyulának szúrt szemet, de ő is gyorsan túllépett rajta: „ennek a származtatásnak az első pillanatban szembeötlő kronológiai nehézség sem állhat útjába", bár „a kérdés *helyes megítélése* [azaz a kazár hatalmi struktúra átvételét valló elképzelések] érdekében közvetlen adatok nem, de megfontolást igénylő szempontok felsorakoztathatóak."[122] Kristónak ez a hozzáállása tökéletesen belesimul a magyar kutatási tradícióba, amelyben a feltételezhető madzsgar–kazár kapcsolatok dinamikáját Vámbéry óta szinte determinisztikusan úgy modellezik kutatóink, hogy – a kaganátus hatalmi szisztémáját hallgatólagosan konstansnak véve – a hosszú életű kazár hatalom minden esetben az átadó, a kazárokhoz képest változásban lévő, alakuló „fiatal" madzsgarok pedig az átvevő fél. Valójában – míg a madzsgarok tényleges hatalmi viszonyairól vajmi keveset tudunk – a kazár kaganátusról egészen bizonyos, hogy belső hatalmi struktúrája igen jelentős változásokon ment át fennállása során.[123] Ennek fényében egyáltalán nem magától értetődő, hogy a kündür kagán terminus használatban volt már a 800-as évek vége felé is a Kazár Kaganátusban.

Fontos kiemelni azt is, hogy e betűsornak létezik más, „értelmes" olvasata a korszakból, amely így akár emendáció nélkül is értelmezhető: ilyen a késő szászánida időszakból adatolható *kundur*/*gundur* 'vitéz, bátor', illetve 'hadvezető', 'hadvezér' (*szepah szálár*) jelentéssel bíró szó.[124] (Talán a véletlen játéka, hogy az Árpád-kori Magyarországon élt Kundur nevű személy.)[125] Mindezek fényében a kndh egyeztetése a harmadik kazár méltóságnévvel felettébb kétséges, az arab betűs lejegyzések erre semmi okot nem adnak, a két betűsor közötti kapcsolatot valójában csak a magyar szó kettőssége – Cundu/Kende – teremt. A kndr nem magában álló alak, az emendáció ezért nem szükségszerű, bár ki sem zárható.

b) Kundádzsik, a kündécske?

Czeglédy Károly a korábban felmerült kündür>*kündü/kende alakok egyeztetési nehézségeit érzékelve egy újabb adat és egy újabb olvasat bevezetésével próbálta meg orvosolni a problémát. Kiderült ugyanis, hogy a 9. század végén élt egy kazár származású abbászida katonai vezető, akit Iszhák ibn Kundádzs/

[122] *Kristó Gy.:* Levedi törzsszövetségétől i. m. 83–84.
[123] Ennek magyar őstörténti vonatkozásait újabban Bollók Ádám kutatja.
[124] *Adriano V. Rossi:* Once again on Iranian *kund. In: Studies on Iran and the Caucasus. Presented to Prof. Garnik S. Asatrian on the Occasion of his 60th Birthday. Leiden 2015. 170.
[125] *Fehértó K.:* Árpád-kori személynévtár i. m. 209.

Kundádzsiknak hívtak.[126] Számunkra most az apai név érdekes, amely esetleg származhatna a künde szóból, amelyet kicsinyítő képzővel láttak el.[127] Czeglédi úgy gondolta tehát, hogy a név alapját a künde szó képezte. Ez persze önmagában még nem igazolja egy ilyen kazár méltóságnév meglétét, de a szó esetleges létezésére utalhat.

Az elmélet azonban továbbfejlődött. Kundádzsik neve ugyanis nem egyeztethető a kndr kagán nevéből emendált kündüvel, hiszen az egyiknek *alef*, a másiknak egy javított *vav* volna a végén. Ezért Czeglédi feltételezte, hogy már a kazárban két alak létezett, a kündü és a künde, s mindkettő átkerült a magyarba is. E kettősség azonban – mint említettük – csupán a magyar nyelvben felmerülő lehetőség, a kazárban sem ilyen, sem olyan forma nem adatolható.

Czeglédi ötletével további problémák is adódnak: vajon a kundádzs valóban kicsinyítő képzős alak? Itt érdemes megemlítenünk az alánok fejedelmének címét: a 10. században alkotó al-Maszúdí szerint karkundádzsnak nevezték,[128] amelyben a kar-t általában önálló szónak szokás tekinteni. Ha a -dzs valóban török kicsinyítő képző, akkor mit keres egy alán uralkodói címben? Másfelől, ha netán létezik egy alán kundádzs méltóságnév, akkor Iszhák apai nevét abból is levezethetjük. A névnek ugyanis ebben a formájában is vannak iráni előzményei: Ferdinand Justi iráni névgyűjteményében a pehɬevi *kundak*/*kundag* 'mágus, jövendőmondó' szóra vezeti vissza,[129] amelynek ráadásul létezik egy továbbképzett alakja is, a *kudágih* 'mágia, asztrológia'. Mindezek után annyi mindenesetre bizonyos, hogy Iszhák apjának a neve minden további nélkül származhat akár az iráni nyelvet beszélő alánoktól, akár valamilyen már iráni nyelvből is.

Mégsem teljesen lehetetlen, hogy e neveknek és szavaknak köze van a kndh kérdésköréhez. Mindezek ugyanis a meglehetősen kiterjedt és jól dokumentálható iráni *kund* szóbokorhoz tartoznak.[130] A középperzsa időkben elsősorban

---

[126] The History of al-Tabari. Vol. 37. The ‚Abbasid recovery: The war against the zanj Ends A.D. 879–893/A.H. 266–279. Eds. Jacob Lassner – Philip M. Fields. New York 1989. 89–91.; The History of al-Ṭabarī. Vol. 36. The revolt of the Zanj, A.D. 869–879/A.H. 255–265. Ed. David Waines. New York 1992. 155., 202.

[127] Az ótörök kicsinyítőképzőkre lásd *Annemarie von Gabain:* Eski Türkçenin Grameri. Ankara 1988. 43.

[128] *Kmoskó M.*: Mohamedán írók I/1. i. m. 148.

[129] *Ferdinand Justi:* Iranisches Namenbuch. Marburg 1895. 158., 166.

[130] A szócsalád tanulmányozásának a közelmúltban komoly szakirodalma keletkezett, lásd *Garnik Asatrian – Victoria Arakelova:* Blunt, Bald and Wise. Iranian kund(-). Iran and the Caucasus 5. (2001) 201–206.; *Adriano V. Rossi:* Mprs. kundāg 'indovino'. In: Loquentes linguis. Scritti linguistici e orientali in onore di Fabrizio A. Pennacchietti/Linguistic and Oriental Studies in honour of Fabrizio A. Pennacchietti. Eds. P. G. Borbone – A. Mengozzi – M. Tosco. Wiesbaden 2006. 613–633.; *Rossi, A. V.:* Once again i. m. 169–182.

bölcset, mágust, jövendőmondót jelenthetett, és így akár a sztyeppevilágból máshonnan ismert névadási gyakorlatba is beleilleszkedhetne: a II. Türk Kaganátus egyik uralkodója a Bilge ('bölcs') kagán trónnevet viselte, az utolsó ujgur uralkodót pedig Üge ('bölcs') kagánnak nevezték. (Nem lehetetlen, hogy e név áll a magyar hagyományokban szereplő Vgec neve mögött is.)[131]

De kikövetkeztethető egy másik *kund* alak is, amely hadsereget vagy csapatot jelentett, s azután nagy karriert futott be a muszlim világban: az arabban és a törökben *dzsund/dzsünd* formában honosodott meg, szintén 'katona/sereg' jelentésben, s ennek képzett alakja a *dzsündí,* amellyel a lovasokat jelölték.[132] Ugyanezen szó tűnik fel a szír Nagy Sándor-regényben is *kundákór* formában, amelyről egy széljegyzet azt állítja, hogy seregvezért (*szeraszker*) jelent,[133] s valószínűleg a *kund-ávar*, 'sereget vezető' kifejezés rejtőzik mögötte. Ez az adat már csak azért is érdekes, mert a mű, amelyben fellelhető, egy iszlám kor előtti (azaz 7. század előtti) késő szászánida alkotásra megy vissza, amely így a szót is jól datálja.[134]

A perzsa *kund*/*kundá* alakok összefüggése a kndh-vel mindemellett nyelvészeti magyarázatot is igényelnek.

c) Magyar személy- és helynévi adatok, a Kend-ek

Az 1910-es és 1920-as években a hasonlónak tűnő régi magyar személy- és helynévi adatokat is bevonták a kutatásba. Számos régi magyar méltóságnév nyomot hagyott a személy- és helynévi állományban, így joggal gondolhatták, hogy a kndh esetében is valami hasonló történhetett. Megjegyzendő azonban, hogy hasonló alakú magyar méltóságnévről Ibn Ruszta szövegének ismertté válása előtt nem esett szó a kutatásban, hiszen ilyesmi a régebb óta ismert

131 *B. Szabó János – Sudár Balázs:* „Vgec-ügyek – Egy elfeledett ősapa". In: Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. II. Szerk. Türk Attila. Bp.–Esztergom 2017. 223–231.

132 *David Neil Mackenzie:* A concise Pahlavi dictionary. London 1971. 38. Erre a jelentésre már Schönherr Gyula is felfigyelt, Madzsar Imre pedig ismét felhívta rá a figyelmet, a későbbiekben azonban nem került a kutatás homlokterébe. Schönherr Gyula dr. emlékezete. S. a. r. Morvay Győző. Bp. 1910. 368–369.

133 *Fabrizio A. Pennacchietti:* Qundâqôr: un hapax siriaco del Romanzo di Alessandro tra filologia e archeologia. In: Afroasiatica Tergestina. Papers from the 9th Meeting of Afro-Asiatic (Hamito-Semitic) Linguistics, Trieste, April 23–24, 1998. Eds. M. Lamberti – L. Tonelli. Padova 1999. 71. A szó névként egyébként indoeurópai nyelvi közegben is megjelenik Gundekar/Gundahar formában, eredendően így hívták a Nibelung-ének Guntherét is, első eleme a gund 'háború, konfliktus' szó. *George T. Gillespie:* A Catalogue of Persons Named in German Heroic Literature (700–1600), Including Named Animals and Objects and Ethnic Names. Oxford 1973. 55. A Kundakur név Magyarországon is feltűnik az Árpád-korban. *Fehértó K.*: Árpád-kori személynévtár i. m. 467.

134 *Czeglédy Károly:* A szír nagy Sándor-legenda. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1985. 336–355., itt: 345.

forrásokban nem szerepel. Az adat előbukkanása azonban egy csapásra megváltoztatta a helyzetet.

A kende olvasat esetén egy sor településnév neve vehető számításba (Kende, Szarvaskend, Kendtelek, Kiskend, Nagykend, Kendhida), amelyek közül a legkorábbiak a 13. század dereka óta adatolhatóak.[135] A személynevek tekintetében sokkal kevesebb adattal bírunk, jóllehet a párhuzamok alapján inkább erre számítanánk, így a 13. századból mindössze két adat említhető, családnévként pedig (Kende, Kendeffy, Kendi) – mint a családnevek általában – viszonylag későn, a 15. században bukkan fel.[136]

Érdemes azonban egy másik adatsort is tekintetbe vennünk, a Kund-típusú nevek sokkal népesebb családját. Krónikáink szerint így hívták a hét vezér egyikét (Cund, Cundu), a támadó német flotta hajóit meglékelő vitézt (Chund) a 11. században,[137] és két településnévben is felfedezhetjük Kondó (1240-ben Cundo) és Kund (1332–1337-ben Cundi) alakban. Család- és nemzetségnévként azonban hiába is keressük.

A kérdéshez sorolható a kék-kend csoportnév és esetleg a „kend" megszólítás is. Ez utóbbit ugyan egyértelműen a kegyelmed rövidült, írásban kialakult formájának tekinti a kutatás, de meglehetősen hamar, a 16. század első felében megjelenik, alig valamivel később, mint a kegyelmed első felbukkanása.[138] Nem mellesleg a két szó kapcsolata sem egészen egyértelmű. Mindezek fényében nem tartjuk teljesen kizártnak, hogy esetlegesen egy korábbi 'kend' alak hatott a kegyelmed rövidülésére, de ez természetesen bizonyíthatatlan. Az ide vonható magyar adatok tehát nem adnak egyértelmű eredményt az egykori méltóságnév helyes olvasásához, de létezésük minden további nélkül rejtheti a hajdani címet.

d) A *mongol* kündü

Vámbéry már jelezte, hogy a kndh szónak mongol kapcsolatai is lehetnek. 1931-ben a huszonkilenc éves Ligeti Lajos publikált egy rövid, ám jelentős eredményeket tartalmazó közleményt a *Nyelvtudományi Közlemények*ben e témakörben,[139] s ezt újabb adatokkal kiegészítve 1979-ben újra jelentős terjedelemben foglalkozott a kérdéssel. Mindennek ellenére hetvenhét évesen amellett

[135] Madzsar gyűjtését lásd *Madzsar Imre:* Kék-kend Magyar Nyelv 13. (1917) 228., 281–283.; *Jakubovich Emil:* Kék-kend. Magyar Nyelv 12. (1916) 177–178.

[136] Megjegyzendő, hogy az adatok jó része erdélyi vonatkozású. Vö. *Kázmér M.:* Régi magyar családnevek i. m. 573–574.

[137] További példákat lásd *Fehértó K.:* Árpád-kori személynévtár i. m. 473.

[138] *Horger Antal:* Kisebb közlemények. Magyar Nyelv 33. (1937) 248.

[139] *Ligeti L.:* Kündü i. m. 53.

foglalt állást, hogy „az említett mongol adatoknak semmi közük a magyar és kazár méltóságnévhez".[140]

Tette mindezt azért, mert meg volt győződve róla, hogy „a három méltóságnév ködbevesző eredete ellenére világos és beszédes vallomás a magyar nyelv kazár és kabar kapcsolatai mellett, amely az eddiginél jóval nagyobb figyelmet érdemel".[141] Ez csak azért meghökkentő, mert az általa tárgyalt három méltóságnév, a kündü, a gyula és a karcha közül kettő esetében semmiféle komolyan vehető formában nem merült fel bármiféle kazár párhuzam lehetősége, amint azt egyébként Ligeti külön ki is emelte![142] Ezekkel a tényekkel szemben mégis azt hangsúlyozta, hogy „valószínű, hogy a gyila (gyula) méltóságnév – a kündü-vel együtt – onnan jött, ahonnan a szakrális királyság intézménye: a kazároktól"[143] – azaz minden történeti és nyelvészeti adat – és adathiány! – dacára egycsapásra mégis visszakanyarodott a magyar kutatás origójához. Holott képzett nyelvészként – Czeglédy Károlyhoz hasonló, de annál továbbmenő okfejtése során – azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy „ehhez pedig nem szükséges, hogy a kérdéses szavak, nevek közvetlenül a kazár terminológia megfelelő elemeivel egyezzenek"– mivelhogy azok szemmel láthatóan nem egyeznek! „Ebben az időben a kazár birodalomban (amelyhez ekkor a bolgár-törökök is tartoztak) és a szomszédos területeken élő török népek politikai-katonai szervezetét olyan tisztségviselők látták el, akiknek címei csak kis részben azonosíthatók a tőlük keletre élt nagy török népek titulaturájával; sokszor olyan méltóságnevekre bukkanunk, amelyek amott teljesen ismeretlenek, s amelyek iráni, kaukázusi és más kapcsolatait ma még csak sejtjük."[144]

A magyar Belső-Ázsia-kutatás meghatározó alakja, Ligeti Lajos tehát meghökkentő módon egyszerre villantotta fel a probléma kutatásának valódi távlatait – és zárta el igen határozott formában ezt a lehetőséget a magyar kutatás elől. Ami azonban a vasfüggöny mögötti Magyarországon megfelelő érvelésnek tűnt, nem működött a nemzetközi kazár-kutatásban, ahol – a kiváló magyar tájékozottsággal rendelkező – Peter Golden a párhuzamként sokat emlegetett Ibn Fadlántól származó adat, a kündür kagán elnevezés forrásvidékét egyértelműen a mongol nyelvekben kereste, még ha nem is tudta időponthoz kötni, hogy ez a

---

[140] *Ligeti Lajos:* Régi török eredetű neveink III. In: *Uő:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. II. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1979. 465.

[141] *Ligeti L.:* Régi török i. m. 468.

[142] „A karcha mögött ugyanis nincs párhuzamos török adat, még feltevés formájában sem", s a gyula esetében sem tudott ilyet idézni. Lásd *Ligeti L.:* Régi török i. m. 465–468.

[143] Uo. 466.

[144] Uo.

feltételezése szerint mongol eredetű titulus mikor és hogyan is kerülhetett be a kazárok hatalmi szervezetébe.[145]

A Ligeti által tanulmányozott mongol *kündü* szó egyfelől a nehézség, súlyosság, másfelől a tisztelet, tekintély fogalmával kapcsolódik össze.[146] Ha a modern korban – mint Ligeti kimutatta – sporadikusan fel-fel is bukkant alacsony rang- vagy méltóságjelző elnevezésként,[147] a középmongol kori nyelvemlékekben a kündü szónak sem rang-, sem méltóságnévként nem lehet kimutatni ilyesféle használatát, jelzőként pedig nyomatékosító szerepe van.[148] Hindü mongol herceg 1362. évi sírfeliratában kétszer is szerepel a szó 'nagy-nehéz' értelemben,[149] a 17. század elején íródott *Fehér történet* szerint pedig a kilenc fő mongol káni jelvény között szerepel az *egel yeketü kündü büse*, a nagy szerencsét hozó, *tekintélyes* öv.[150] *A Szentséges Dzsingisz kánnak imája* című mongol szövegben pedig szerepel a *kündü qan* kifejezés, amit a szöveg magyar fordítója hatalmas kánként magyarított.[151] Jelenlegi ismereteink szerint tehát a mongol *kündü* szó ilyenformán inkább lehetett volna a régebbi korokban egy uralkodó jelzője vagy jelzőből képzett rangot jelölő megszólítása, mint állandósult méltóságnév. Éppen így bukkan fel adatolható módon alacsony rangú mandzsu kori méltóságnevek részeként is, mint például a *kündü boshoko* vagy a *kündü janggin*.[152] Egy mandzsu kori mongol nyelvű forrásban pedig a főhatalmat jelképező káni cím szinonimájaként

---

[145] *Peter B. Golden:* Khazarica: Notes on some Khazar terms. In: *Uő:* Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. [Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi IX.] Bucuresti–Braila 2011. 234–235.

[146] kündü xünd1 nehéz, súlyos, komoly átvitt értelemben is; nehézség, súlyosság; súly; tisztelet, tekintély, x. aǰil nehéz munka, x. övčin súlyos betegség, x. (aǰ) üjldvér nehézipar, x. ǰin nehéz súly, x. surtal hivataluralom, bürokrácia, x. surtalt bürokratikus, x. surtalt ǰuram bürokratikus rendszer, x. surtaltan bürokraták, x. xariuclaga súlyos felelősség, x. xüčir súlyos, nehéz, x. jal súlyos büntetés, ünéxéér x. ödrüüd bajsnyg bi č gérčléx jum én is tanúsíthatom, hogy igazán nehéz napok voltak azok, x.éé barax elveszti a tekintélyét. (Kápolnás Olivér szíves közlése.)

[147] Az orosz fennhatóság alatt álló ojrát néptöredéknél, a kalmüköknél rendőrhivatalnok értelemben bukkant fel a 19. századi szótárirodalomban, illetve Liget később Kínai Turkesztánban felfedezte a kirgiz kündö szót is, ahol 'aul-vezető/falusi bíró' jelentéssel bírt egykor.

[148] Kápolnás Olivér szíves közlése.

[149] 67. oldal 48. strófa: „it is that recalling with gratitude the Great" (lit., „Heavy"), valamint 68. oldal 51. strófa: „By the servic rendered by only Oron his (i. e., Indu's) merit is [already] great" (lit., „heavy"). Lásd *Francis Woodman Cleaves:* The Sino-Mongolian inscription of 1362 in memory of Prince Hindu. Harvard Journal of Asiatic Studies 12. (1949) 1–2. sz. 1–133.

[150] Erről lásd Kápolnás Olivér recenziójában *Ivanics Mária:* Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa című kötetéről. Megjelent: Távol-keleti Tanulmányok 9. (2017) 260. 10. jegyz.

[151] *Bereczki Zoltán:* Szentséges Dzsingisz kánnak imája. In: Bolor-un gerel. Kristályfény. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére. Szerk. Birtalan Ágnes – Rákos Attila. Bp. 2005. 119., 123.

[152] *Peter Schwieger:* The Dalai Lama and the Emperor of China: A political history of the Tibetan institution of reincarnation. New York 2015. 156.; *David Brophy:* The Jasagh Junwangs of Turfan. In:

találjuk a *kündü yeke cola*, azaz *méltóságos és hatalmas* cím kifejezést,[153] sőt 1607-ben a mandzsu birodalomalapító, Nurhacsi is ebből a szóból képzett mongol titulust kapott, s ezután 1616-ig *kündülen kánnak,* azaz *magasztos kánnak* neveztette magát.[154] Mindez kísértetiesen emlékeztet az Ibn Fadlán-féle kündür hákán alakra, amelyben mint feljebb jeleztük, magunk is inkább jelzős szerkezetet sejtünk.

Összefoglalás: a „kazár eredettől" a „Gyula-kérdésig"

Mint az eddigiekből kitűnt, a hazai kutatók generációi – alighanem jórészt tudtukon kívül – meghökkentő szívóssággal dolgoztak azon, hogy Hunfalvy és Vámbéry 19. század végi „axiómáit" tudományosan megalapozott tételekké transzformálják[155] – történeti, filológiai és nyelvészeti fikciók sorát prezentálva a tudományos közeg és a nagyközönség számára egyaránt.

De vajon milyen jelentéstani környezetbe is illeszkedik a két vizsgált név? Bizonyos, hogy valamiféle vezető, uralkodó (*malik, szálár, raísz*) címzéséről, megszólításáról, megnevezéséről van szó. A korszakból rengeteg ilyet ismerünk, mivel a muszlim földrajzi írók nagyon gondosan igyekeztek feljegyezni minden politikai formáció vezetőjének, vezetőinek a címét. (A jelenség mögött valószínűleg az a törekvés húzódott, hogy az utazók és a kereskedők dolgát megkönnyítsék.) A 9. század végén, a 10. század legelején – tehát a minket leginkább érdeklő időszakban – alkotó Ibn Hordadbih például külön fejezetet szentelt munkájában az ismert uralkodói címek felsorolásának.[156] E munkákban azonban hiába keressük a mi kndh-nk és dzslh-nk párját. Ez már csak azért is érdekes, mert a sztyeppei világ a türk, poszttürk időszakban a címek tekintetében meglehetősen egységesnek tűnik. Közhely ugyan, hogy ezen időben töméntelen mennyiségű ranggal és címmel találkozhatunk a forrásokban, ezek azonban mégis önmagukba záródó rendszert alkotnak. Kagánja volt a türköknek, az ujguroknak, de egyes tudósítások szerint egy bizonyos

Takahiro Onuma – David Brophy: The origins of Qing Xinjiang: A set of historical sources on Turfan. (TIAS Central Eurasian Research Series, 12.) Tokyo 2016. 4.

153 *Kápolnás Olivér:* 1636, egy ima tesz pontot a fordulatra. Blogbejegyzés (https://bit.ly/2XCeJE4, letöltés 2019. ápr. 1.).

154 *Nicola Di Cosmo:* Nurhaci's names. In: Representing power in ancinet Inner Asia. Legitimacy, transmission and the sacred. Eds. Isabelle Charleaux et al. Washington 2000. 268.; *Kápolnás Olivér:* Távoli kapcsolat a közeli ellen. Nurhacsi első káni címe. In: IV. „Közel, s Távol" Orientalisztika Konferencia. Bp. 2014. 79., 87.

155 „Nem kétséges, hogy az o gulax görögösített szó a magyarból, csak az a kérdés, mi volt az ős-magyar alak: dzsila > gyila (o: dzsila > gyila), vagy pedig dzsula > gyula." Lásd *Melich János – Moravcsik Gyula:* A Konstantinos Porphyrogennetos-féle gulax olvasásáról. Magyar Nyelv 30. (1924) 267.

156 *Kmoskó M.*: Mohamedán írók I/1. i. m. 95–97.

időszakban még a ruszoknak is. Az oguzok vezetőjét jabgunak nevezték: a cím a Türk Kaganátus idején is ismert volt, s egy magas méltóságot jelölt. A kimekek 9. századi államát sád vagy erkin vezette, mindkettő ismert méltóságnév a türkök körében. A sor folytatható, s a magyarok ezen körhöz való kapcsolódása is valószínűsíthető: gondoljunk csak 'úr' jelentésű bő (*beg*) szavunkra, vagy a Géza (*jabgu+dzsa*), az Üllő (*illig*) vagy a Tárkány (*tarhan*) nevek korábbi etimológiáira.[157]

A kndh viszont jól láthatóan kilóg ebből a körből, egyelőre semmi nyoma a türk és poszttürk világban. E hiány kétféleképpen is értelmezhető. Egyfelől úgy, hogy nem a jól ismert türk hatalmi terminológiából kerülhetett a madzsgarokhoz, másfelől pedig úgy, hogy nem valamiféle titulus vagy rang elnevezése.

Összefoglalva a fentieket: dacára a sokszáz oldalnyi tanulmánynak és értelmezésnek, úgy tűnik, a magyar államhatalomról megemlékező muszlim földrajzi hagyomány értelmezése félresiklott, az elemzések egy nagyon bizonytalan, véleményünk szerint lényegében védhetetlen olvasatra támaszkodtak. Maga a szöveghagyomány nem utal az uralkodói szakralitásra, de még a „kettős királyság" sem mutatható ki belőle. A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy eredendően nem is két személyről, hanem csak egyetlen magyar uralkodóról volt szó, a kndh-ről, akinek viszont a személynevét is megadja Ibn Ruszta, ez volna a Dzslh. A nevek olvasata az arab írásos szövegek alapján bizonytalan, s ezen a párhuzamok és a magyar források sem segítenek. A kende olvasat nem más, mint közmegegyezés eredménye, de számos más lehetőség is felvethető, a dzslh-t pedig a modern Gyula név alapján rekonstruáljuk. A szavak hátterének vizsgálata azonban talán ennél is lényegesebb eredményeket hozott, a Gyula az álalunk ismert sztyeppei világban méltóságnévként egyáltalán nem és tulajdonnévként is alig szerepel; a kndh ilyen formában szintén nem tűnik fel sehol, halvány és bizonytalan nyomok vezetnek csak a perzsa és a mongol világ felé. Mindez annyit jelent, hogy a magyar főhatalom birtokosának megnevezései nem mutatnak az általunk ismert sztyeppei – török – irányba, és sem a Türk Birodalomban, sem annak utódállamaiban, sem a Kazár Kaganátusban nincs nyomuk.

[157] *Gombocz Zoltán:* Árpádkori török személyneveink. Bp. 1915. 39–49.; *András Róna-Tas – Árpád Berta:* West old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian II. Wiesbaden 2011. 1169–1172.

KENDE AND GYULA?

From the Theory of the Hungarian Dual Princedom to the Sources

By János B. Szabó – Balázs Sudár

SUMMARY

The limited number of written sources relating to early Hungarian history are burdened by numerous difficulties as to their reading and interpretation. The present paper investigates only one – albeit crucial – phrase; one which describes the form of lordship over the early Hungarians by making reference to two names, those of *kndh* and *glh*. The Arabic text is far from unambiguous: while *kndh* can be interpreted either as an office or a vocative, *Glh* is generally regarded as a personal name. Contrary to the prevailing assumptions, *kndh* is unknown in the world of the steppe, with very vague traces leading towards Iran and the Mongols. As to *glh*, nowhere is it recorded as a form of dignity, and very rarely as a proper name (of a person or tribe). Thus, such names denoting the chief holder of power over the early Hungarians seem to be unconnected to the Turkic world of the steppe, and are unrecorded either in the Turkic Empire or in its successor states, such as the Khazar Kaganate.

C. Tőth Norbert

HOL LAKOTT SZILÁGYI ERZSÉBET, AMIKOR BUDÁN ÉLT?

Hozzászólás a nyéki királyi kúria történetéhez

Szilágyi Erzsébet 1458-tól, fia, Mátyás királlyá választásától ideje nagy részét – legalábbis levelei keltezési helyei és egyéb, szórványos adatok alapján – Budán, illetve Óbudán töltötte,[1] vagyis egyéb források hiányában azt mondhatjuk, hogy váltakozva e két városban lakott. Amíg az utóbbi esetében nem kétséges, hogy ott tartózkodása során lakhelyéül az óbudai királynéi vár szolgálhatott,[2] addig az előbbinél komoly problémát jelent annak meghatározása, hogy a fővárosban – igazgatási határain belül – hol töltötte mindennapjait Hunyadi János özvegye. Tanulmányomban ennek megválaszolására teszek kísérletet, s a válaszom egyúttal egy másik, a szakirodalmat régóta foglalkoztató kérdéssel, a nyéki királyi kúria történetével kapcsolatosan is felvet új szempontokat.

Szilágyi Erzsébet budai lakhelyének meghatározásával – tudtommal – először Csánki Dezső foglalkozott 1906-ban megjelent, a kérdést illetően alapvető írásában. Kiindulópontjai azok az alábbiakban még részletesen idézett és elemzett nyugták voltak, amelyek szerint Szilágyi Erzsébet egy bizonyos ház után bérleti díjat fizetett. Elmélete szerint a király anyja nyáron e bérelt – az általa Kunc ispán majorjával azonosított – házban lakott, míg télire beköltözött az óbudai királynéi palotába.[3] A ház pontos lokalizációjával egyelőre még nem foglalkozva, figyelmünket fordítsuk csak azokra a forrásainkra, amelyek megadják Szilágyi Erzsébet tartózkodási helyeit. Ha végigtekintünk az általa kibocsátott leveleken, akkor két dolgot állapíthatunk meg: egyfelől Óbudán 1469-ig forrásokkal nem igazolható a jelenléte; másfelől az óbudai keltezései meglehetősen rövid időszakot ölelnek fel, s Óbudát mint a leveleinek kibocsátási helyét „tömegesen" 1469–1475 között lehet kimutatni. Utána összesen csak két alkalommal, az utolsó levelet 1479-ben

[1] Vö. a tartózkodási helyeivel (*C. Tőth Norbert:* Szilágyi Erzsébet „udvara". In: Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. [Magyar történelmi emlékek. Értekezések] Bp. 2019. 51–114., 105–111.).

[2] *Fügedi Erik:* Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 13. Bp. 1959. 15–16., 35.; *Kubinyi András:* Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Főszerk. Gerevich László. Bp. 1975. 12., 85.; *Bertalan Vilmosné – Altmann Júlia:* A középkori Óbuda. In: Óbuda évszázadai. Szerk. Kiss Csongor – Mocsy Ferenc. Bp. 1995. 145., 159.

[3] *Csánki Dezső:* Kuncz ispán majorja Budán. Századok 40. (1906) 717.

datálták innen.[4] Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy amíg Erzsébet debreceni vagy munkácsi keltezéseinél, ha nem is rendszeresen, de feltünteti, hogy az adott hely a saját mezővárosa (*in oppido nostro*) vagy vára (*in castro nostro*),[5] addig Óbuda esetében egyetlen olyan oklevelével találkoztunk, amelyben „az óbudai várból" megjelölés szerepel, de a birtokos névmás nélkül.[6] Mindezek alapján annyi bizonyosnak látszik, hogy Csánki feltételezésével szemben Szilágyi Erzsébet nem folytatott költöző életmódot. Nincs nyoma annak sem, hogy bármikor az évszakok szerint váltogatta volna lakhelyét. Csánki Dezső másik állítása az, hogy a király anyjának nyári lakhelye a mai Szépilona környékén, az egykor Kuncz ispán majorjának nevezett helyen volt.[7] Az általa feltárt okleveles források értelmezése után leszögezte: „a két helynek, a majornak és Nyéknek tehát csakugyan egymás szomszédságában kellett lenniök. Középütt feküdt a major s mellettök egyfelől Buda városa, másfelől Nyék falu és határaik."[8]

A nyéki romok felfedezője, Garády Sándor – elfogadva a Kunc major Csánki általi helymeghatározását – azt írta, hogy Mátyás király általa feltárt kúriája (akkor már romja) „szomszédos volt azzal a majoros birtokkal, amely valamikor a XIV. század elején Kuncz ispáné volt s amelyet 1484-ben bekövetkezett haláláig Szilágyi Erzsébet" birtokolt.[9]

Gárdonyi Albert elfogadta a fentebb idézett azonosításokat és még eggyel tovább lépett: ő Szilágyi Erzsébet lakhelyeként a nyéki kastélyt (ma: királyi villa/vadászkastély/vadászlak stb.)[10] nevezte meg, de egyfelől tanulmányában sehol sem írt arról, vajon ez azonos-e Kunc ispán majorjával, másfelől viszont „belekeverte" a kérdésbe a (buda)felhévízi keresztesek Nándor birtokát. Véleménye szerint ugyanis ebből szakadt ki a szóban forgó terület.[11] Vele ellentétes álláspontot képviselt Kubinyi András, illetve Végh András is. Kubinyi leszögezte, hogy

---

[4] *C. Tóth N.:* Szilágyi Erzsébet „udvara" i. m. 106–107.

[5] Pl. Debrecen esetében lásd *Ányos Lajos:* Szilágyi Erzsébet oklevelei I–II. Levéltári Közlemények 5. (1927) 59–82. és 6. (1928) 240–258. (a továbbiakban: SZEL I–II.) II. 247.; *Weisz Boglárka:* Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) Debrecen 2011. 146.; Munkács esetében lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 86697.; *Teleki József:* A Hunyadiak kora Magyarországon XI. Pest 1855. 182.

[6] SZEL II. 252.

[7] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 716–717.

[8] Uo. 712.

[9] *Garády Sándor:* Mátyás király budanyéki kastélya. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 1. Bp. 1932. 99.

[10] Vö. *Feld István:* A nyéki királyi épületek. Késő-középkori curia-villa-aula-vadászkastély-nyaraló a budai hegyekben. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István – Somorjay Selysette. Bp. 2008. 40.

[11] *Gárdonyi Albert:* A középkori Buda határai. In: Budapest Régiségei 14. Szerk. Nagy Lajos – Zakariás G. Sándor. Bp. 1945. 390.

Kunc ispán majorja a mai Szépilona helyére esik és – mivel az a felhévízi keresztesek tizedkörzetébe esett – nagyobb részben Felhévíz város területéhez, nem pedig – mint Gárdonyi írta – Nándor területéhez tartozott. Ugyanakkor szerinte Gárdonyi Albert összekeverte a majorra és a nyéki királyi kúriára vonatkozó adatokat is, noha ezek azonosságát semmi sem igazolja.[12] Egy évtizeddel később a budai vezetőrétegről írott tanulmányában érintette a major fekvését is: Kunc ispán és családja kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a major első tulajdonosa, Kunc budai polgár, bíró az alapító nemzedék tagjaként budavári házának részeként a város külterületén birtokolt egy majort.[13]

Végh András szintén tévesnek minősítette Gárdonyi felvetését arról, hogy a major Nándor birtok területén lett volna, valamint elvetette Kunc ispán palotájának azonosítását a későbbi királyi nyaralóval, mivel – mint írta – az utóbbiak „jól meghatározhatóan Nyéken, illetve Nyék közelében, már felhévízi területen" voltak.[14] Györffy György ugyan nem foglalkozott Kunc ispán majorjának fekvésével, de történeti földrajza vonatkozó helyén, a Pilis megyei Nyék falunál azt írta, amit Csánki Dezső, vagyis Nyéket „Budától Kunc ispán majora (mai: Szépilona) választja el."[15]

Összefoglalóan elmondható, hogy a szakmai közvélekedés szerint Kunc ispán majorja a) a középkorban Budafelhévízhez tartozott és a két (nándori [ma: Budakeszi] és nyéki [ma: Hidegkúti])[16] út elágazásánál – ma Szépilona területén – feküdt; b) a major nem azonos a későbbi nyéki királyi kúriával; c) a majort Szilágyi Erzsébet – nyaralónak[17] – használta.

A szakirodalom értelmezéseinek ismertetése után a következő kérdések várnak megválaszolásra: 1) a major birtoklástörténete, 2) hol keressük Kunc ispán majorját és a hozzá tartozó épületeket és területeket, 3) mit tudunk Nyék birtoklástörténetéről és 4) van-e folytonosság a nyéki királyi kúria és Kunc ispán majorja között?

---

[12] *Kubinyi András:* Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: *Uő:* Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. (Budapest Főváros Levéltára Várostörténeti Tanulmányok) Bp. 2010. I. 120. (Első megjelenést lásd Tanulmányok Budapest Múltjából 16. Bp. 1964.); *Uő:* A várnegyed és környéke középkori helyrajza. In: *Szakály Ferenc – Kubinyi András:* Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. A kötet kiadását előkészítette Tringli István – Nógrády Árpád. (História Könyvtár. Okmánytárak 4.) Bp. 2005. 32.

[13] *Kubinyi András:* A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig. In: *Uő:* Tanulmányok Budapest középkori történetéről i. m. II. 468. (Első megjelenését lásd Levéltári Közlemények 42. [1971] 203–269.).

[14] *Végh András:* Buda város középkori helyrajza I–II. (Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.) Bp. 2006–2008. I. 38., vö. még Uo. 224–226.

[15] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Bp. 1998. 661.

[16] Uo. 590.

[17] Vö. Csánki Dezső (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 717.), illetve Mályusz Elemér véleményével (*Mályusz Elemér:* Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. In: Budapest Régiségei. Szerk. Gerevich László. Bp. 1958. 302.).

Kunc ispán majorjának birtoklástörténete[18]

A major tulajdonviszonyait a kezdetektől a 15. század közepéig Csánki Dezső idézett munkájában nagyrészt feltárta, így ennek bemutatása során főleg rá fogok támaszkodni. A major okleveles forrásokkal azonosítható első birtokosa bizonyos Kunc ispán, Buda város egykori bírája volt. Az ő unokája, Rubin ispán fia, Jakab 1333. január végén eladta a majort[19] Kunc ispán másik unokájának, János fia, Kunclin budai polgárnak száz ezüstmárkáért.[20] Az uradalom ettől kezdve Kunclin kezén volt, minden bizonnyal annak haláláig. Időközben, 1343-ban azonban a budafelhévízi stefanita keresztes konvent[21] beperelte őt azon a címen, hogy a major és tartozékai az egyházuk tulajdonát képezték. Az oklevelekből kihámozhatóan azonban inkább a területről nekik járó (bor)tizedek ügye volt a per fő kérdése,[22] a jelek szerint a korábbi tulajdonosok elfeledkeztek ennek megfizetéséről a felhévízi Szentháromság-egyháznak. A pert végül olyan megállapodással zárták le, amelynek alapján a major, haszonvételei és tartozékai örökre Kuncliné és örököseié maradnak, akik viszont cserébe – ahogyan eddig is kellett volna – minden év október 6-án egy aranyforintot kötelesek fizetni az egyháznak. A későbbiek szempontjából fontos megemlítenünk, hogy a per ugyan a király előtt kezdődött, de ő – Buda város kiváltságaira tekintettel – az ítélethozatalt átküldte Buda tanácsa elé.[23] Úgy tűnik, a tizedek fejében járó évi egy aranyforint fizetése sokáig rendben zajlott, ám az 1350-es évek közepén a felhévízi keresztesek nem

[18] A „major" megnevezésen – a félreértéseket elkerülendő – a teljes birtoktestet/uradalmat értem, és nem „épület és közvetlen környéke" értelemben használom a szót.

[19] Itt tévedett Csánki Dezső, mivel nem használva az 1333. jan. 30-ai oklevelet, a febr. 27-ei alapján (Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. [a továbbiakban: MES] III. 222.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I–XV. [1301–1331], XVII. [1333], XIX–XXXV. [1335–1351], XXXVII–XXXVIII. [1353–1354], XL. [1356], XLVI–XLVIII. [1362–1364]. Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–2018. [a továbbiakban: Anjou-oklt.] XVII. 90. sz.) arról írt, hogy e Kunclinus apja, János „[úgy látszik] egy másik Kuncznak volt a fia" (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 687.). A tévedését javította, továbbá az általuk nem viselt bírói címre, valamint a családra lásd *Kubinyi A.:* Budai patriciátus i. m. 468–469. Mihály 1371. márc. 30-án még mint bíró szerepel (DL 5919.).

[20] MES III. 223. (Anjou-oklt. XVII. 51. sz.).

[21] Az 1990-es évek előtti szakirodalomban tévedésből johannitáknak vélték őket. Vö. *Boroviczény Károly György:* Cruciferi Sancti Regis Stephani. Tanulmány a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről. Orvostörténeti közlemények 133–140. (1991–1992) 7–48.

[22] Csánki Dezső szerint „[a] keresztesek tehát – mily czímen, nem tudjuk – tulajdonkép az egész majort, annak teljes tulajdonjogát perelték, s végül beérték az évi egy forintban megállapított tizeddel". Lásd *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 691.).

[23] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 690. (1343. szept. 4., MES III. 514.; Anjou-oklt. XXVII. 594. sz.), vö. MES III. 515. (1343. szept. 4., Anjou-oklt. XXVII. 595. sz.) és MES III. 525. (1343. okt. 17., Anjou-oklt. XXVII. 695. sz.).

akarták az összeget átvenni,[24] hogy pontosan milyen okból, azt csak találgathatjuk. A birtokot Kunclin halála után fia, Mihály örökölte, aki legalább 1371-ig – ekkor budai bíróként szerepel forrásainkban[25] – lehetett a tulajdonos. Kunclin ispán családjának magvaszakadtával birtokaik szétszóródtak, a major és az ekkor már vele együtt emlegetett budai ház egy firenzei kereskedő, Bernardi Ferenc[26] kezén tűnt fel. Hogy miképpen jutott Bernardi tulajdonába, nem tudni, de alapvetően két lehetőség merül fel: az egyik, hogy feleségül vette Mihály bíró ismeretlen nevű leányát, a másik, hogy a királyi kézre háramlott birtokok egy részét az uralkodó neki ajándékozta.

A két lehetőség és ezek variánsai közül egyelőre egyiket sem tudjuk adatokkal alátámasztani, jóllehet Ferencnek ismerjük az egész családját: 1389 elején Zsigmond királytól megkapta a Zágráb megyei Jasztrebarszka birtokot (az adománylevélben még csak az ő neve szerepel,[27] 1392 elején szabad rendelkezési jogot nyert rá).[28] Az engedély birtokában 1394 júliusában négyezer aranyforintért eladta egy másik itáliai származású családnak, de Surdis János esztergomi érsek testvére fiának,[29] Lipoveci Mucsinnak. Az adásvételről szóló írásban már szerepel Bernardi Ferenc három, Pál, Fülöp és Ferenc nevű fia is.[30] Egy évvel korábban, amikor – a később még említendő – budai házát adta el Kanizsai János esztergomi érseknek 2600 aranyforintért, az adásvétel felesége, Orsolya, valamint fiai, Pál és Fülöp beleegyezésével valósult meg.[31] (Mindezekből ítélve Ferenc volt a legfiatalabb fiú, apjukat, az idősebb Ferencet későbbi adataink szerint csak a legidősebb fiú, Pál, illetve unokája, e Pál fia, Antal élte túl.)[32]

---

[24] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 691., vö. Kunclin 1354. szept. 29-ei, a királyi kápolnaispán előtt tett nyilatkozatával, amely szerint kész kifizetni az egy aranyforintot (MES IV. 119.; Anjou-oklt. XXXVIII. 421. sz.).

[25] DL 5919.

[26] Személyére lásd *Mályusz E.:* Izmaelita pénzverőjegyek i. m.; *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 160–161.; *Teke Zsuzsa:* Firenzei üzletemberek Magyarországon. Történelmi Szemle 37. (1995) 131.; *Végh A.:* Buda helyrajza I. 224. A rá vonatkozó adatok teljes körű gyűjtését lásd *Arany Krisztina:* Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). Fons 14. (2007) 493–494.

[27] Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. (1387–1426). Összeáll. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52. és 55.) Bp. 1951–2017. (a továbbiakban: ZsO) I. 877. sz.

[28] ZsO I. 2710. sz.

[29] Vö. *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. (a továbbiakban: Arch. 1301–1457.) II. 146.

[30] ZsO I. 3566. sz.; Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest III. [1382–1439]. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987. [a továbbiakban: BTOE] III. 177. sz.

[31] BTOE III. 157. sz.; ZsO I. 3072. sz.

[32] BTOE III. 871. sz.

Bármiképpen is jutott Bernardi Ferenc a major birtokába, minderre Ferenc Magyarországra érkezése (1373)[33] után kerülhetett sor. A major ettől kezdve mintegy fél évszázadon át az ő tulajdonában állt. Ferenc magyarországi tevékenységének bemutatása nem feladata tanulmányunknak, így továbbra is Kunc ispán majorjának történetét követjük nyomon. Bernardi Ferenc a kezén lévő birtokok közül még 1391 decembere előtt a majorhoz tartozó budavári házát eladta Kanizsai János esztergomi érseknek.[34] Az adásvételt azonban csak két évvel később, 1393 szeptemberében foglalták írásba Buda város tanácsa előtt: eszerint Ferenc 2600 aranyforintért eladta a budavári házát az érseknek, és egyúttal örökre vissza is bérelte azt, a bérleti összeg biztosítékául pedig a major jövedelmeit kötötte le (a bérleti díj örökjavadalomként szolgált a székesegyház világítószereire, valamint a Szent Kereszt-oltár és a Szent István társaskáptalan részére).[35] Úgy tűnik, Ferenc ezután is folyton pénzhiányban szenvedett, mert 1409. július 28-án – ismételten – Buda városának tanácsa előtt két évre elzálogosította a Buda városa mellett fekvő allódiumát tartozékaival, haszonvételeivel, a rajta lévő házakkal – kivéve egy ott fekvő kőházat a gyümölcsös kerttel – kétszáz aranyforintért Rozgonyi Simon országbírónak.[36] Ugyanezekkel a feltételekkel – kivéve a kétéves időszakot – 1416. május 1-jén a macsói bánoknak, Galgóci (Újlaki)[37] Lászlónak és Imrének zálogosította el a majort.[38]

A major végleges elvesztéséhez vezető lépések az 1419-es évig nyúlnak vissza, amikor az esztergomvári Szent István társaskáptalan, illetve a székesegyházi Szent Kereszt-oltár rektora az esztergomi vikárius előtt panaszt tett Bernardi Ferenc ellen. Eszerint Ferenc az 1393. évi, a budai ház örökbérlete fejében nekik járó évi 30, illetve 20 aranyforintos bérleti díjat immáron 16 éve nem fizeti. Ferenc azzal védekezett, hogy 1403-ban a király őt is elfogatta,[39] javait, így házát is lefoglaltatta, később pedig szegénysége miatt a házat nem tudta felújítani, ezért Kanizsai János esztergomi érsek mentesítette őt a bérleti díj fizetése alól. A felek végül abban állapodtak meg, hogy Ferenc visszamenőleg, Kanizsai érsek halálától

---

33 *Teke Zs.:* Firenzei üzletemberek i. m. 131.; *Arany K.:* Firenzeiek i. m. 493.

34 Az érsek és Bernardi Ferenc ügyleteire lásd *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 161–162., illetve részletes felsorolásuk *Arany K.:* Firenzeiek i. m. 493.

35 *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 693–694., vö. 1393. szept. 9. (BTOE III. 157.; ZsO I. 3072. sz.) és szept. 30. (*[Knauz Nándor:]* Az esztergomi főkáptalan fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára. Pest 1871. Kézirat gyanánt. [a továbbiakban: EFB] 90.; BTOE III. 160. sz.; ZsO I. 3118. sz.).

36 BTOE III. 528. sz. (ZsO II. 6943. sz.).

37 Arch. 1301–1457. II. 250.

38 *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 695., vö. BTOE III. 675. sz. (ZsO V. 1844. sz.).

39 Az 1403 elején kitört, Kanizsai János esztergomi érsek vezette királyellenes felkelés leverése után az uralkodó lefoglalta az érsekség vagyonát is, s Bernardi Ferenc mint Kanizsai esetleges embere kerülhetett rövid időre fogságba. Az érsekséggel kapcsolatos eseményekre lásd *C. Tóth Norbert:* Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. Egyháztörténeti Szemle 15. (2014) 3–23., 13–16.

(1418. május 30.)[40] kezdve minden év szeptember 8-án köteles megfizetni az összesen ötven aranyforintot.[41] A békés egyezség ellenére Ferenc, majd halála után fia, Pál, illetve unokája, Antal továbbra sem fizették a bérleti díjat, ezért a két egyházi intézmény képviselői Buda város tanácsa előtt perbe fogták őket, ahonnan a per Berzevici Péter tárnokmester elé került. Itt az alperesek, Pál és fia, Antal azzal a meglepő indokkal hárították el a vádat, hogy a néhai Ferenc birtokai – bármilyen címen voltak is a kezén –, nem reájuk szállottak, így nekik semmiféle kötelezettségük ezek tekintetében nincs, sőt ha lennének is ilyen birtokok, azok tulajdonjogáról is lemondanak.[42] A felperesek célja a per alapján egyértelműen az volt, hogy az 1393. évi örökbérleti szerződés záradékában a bérleti díj fedezetéül lekötött majort megszerezzék. A tárnokmester a bírói székén vele együtt lévő városi ülnökökkel mindezek után ítéletet akart hozni, ám ekkor a néhai Galgóci László bán fia, János megjelent előttük és bemutatta az 1416. évi oklevelet, amely szerint apja és nagybátyja Bernardi Ferenctől zálogba vette a mondott birtokot. A felperesek viszont az 1393. évi oklevél Buda város tanácsa által 1396-ban privilégiális formában átírt példányát mutatták be.[43] A tárnoki széken született ítélet szerint, mivel a major a budavári ház örökbérleti díjának fedezeteként volt lekötve, Ferenc mester nem zálogosíthatta volna el azt, így a bíróság érvénytelenítette a zálogosítást, és a majort, valamint a budai házat a Szent István társaskáptalannak ítélte azzal, hogy szabadon rendelkezhet vele. A döntés ellen László bán fia, János fellebbezett és kérte a per átküldését a király és bírótársai elé; ez meg is történt, ám az a fórum is helyben hagyta a korábbi ítéletet. Ennek birtokában aztán a tárnokmester elrendelte a társaskáptalan bevezetését a birtokba, amelyet az altárnokmester két budai polgárral együtt ellentmondás nélkül végrehajtott.[44]

Az új tulajdonos, az esztergomvári Szent István társaskáptalan rövidesen, 1425. április 11-én az esztergomi káptalan,[45] majd május 30-án Buda város tanácsa[46] előtt (a két oklevél vonatkozó része szó szerint megegyezik)[47] kötött megállapodás értelmében bérbe adta a szerzeményét. Az új örökbérlő Héthársi (Siebenlinder) János budai polgár, korábbi bíró[48] és családja lett. A szerződés szerint a bérlőnek évente György-napkor 32 aranyforintot kell fizetnie a ház és a

[40] *C. Tóth Norbert:* Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között. Századok 137. (2003) 885.
[41] BTOE III. 742. sz. (ZsO VII. 446. sz.).
[42] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 694–695., vö. BTOE III. 853. sz. (ZsO XI. 846. sz.).
[43] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 695., vö. BTOE III. 853. sz. (ZsO XI. 846. sz.), az 1396. febr. 24-ei privilégium: Uo. 204. sz.
[44] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 696., vö. BTOE III. 853. sz. (ZsO XI. 846. sz.).
[45] BTOE II. 869. sz. (ZsO XII. 404. sz.).
[46] BTOE III. 871. sz. (ZsO XII. 574. sz.).
[47] A két különböző intézmény előtt tett bevallásra a felek eltérő jogi helyzete miatt volt szükség.
[48] Vö. *Kubinyi A.:* Budai német patriciátus i. m. 495–497., 510.

major évi díjaként azzal, hogy az összeg már magában foglalja a budafelhévízi kereszteseknek járó évi egy aranyforintot is. Mivel azonban mind a budai ház, mind pedig a major házai olyan romos állapotban voltak, hogy már-már az összeomlás fenyegette őket, hat éven keresztül csak a mondott bérleti díj felét kellett megfizetni (a felhévíziek egy forintjával együtt). A hat év elteltével az eredetileg megszabott 32 aranyforint lett a bérleti díj, amelyből 15 és fél aranyforintot az esztergom-szentistváni társaskáptalan,[49] 10 és kétharmadot a székesegyházi plébános, 5 és egyharmadot a székesegyház a világítószerekre,[50] valamint egy aranyforintot az említett budafelhévízi egyház kapott.[51]

Az esztergomi társaskáptalan birtoklását mintegy 15 éven át senki sem zavarta, mígnem I. Ulászló király 1440 és 1444 között – talán 1443 első felében[52] – Rozgonyi György pozsonyi ispán familiárisának, Bicskei Péter pozsonyi várnagynak (1439–1446)[53] adományozta a budai házat és a majort. Minderről azonban csak később, az immáron országbíróságot viselő Rozgonyi Györgynek az eredeti állapot visszaállítását elrendelő 1446. március 26-ei okleveléből értesülünk.[54] Hogy mi történt a ház és a major bérlőjével, arról nincsen tudomásunk: Héthársi János valamikor 1438 után elhunyt, második házasságából két leánya ismert – Orsolya Münich Ferenc, Anna Haiden Henrik felesége lett –,[55] de a bérleménynyel kapcsolatban nevük nem merül fel.

A zavaros idők alatt ismét bejelentkezett a budafelhévízi keresztesek egyháza is, minderről a társaskáptalan kanonokjainak 1455. október 8-ai tiltakozásából értesülünk. Eszerint Miklós nyitrai püspök bizonyos, a „Szent Pál" kolostora felé vezető út mellett fekvő szántóföldjeiket elfoglalta. Már Csánki Dezső feltételezte, hogy e Miklós püspök feltehetően a felhévíziek kormányzója vagy kommendátora lehetett és e tisztségében volt a foglalás kitervelője.[56] S valóban, jelenlegi tudásunk szerint Zeleméri Miklós nyitrai püspöksége előtt és alatt (1447–1457) a

[49] Mint majd látni fogjuk, Szilágyi Erzsébet 16 aranyforintért bérelte a majort.

[50] 1466. ápr. 23-án Turóci Bereck esztergomi kanonok és a Szent Kereszt-oltár rektora elismerte, hogy Damján esztergom-szentistváni őrkanonok az elmúlt és az az évi, a major bérleti díjából nekik járó összeget, ez esetben hat aranyforintot átadta (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény – a továbbiakban: DF – 238064.). Az évi összeg azért fele az eredeti járandóságnak, mert ekkor már csak a majort adták bérbe, mégpedig évi 16 aranyforintért (vö. *Teleki J.:* A Hunyadiak kora i. m. XI. 37., lásd alább részletesen).

[51] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 697., a felosztásra lásd az okleveleket: BTOE III. 869., 871. sz.

[52] Bicskei Péter és rokonsága ugyanis 1443. jan. 25-én új adományul kapta régi birtokait (DL 50131.); *Tóth-Szabó Pál:* A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 381., amelyeket még Erzsébet királyné adományozott el 1440-ben (DL 50134.); 1443. jún. 10-én Ulászló király a kezükön lévő birtokokra szabadispánságot adományozott nekik (DL 50135.).

[53] Arch. 1301–1457. I. 395.

[54] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 698., vö. DF 238058. (*Végh A.:* Buda helyrajza i. m. II. 252. sz.).

[55] *Kubinyi A.:* Budai német patriciátus i.m . 497.

[56] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 699., vö. DF 238060.

keresztesek kormányzója volt (1441 és 1452 között biztosan).[57] Hogy 1452 után is viselte volna a kormányzóságot, az egyelőre kérdéses, de feltehetően igen,[58] utóda, Buzlai Bertalan ugyanis a prépostság élén először csak 1457. július 28-án mutatható ki,[59] ami tökéletesen illeszkedik Zeleméri Miklós utolsó – nyitrai püspöki – említéséhez (1457. január 19).[60]

A következő két évben a budafelhévízi keresztesek Buzlai Bertalan prépost vezetésével továbbra is elfoglalva tartottak bizonyos, a majorhoz tartozó területeket, sőt még ők perelték a társaskáptalant jogtalan birtoklás címén. A felhévíziek által kezdett per azonban rövid úton „elült", a tulajdonviszonyokban nem történt változás.[61] Ugyanakkor a ház és a major bérlőjének személyéről, mint fentebb már jeleztem, 1425 után hallgatnak a források, sőt a zavaros időszak (1440–1458)[62] alatt ismeretlen időpontban elvált egymástól a budavári ház és a külterületen fekvő major története (bérlete) is: 1457-ben a házat egy budai polgár vette bérbe.[63] Így a továbbiakban csak a majorral történt eseményeket követjük nyomon.

Az esztergomi társaskáptalan birtokának az 1460-as évek elején igen előkelő bérlője akadt Hunyadi János özvegye, Szilágyi Erzsébet személyében. A bérlet, amelyre 1461-től rendelkezünk közvetett adatokkal,[64] korábban és nem feltétlenül békés módon kezdődött. Az 1458 és 1461 között történt eseményeket egy három évtizeddel későbbi, az esztergom-szentistváni kanonokok szemszögéből előadott tiltakozásból ismerhetjük meg. Kicsit ugorva tehát az időrendben, Szilágyi Erzsébet halála után a társaskáptalan többször is tiltakozott a major elfoglalása ellen,[65] illetve kérvényeket (*supplicatio*) nyújtott be mind Mátyás, mind pedig II. Ulászló királyhoz az ügyben.[66] Az 1485. július 15-ei és a budai káptalan előtt 1488. január 18-án tett panaszaikban a kanonokok nemcsak az Erzsébet

---

[57] *C. Tóth Norbert:* Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr 2017. (a továbbiakban: Egyházi arch. 1440–1526.) 84., DL 14517. (1452. febr. 23.).

[58] Vö. egy 1455. jún. 20-ei oklevéllel (DL 14966.).

[59] *C. Tóth Norbert:* Az esztergomi székeskáptalan a 15. században II. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája" (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 8.) Bp. 2015. 35.

[60] Egyházi arch. 1440–1526. 84.

[61] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 699–701., vö. DF 238063. (1459. jún. 9.), DF 238062. (1459. jún. 11.) és DF 238061. (1457. máj. 25.)

[62] Vö. *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány–Egyetem) Bp. 2003. 12.

[63] Vö. *Végh A.:* Buda helyrajza i. m. I. 224–226.

[64] Lásd a társaskáptalan 1462. szept. 29-ei nyugtáját a bérleti díj megfizetéséről (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 702., vö. *Teleki J.:* A Hunyadiak kora i. m. XI. 37.), ami alapján 1461-ben már biztosan bérelte Szilágyi Erzsébet a majort.

[65] Vö. *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 704–705. – 1485. júl. 15. (DF 238069., kiadása Uo. 723.).

[66] 1486. körül (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 724. DF 238068.), 1490. ápr. 7. után (Uo. 725., DF 238071-3.).

halála után történteket részletezték, hanem kitértek a bérbevétel előtti időszakra is. Eszerint Mátyás király anyja majorjukat erőszakkal foglalta el és akaratuk ellenére birtokolta, majd bizonyos idő elteltével birtoklás címén évi 16 aranyforint bérleti díjat fizetett nekik.[67] (Mondanunk sem kell, hogy Csánki Dezső kétségbe vonta az erőszakos foglalás leírását.)[68]

A kanonokok elbeszélését nincs okunk kétségbe vonni. Szilágyi Erzsébetnek 1458 eleji Budára érkezése,[69] illetve fia odaérkezése (febr. 16.)[70] után nyilvánvalóan laknia kellett valahol. Erre a királyi palota szóba sem jöhetett, ellenben a királynék óbudai palotája, vára annál inkább, mivel az az 1440-es évektől Hunyadi János kezén volt.[71] S noha nem tudjuk, hogyan alakult ő, illetve fia, László halála után a vár sorsa, feltehetően továbbra is Szilágyi Mihály, illetve az özvegy embereinek birtokában maradt. Akármi is történt azonban Hunyadi László 1457. márciusi kivégzése után, 1458. október közepén még biztosan Erzsébet kezén volt a vár, hiszen ő utasította ottani várnagyait.[72] Ám alig fél évvel később már királyi várnagy állt a vár élén és Óbuda Podjebrád Kunigunda/Katalin és Mátyás király esküvőjéig úgy is maradt (ezt jól mutatja, hogy az óbudai várnagyok egyúttal budavári udvarbírák is voltak). A lakodalom, azaz 1461 júniusa után, talán kora ősszel, az uralkodó valószínűleg átadta a várat feleségének.[73] Mindez azt jelenti, hogy az 1458–1459. év fordulójától a király anyjának már elvi lehetősége sem volt arra, hogy az óbudai várban lakjon. A fentiekkel összhangban áll, hogy Szilágyi Erzsébettől ebből az időszakból egyetlen olyan levél sem maradt fenn, amelyet Óbudán keltezett volna,[74] illetve egyetlen olyan híradás sem ismert, amely akárcsak utalna óbudai tartózkodására.[75] Okleveleink hallgatása és a kanonokok pana-

---

[67] „quod licet annis superioribus quondam illustris domina Elizabeth, genetrix serenissimi principis domini Mathie Dei gratia regis Hungarie, Bohemie, etc. [...] domum allodialem eiusdem ecclesie Sancti Stephani inter Budam et possessionem Nyek vocatam in comitatu Pilisiensi adiacentem absque annuentia et voluntate canonicorum [...] pro se violenter occupaverit et annis certis preter omnem voluntatem eorundem occupative tenuerit. [...] Nichilominus tamen ratione conservationis eiusdem pro censu seu pensione annuali eisdem canonicis [...] singulis ipsis annis singulos sedecim florenos auri persolvisset." – DF 238069. (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 723–724.) és DF 238070. (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 704., magyar fordítása 1485. évvel).

[68] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 707.

[69] Az első ismert adatunk budai tartózkodására 1458. márc. 12-ről van (DL 15220.), de minden bizonnyal Mátyás megválasztása idején is már Pesten tartózkodott.

[70] *Horváth Richárd:* Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.) Bp. 2011. 62.

[71] Arch. 1301–1457. I. 379.

[72] SZEL II. 242. (1458. okt. 13.).

[73] Az uralkodó embere utoljára 1461. aug. 17-én szerepel (DF 236426.).

[74] Vö. a keltezési helyeivel (*C. Tóth N.:* Szilágyi Erzsébet „udvara" i. m. 105–106.).

[75] 1462. aug. 24. (*Módy György:* Földesúri kúriák és várkastélyok Debrecenben. In: Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai. [A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 59.] Debrecen, 2006. 130. 39. jegyzet [„MOL Céhiratok 3. sz.", 1956-ban elpusztult szövege alapján]. Vö. az

sza, miszerint Hunyadi özvegye akaratuk ellenére foglalta el a majort, együttesen arra utal, hogy Szilágyi Erzsébet és kísérete legkésőbb 1459 elejétől a Kunc ispán majorjának területén lévő házakban lakott.[76]

Ettől kezdve tehát Szilágyi Erzsébet – előbb a kanonokok akarata ellenére, azaz a bérleti díj megfizetése nélkül, majd 1461-től a 16 aranyforintos bérleti díj megfizetésével[77] a major területén álló házak egyikében lakott – leszámítva a Budától távol töltött időszakokat – egészen 1484 első felében bekövetkezett haláláig. A király anyjának, illetve embereinek életét az 1480-as évek elején ismét a budafelhévízi prépostság emberei keserítették meg, akik igyekeztek a majorság és annak földjei birtokába jutni (végül sikertelenül).[78] Erzsébet asszony 1484. évi halálával azonban nemcsak a bérlő távozott az élők sorából, hanem a major is az esztergom-szentistváni kanonokok tulajdonából – szintén örökre. Az események, hála a társaskáptalan fennmaradt levéltárának, a kanonokok nézőpontjából ugyan, de jól dokumentáltak.

A kanonokok kálváriája nem sokkal a király anyjának halála után kezdődött.[79] Az első információink az őket ért méltánytalanságra Szilágyi Erzsébet halálának kb. egy éves évfordulójáról van: 1485. július 15-én Segesdi[80] Ambrus, a társaskáptalan őrkanonoka tiltakozást jelentett be a major elfoglalása miatt. Elmondása szerint – és innen adjuk át a szót a Csánki Dezső által készített fordításnak[81]: „király urunk, szülője halála után ezt a majort kezéhez véve, ámbár gyakran ígérte, és udvarbírájának, Ráskai Balázsnak színről-színre meghagyta a haszonbér megfizetését, mégis eddig sem király urunk, sem megnevezett udvarbírája nem fizetett haszonbért e majorból, hanem azt minden fizetés nélkül hatalmasul tartja magánál."[82]

---

anyakirályné 1462. dec. 15-ei levelével, amely szerint nyáron Debrecenben volt (nos in estate proxime preterita in civitate nostra Debreczen personaliter constitute – SZEL II. 245., DF 278817.).

[76] Vö. az 1462. évi nyugta szövegével is (quod allogium dicta domina Elisabeth inhabit seu inhabitari facit – *Teleki J.:* A Hunyadiak kora i. m. XI. 37.). – Lásd még az özvegy 1480. márc. 9-ei budai keltezésű, kanonokokhoz írt levelét: „domum vestram allodialem prope Budam hic existentem" (SZEL II. 254.).

[77] 1463. nov. 5. (DL 37643.), 1477. szept. 29. (DF 238065., *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 721., 1475. évvel).

[78] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 703–704., vö. 1480. márc. 9. és ápr. 5. (kiadásai Uo. 722–723.; SZEL II. 254–255.).

[79] E rész ismertetésekor eltérek Csánki munkájától, mivel egy másik oklevélnek elírta az évszámát és így nem az időrendet követve ismertette az eseményeket.

[80] *C. Tóth Norbert:* Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9.) Megjelenés alatt. (esztergom-szentistváni prépostok).

[81] A szöveget a mai helyesírás szerint idézzük.

[82] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 704. (Nunc autem prefatus dominus noster rex post mortem dicte domine, genitricis sue, allodium ipsum manibus suis applicans,licet sepius promiserit et etiam Blasio de Raska provisori curie sue facie ad faciem solvere commiserit, nullam postea tamen de ipso allodio idem dominus noster rex et etiam dictus Blasius de Raska provisor curie pensionem solvissent, ipsum allodium sine omni pensionis solutione aput se violenter conservando. – Uo. 724., DF 238069.).

Ezért Ambrus őrkanonok társai nevében is eltiltotta a királyt és Ráskai Balázst a major további elfoglalva tartásától és használatától.[83]

A tiltakozást követően, a szöveg alapján legkésőbb 1486 első felében, a kancelláriában egy kérvényt is benyújtottak,[84] amelyben taktikát váltva immáron elfogadva azt, hogy a király ellenében nem sok esélyük van visszaszerezni a birtokot, inkább az elmaradt bért kérték. A kérelmet érdemes ismét szó szerint idéznünk – Csánki Dezső modernizált fordításában –, mivel abban a terület későbbi sorsára rendkívül fontos megjegyzés található: „Legkegyelmesebb úr, felséges király! Van nekünk egy pusztánk vagy majorunk, földekkel és rétekkel, királyi felséged nyéki kúriájának szomszédságában, de már ahhoz elfoglalva; amelytől felséged boldog emlékű szülője, és ő előtte mások is, bizonyos haszonbért fizettek egyházunknak Isten örök tiszteletére; csupán felséged idejétől fogva, két év óta maradt el ez a bérfizetés. Méltóztassék azért felséged kegyesen elrendelni, hogy e két év haszonbére e mi szegény egyházunknak és kanonokjainak megfizettessék, hogy annál nyugodtabban és ájtatosabban imádkozhassunk felségedért a mindenek Uránál."[85]

Mielőtt következtetéseinket levonnánk, idéznünk kell további három forrás szövegét. Az első a budai káptalan 1488. január 18-ai oklevele Ambrus őrkanonok tiltakozásáról, ennek teljes szövegét nem ismertetve újra, lényegi információja az, hogy a király elfoglalta a majort és Ráskai Balázs budavári udvarbíró kezére adta.[86] A másik kettő szintén egy-egy kérvény, mindkettőt már Mátyás halála után II. Ulászló királyhoz szándékoztak benyújtani. Az időben korábbiból, a Ráskai Balázsnak már az új király uralkodása alatti tisztségviselése idejére (1490. szeptember 19.–1492. december 8.)[87] keltezhető kérvényből az eddigieken túl csak annyit tudunk meg, hogy a majort még mindig a király nevében tartja elfoglalva az udvarbíró, a bérleti díjat pedig továbbra sem fizeti.[88] A következő, immár az új budavári udvarbíró, Báncsai András hivatali idejére (1493.

[83] Uo.

[84] A kérvényekre általában lásd *Szilágyi Loránd:* Írásbeli supplicatiók a középkori magyar administratióban. Levéltári Közlemények 10. (1932) 157–173.

[85] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 704–705. (Serenissime domine rex gratiosissime. Est quoddam predium seu allodium cum terris et pratis vicinum ad curiam Maiestatis vestre regie in Nyek, iam occupatum ad illam, de quo felicis memorie genitrix vestra et alii ante eam certum censum ecclesie nostre ob perpetuum cultum divinum solverunt; solum a tempore maiestatis vestre his duobus annis est cessatum. Dignetur igitur maiestas vestra gratiosa mandare, ut dictorum duorum annorum census ipsi pauperi ecclesie et eius canonicis solvantur, ut eo quietius et devotius Altissimum pro sacra maiestate vestra valeamus exorare. – Uo. 724., DF 238068.).

[86] DF 238070. (*Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 704., magyar fordítása 1485. évvel).

[87] Az évkört Ulászló magyar királyi koronázásának a napja (*Neumann Tibor:* II. Ulászló koronázása és első rendeletei. Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról. Századok 142. [2008] 318.) és Ráskai utolsó említése (DL 82040.) adja meg.

[88] DF 238071.

december 22. – 1498. június 5.)[89] keltezhető kérvényből pedig az derül ki, hogy a helyzet mit sem változott, a majort a bér megfizetése nélkül továbbra is jogtalanul (*via iuris absque omni*) tartja elfoglalva a király nevében az új udvarbíró (*modernus provisor nomine ipsius vestre maiestatis*).[90]

Az esztergomi Szent István társaskáptalan kanonokjainak ügyét tovább hátráltatta, hogy újra bejelentkezett a majorért a budafelhévízi prépostság kormányzója, Szentlászlói Osvát zágrábi püspök.[91] A kanonokok panasza szerint Osvát püspök-kormányzó bármiféle szokásos perbe hívás nélkül bírói intézkedést kieszközölve a majort elfoglalta. Az esztergomiak ezért a budafelhévízi prépostságot megidéztették a királyi jelenlét elé 1492 Mihály-nap nyolcadára. Ekkor viszont Ambrus őrkanonok kérte a per leszállítását, amelyet az országbírói ítélőmester bírótársaival 6 márka – 6 aranyforint – bírság lefizetésével engedélyezett is számukra (amit ott helyben le is tett Ambrus).[92] A per azonban csak időlegesen ült el: 1496 májusában Geréb Péter akkori országbíró az esztergomi társaskáptalan birtoklását igazoló 1393., 1425., 1446. és 1477. évi okleveleket írt át, és a pert Mihály-nap nyolcadára halasztották azzal, hogy akkor a budafelhévíziek kötelesek okleveleiket bemutatni.[93] Erre valószínűleg ismételten nem került sor. A per tehát hasonló koreográfia szerint zajlott, mint 40 évvel korábban: az alperesek tulajdonjoguk igazolását meg sem kísérelték bizonyítani, és így azt nyolcadról-nyolcadra halasztották. A perről az utolsó hírünk az előbb idézett oklevélen található hátlapi bírósági feljegyzés, amely szerint (legkorábban 1498-ban)[94] a pert – mivel időközben Osvát helyett Vémeri Zsigmond leleszi prépost, királyi kincstartó[95] lett a budafelhévízi prépost – elhalasztották.[96]

Jóllehet az esztergomvári kanonokok nem kapták vissza a majort, egy darabig igyekeztek fenntartani a tulajdonjogukat azzal is, hogy 1492 és 1495 között minden

---

[89] *Kubinyi András:* A budai vár udvarbírói hivatala. In: *Uő:* Tanulmányok I. i. m. 265.
[90] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 725. (DF 238072.), vö. DF 283073.
[91] Személyére lásd Egyházi arch. 1440–1526. 127.
[92] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 709., vö. DF 238074., DF 238079.
[93] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 710.
[94] Mivel Vémeri Zsigmond 1498. febr. 14-től szerepel kincstartóként, addig mint a királyi jövedelmek adminisztrátora címmel illették (lásd a következő jegyzetet).
[95] Személyére lásd *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás:* Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Bp. 2016. (a továbbiakban: Arch. 1458–1526.) I. 131.
[96] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 710., vö. DF 238083. Lásd még a kanonokoknak – talán – a főkancellárhoz szóló, még Osvát püspök életében írt kérvényét a per folytatására vonatkozóan (DF 238077.), illetve Ambrus esztergom-szentistváni őrkanonok levelét, amely szerint Dorogházi László személynöki ítélőmester számára (1484–1500: Arch. 1458–1526. I. 75.) Rennek András fiának budai házában letett (legalább) nyolc oklevelet (apud eundem magistrum Ladislaum quinque litteras sub sigillo regum Lodovici et Karoli super predium nostrum inter villam Nyek et duas super sigilla cruciferorum litteras in manus ipsius, cum litteris civitatis Budensis insimul coniunctis sub sigillo regie maiestatis et baronum, quas tenet nunc in presenti magister Ladislaus Doroghaza – DF 238084.).

év szeptember 29-én a budai káptalanban letették a budafelhévízi prépostságnak a nekik évente a tizedek (*pro decimis allodii*) megváltása fejében járó egy aranyforintot.[97]

A fentiek alapján az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk (lásd a terület tulajdonosait és bérlőit összefoglalóan az 1. táblázatban): Szilágyi Erzsébet halála után Mátyás király – bizonyos, számunkra ismeretlen okból – lefoglalta az anyja által bérelt Kunc ispán majorját és azt a budavári udvarbíróság alá rendelte (erre utal, hogy a panaszosok az udvarbíróktól követelték a bérleti díjat). A helyzet látszólag az 1490-es évek elején megváltozott: a budafelhévízi prépostság kormányzója, Osvát zágrábi püspök elfoglalta a majort, legalábbis az esztergomi kanonokok panasza szerint. Valójában azonban inkább az történhetett, hogy a majorság bizonyos földjeire vetettek szemet a felhévíziek és nem az egész majorságot foglalták el. Erre két dolog utal, egyfelől, hogy 1492-ben az esztergomiak függesztették fel a pert, másfelől pedig az, amit az egyik kérvényükben leírtak: a király még 1485–1486 táján Kunc ispán majorját a nyéki királyi kúriához csatolta (*predium seu allodium cum terris et pratis vicinum ad curiam Maiestatis vestre regie in Nyek, iam occupatum ad illam*).[98] (Felmerülhet az is, hogy Osvát püspök időlegesen a királytól megkapta használatra a majort, bár erre semmilyen konkrét adat nem utal.)

1. táblázat A major tulajdonosai és bérlői

tulajdonos		bérlő	
neve	évkör	neve	évkör
Kunc bíró, majd fia Rubin és végül unokája, Jakab	1242 után – 1333	–	–
Kunc fia, János fia, Kunclin majd fia, Mihály	1333 – 1354 után 1354 után – 1371 után	–	–
firenzei Bernardi Ferenc	1373 után – 1424	–	–
esztergomi Szent István-egyház (Bicskei Péter pozsonyi várnagy)	1424 – 1484 (1443 körül – 1446)	Héthársi János és családja Szilágyi Erzsébet	1425 – 1440 körül (1458)1461 – 1484
király (budavári udvarbíróság) (Szentlászlói Osvát zágrábi püspök)	1484 – (1492 – 1496 körül)	–	–

A Kunc ispán majorja, illetve a nyéki királyi kúria (*villa*) és vadaspark történetében az előbb idézett szövegrészlet a kulcsfontosságú. Mielőtt azonban ennek bővebb kifejtésére rátérnék, további két kérdést kell tisztázni: egyrészt mit mondanak forrásaink Kunc ispán majorjának helyéről, másrészt mit tudunk Nyék falu birtoklástörténetéről.

[97] Időrendben: DF 238078., 238080–238082., vö. *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 710. (ő nyugtaként értelmezte az okleveleket).
[98] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 724. (DF 238068.).

Hol volt Kunc ispán majorja?

A szakirodalom Csánki Dezső tanulmányának következtetésére[99] alapozva Kunc ispán majorjának helyét egyértelműen a mai Szépilona nevű – a Szilágyi Erzsébet fasorból szétágazó Budakeszi és Hűvösvölgyi út közötti, a Kuruclesi, a Budenz út és a Bognár utca által határolt – területre lokalizálja (lásd 1. térkép).[100] Kérdés azonban, hogy helyes-e ez a helymeghatározás.

A válasz megadása előtt lássuk milyen forrásokkal gazdálkodhatunk! A kutatást és az elemzést nagyban megkönnyíti, hogy Csánki Dezső a témára vonatkozó oklevelek többségét összegyűjtötte és felhasználta, egy részüket pedig tanulmánya függelékében közölte is. Az újraközlés elkerülése érdekében tanulmányomban a korábban ismert, illetve általam feltárt forrásoknak csak a házra, tartozékaira és fekvésére vonatkozó részét közlöm, amely a további következtetések alátámasztására szolgál.

A majorra vonatkozó források 1333–1500 körül

1333. február 27.: „predium suum seu allodium .., inter civitatem Budensem ab una parte et villam Neek ex altera, in medio duarum viarum seu stratarum magnarum, quod vulgo *Kunchspan maiura* dicitur, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis universis, videlicet pratis, fenetis, terris arabilibus cultis et incultis, ortis et curiis ac edificiis lapideis et ligneis, foveis et fodinis confractionis lapidum, aquis, fontalibus et fluvialibus necnon cum dimidietate vinee prope rivulum et ecclesiam Beatissime Virginis Marie, noviter plantate adiacentes".[101]

1343. szeptember 4.: „super maierio terris arabilibus ac pratis ad eundem maierium pertinentibus inter dictam civitatem Budensem et villam Nyek in valle inter decimas dicte ecclesie nostre [scl. Sancte Trinitatis – C. T. N.] et nostras existenti".[102]

1354. szeptember 29.: „pro maierio seu allodio suo inter civitatem Budensem et villam Nyek vocatam habito."[103]

---

[99] *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 711–715.

[100] Vö. a tanulmány elején idézett szerzők tanulmányaival, illetve lásd még *Végh András:* Magyar Várostörténeti Atlasz 4. Buda I. (1686-ig). Bp. 2015. 55.

[101] MES III. 222. (Anjou-oklt. XVII. 90. sz.; DF 237210.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 687. – Vö. 1333. jan. 30. MES III. 223. (Anjou-oklt. XVII. 51. sz.; DF 238397.).

[102] MES III. 514. (Anjou-oklt. XXVII. 594. sz.; DF 238400.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 690.

[103] MES IV. 119. (Anjou-oklt. XXVIII. 421. sz.; DF 238052.). – Figyelemreméltó, hogy ez az esztergom-szentistváni társaskáptalan fondjának első számú oklevele!

1393. szeptember 30.: „cuiusdam predii seu allodii inter supradictum castrum Budense et villam Nyek adiacentis".[104]

1409. július 28.: „quoddam allodium [...] prope predictam civitatem Budensem adiacentem cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis universis, videlicet terris arabilibus, fenetis et domibus in superficie eiusdem adiacentibus, [...] exceptis quadam domo lapidea ac orto seu pomerio ad ipsum allodium spectantibus".[105]

1416. május 1.: „domum [...] colonicalem ac prata et terras arabiles ad eandem undique spectantia et pertinentes inter vias de civitate Budensi versus ecclesiam Sancti Laurentii heremitarum et villam Nyek ducentes existentem excepta solum una domo lapidea et orto ibidem habitis".[106]

1424. július 16.: „in dominium eiusdem allodii ipsius Francisci inter civitatem Budensem et villam Nyek existentis".[107]

1425. április 11.: „allodium seu predium quoddam inter villam Nyek et dictum castrum Budense adiacens cum prato, orto, domibus, terris arabilibus cultis et incultis, vineis et aliis quibuslibet utilitatibus, que infra limites antiquos dicti allodii existerent et ad ipsum quomodolibet pertinere dinoscuntur".[108]

1425. május 30.: „allodium seu predium quoddam inter villam Nyek et dictum castrum Budense adiacens cum prato, orto, domibus, terris arabilibus cultis et incultis, vineis et aliis quibuslibet utilitatibus, que infra limites antiquos dicti allodii existerent, [...], [...] ac universe domus allodii omnino destructe existerent aliaque multa ibidem reformanda essent".[109]

1446. március 26.: „allodium [...] in et sub pede montis ecclesie Sancti Laurentii martiris heremitarum Sancti Pauli primi heremite prope civitatem Budensem existens".[110]

1455. október 8.: „quasdam terras arabiles circa allodium eorundem penes communem latam viam ad Sanctum Paulum euntem habitum".[111]

---

104 EFB 90. (ZsO I. 3118. sz.; DF 238089.)
105 BTOE III. 528. sz. (ZsO II. 6943. sz.; DL 9579.).
106 BTOE III. 675. sz. (ZsO IV. 1844. sz.; DF 238054.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 695.
107 BTOE III. 853. sz. (ZsO XI. 846. sz.; DF 238054.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 694–696.
108 BTOE III. 869. sz. (ZsO XII. 404. sz.; DF 238055-7.).
109 BTOE III. 871. sz. (ZsO XII. 574. sz.; DF 238059.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 697.
110 DF 238058., idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 698.
111 DF 238060., idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 699.

1457. május 25.: „(pro) conservatione allodii seu predii inter villam Nyek et civitatem Budensem."[112]

1459. június 9.: „certam particulam terrarum arabilium eorundem dominorum canonicorum [...] inter civitatem Budensem ac villam Nyek in comitatu Pilisiensi existentium habitam".[113]

1462. szeptember 29.: „pro pretio nostre domus videlicet allogii inter Budam et Sanctum Paulum penes viam Nyek sitam et habitam [...], quod allogium dicta domina Elizabeth inhabit seu inhabitari facit".[114]

1463. november 5.: „illos sedecim florenos auri, quos videlicet ratione feudi sive pensionis domus nostre allodiales et prati iuxta idem allodium existentis in suburbio castri Budensis adiacentium".[115]

1466. április 23.: „in sortem seu ratione et pretextu censuum presentis et proxime preteriti annorum de quodam allodio et suis pertinentiis prope Budam habiti et existenti".[116]

1477. szeptember 29.: „allodii prope Budam et versus Sanctum Paulum habiti".[117]

1480. március 9.: „domum [...] allodialem prope Budam hic existentem".[118]

1480. április 5.: „in allodiali domo [...] super Budam habitam".[119]

1486. körül: „Est quoddam predium seu allodium cum terris et pratis vicinum ad curiam maiestatis vestre regie in Nyek, iam occupatum ad illam, de quo felicis memorie genitricis vestre et alii ante eam certum censum ecclesie nostre [...] a tempore maiestatis vestre hiis duobus annis est cessatum".[120]

1488. január 18.: „domum allodialem eiusdem ecclesie Sancti Stephani inter Budam et possessionem Nyek vocatam in comitatu Pilisiensi adiacentem absque annuentia et voluntate canonicorum [...] pro se violenter occupaverit".[121]

---

112 DF 238061., idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 699.
113 DF 238063., idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 700–701., vö. 1459. jún. 11. (DF 238062.).
114 *Teleki J.:* A Hunyadiak kora i. m. XI. 37. (DL 15771.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 702.
115 DL 37643., idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 702.
116 DF 238064.
117 DF 238065., kiadása *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 721., 1475. évvel.
118 SZEL II. 254. (DF 238066.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 703., kiadása Uo. 722.
119 SZEL II. 255. (DF 238067.), idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 703., kiadása Uo. 723.
120 DF 238068., kiadása *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 724.
121 DF 238070., fordítása 1485. jan. 18-i kelettel *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 704.

1490. szeptember 19. – 1492. december 8.:[122] „quoddam allodium cum terris et pratis inter Nyek et Budam infra videlicet claustrum Sancti Laurentii fratrum heremitarum, quod ipsis locare solebant pro certis censibus".[123]

1492. szeptember 20.: „super quoddam allodio dicte ecclesie Sancti Stephani inter hanc civitatem Budensem et villam Nyek in comitatu Pilisiensi consistenti".[124]

1492. szeptember 29.: „pro decimis allodii ipsorum inter civitatem Budensem et villam Nyek existentis".[125]

1492. november 10.: „in dominio et usus perceptione cuiusdam allodii sive mayerii appellati ac palatii et orti ac fenilium prope idem allodium sive mayerium adiacentium inter hanc civitatem Budensem ac villam Nyek in comitatu Pilisiensi existens".[126]

1493. szeptember 29.: „pro decimis allodii ... inter civitatem Budensem et villam Nyek existentis".[127]

1493. december 22. – 1498. június 5.:[128] „quoddam allodium cum certa quantitate terrarum et pratorum inter possessionem Nyek et civitatem Budensem, infra scilicet claustrum Sancti Laurentii martyris fratrum heremitarum adiacens".[129]

1496. május 22.: „quod prescriptum allodium simulcum palatio, orto et fenilibus ad ipsum allodium pertinentiis".[130]

1500. előtt:[131] „allodium [...] inter Budam et Nyek habitum cum suis pertinentibus"[132] – „super predium [...] inter villam Nyek".[133]

---

122 Az évkört Ulászló magyar királyi koronázásának a napja (*Neumann T.:* II. Ulászló koronázása i. m. 318.) és Ráskai utolsó említése (DL 82040.) adja meg.
123 DF 238071. Vö. *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 725.
124 DF 238074.
125 DF 238078.
126 DF 238075.
127 DF 238080. Vö. 1494. szept. 29. (DF 238081.) és 1495. szept. 29. (DF 238082.).
128 *Kubinyi A.:* Budavári udvarbírák i. m. 265.
129 *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 725. (DF 238072.). Vö. DF 283073.
130 DF 238083., idézi *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 716–717.
131 A levél keltét Dorogházi László személynöki ítélőmestersége határozza meg (Arch. 1458–1526. I. 75.).
132 DF 238077.
133 DF 238084.

Az okleveles adatok szerint Kunc ispán majorja:

Buda város / Buda vára és Nyék falu / birtok között (1333, 1343, 1354, 1393, 1424, 1425, 1457, 1459, 1488, 1492, 1493, 1500 előtt),

- Buda városa mellett (1409, 1466, 1480) / Budavár külvárosában (1463),
- Buda városa mellett a Szent Lőrinc hegye alatt (1446),
- Buda és Nyék falu között a Szent Lőrinc-kolostoron innen (1493–1498),

két út között (1333) / a Budáról Szent Lőrinchez és a Nyékre vezető utak között (1416),

- Buda mellett a Szent Pálhoz vezető út mellett (1455, 1477),
- Buda és Szent Pál-(kolostora) között a nyéki út mellett (1462),

a völgyben (1343) fekszik.

Az oklevelekben a major (*maierium, predium seu allodium*) következő tartozékaival és haszonvételeivel találkozunk (csak a fentebb idézett forrásokat idézem):

kúriák, illetve házak (1333, 1409, 1416, 1425, 1462, 1463, 1480, 1488),

- kőépületek (1333, 1416, 1425),
- faépületek (1333),
- palota (1492, 1496),

szántóföldek (1333, 1343, 1409, 1416, 1425, 1455, 1459, 1480, 1486. k., 1493–1498),

rétek, mezők (1333, 1343, 1409, 1416, 1425, 1455, 1480, 1486. k., 1493–1498, 1496),

kertek (1333, 1409, 1416, 1425, 1492, 1496),

szőlők (1333, 1425),

vizek, vízfolyások, patakok, források (1333),

agyaggödrök és kőbányák (1333).

1. térkép Kunc ispán majorjának feltételezett elhelyezkedése

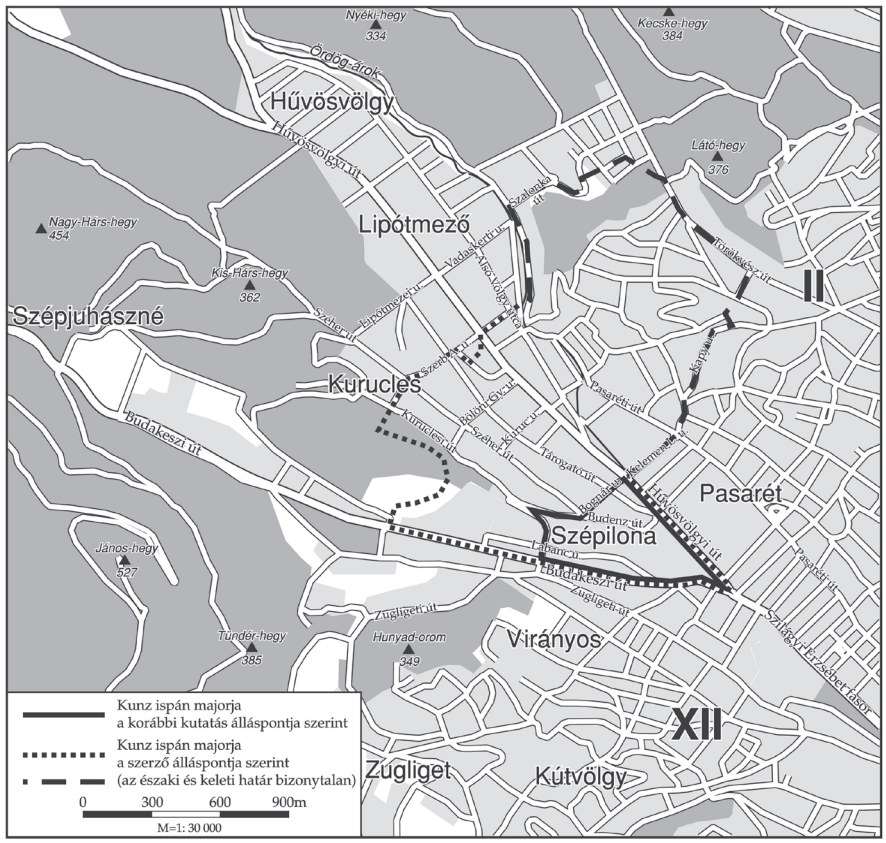

A térkép Nagy Béla munkája

Ha a fenti – látszólag egymásnak ellentmondó – információkat térképre vetítjük (lásd 1. térkép), akkor a következő kép rajzolódik ki: noha egyetlen adatunk sem jelzi, de a major területe a két, azaz a Nándor hegy és falu, később a budaszentlőrinci kolostor[134] felé vezető (ma Budakeszi) és a Nyék, illetve Hidegkút falvak felé vezető Hidegkúti (ma Hűvösvölgyi) út szétválásánál (ma Szilágyi Erzsébet fasor vége) kezdődött. A major területét tehát e két út fogta közre, azaz ezek az utak alkották egyúttal a birtok „délnyugati" és „északnyugati" irányban húzódó határait (ezért írják két út között fekvőnek a birtokot). Az 1343-as adat szerint a birtok a völgyben fekszik, a völgy kifejezéssel mást, mint a mai Hűvösvölgyi

[134] „item Sancti Laurentii de monte Nandor, ubi gloriosissimum corpus Beati Pauli primi heremite quiescit" – BTOE III. 601. sz., *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 659.

út két oldalán elterülő részt, nem nagyon illethettek. Mivel ez az út lehetett egyúttal a major határa északnyugati-északkeleti irányban, ezért az út másik oldala egyrészt Felhévízhez,[135] másrészt – az északnyugatra eső rész, mint majd látni fogjuk – Nyék birtokhoz tartozhatott. A területet dél-délnyugati irányban a mai Hárshegynek a mai Kuruclesi út délre forduló részéig húzódó nyúlványának (hegy)gerince zárhatta le (ma a hegy aljában futó Kuruclesi út még Kunc ispán majorjának részét képezhette). E határvonalat támasztják alá az 1455-ből, 1462-ből és 1477-ből származó adatok, amelyek szerint az allodium, illetve szántóföldjei a szentpáli út mellett, de a Szent Lőrinc hegye alatt (1446), illetve a Szent Lőrinc-kolostoron innen (1493–1498) fekszenek.

Nehezebb kérdés annak megválaszolása, hogy hol húzódott a major területének másik, azaz Buda felől nézve a felső „vége". A kérdés megválaszolásában legelső (1333) adatunk segíthet, az adásvételi szerződés szerint a Kunclin ispán által megvásárolt területhez bányák tartoztak, valamint egy szőlő fele. Az utóbbi helyét szerencsénkre pontosabban is meghatározták: az eladó által újonnan telepített (fél)szőlő egy patak és egy bizonyos Szűz Mária-egyház mellett feküdt (*cum dimidietate vinee prope rivulum et ecclesiam Beatissime Virginis Marie, noviter plantate adiacentes*).[136] A szövegben szereplő patak nagy valószínűséggel azonos a mai Ördög-árokkal[137] (esetleg egy másik, abba ömlő patakkal), a nagyobb problémát az egyház azonosítása okozza.[138] A környéken az egyetlen Szűz Máriáról elnevezett egyházat a hegyeken túl fekvő Fehéregyházán találjuk.[139] Nem tudunk róla, hogy a major környezetében Hidegkút, Nándor és Nyék falvak rendelkeztek volna plébániával a középkorban.[140] A legközelebbi település, ahonnan ismert a plébániatemplom, az Gercse falu volt,[141] igaz, annak a patrociniumára nem maradt fenn középkori adat (az újkorban sarlós Boldogasszony tiszteletére szentelték).[142]

---

[135] Vö. az idézett oklevelekkel, illetve birtokfoglalásokkal, valamint *Kubinyi A.:* Budafelhévíz topográfiája i. m. 120.; *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 681., térkép.

[136] MES III. 222.

[137] Vö. *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 586.

[138] Esetlegesen felmerülhet, hogy a szöveget nem a fenti módon, hanem úgy kell értelmeznünk, mintha az egyház szőlője mellett lenne a major új telepítésű szőlője. Ez azonban, mivel a pataknak nem lehet szőlője, nem valószínű.

[139] *Jankovich Miklós:* Buda-környék plébániáinak középkori kialakulás és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei. Szerk. Gerevich László. Bp. 1959. 64.; *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 634.

[140] Uo. 592., 640., 659., 660. Nyék esetében Györffy György arról írt, hogy egyházának dézsmáját a veszprémi püspök 1295-ben bérbe adta a budai polgároknak (Uo. 661.), a szövegben azonban egyházakról nincsen szó, csak tizedkésről.

[141] *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 640.

[142] *Nagy Emese:* A középkori Gercse község temploma. In: Budapest Régiségei. Szerk. Gerevich László. Bp. 1958. 543–564.

Az adatok értelmezéséhez ugyanakkor további forrásokat hívhatunk segítségül. II. Ulászló királynak egy, a pálosok nevében VI. Sándor pápához írt kérvényére az egyházfő 1496. június 4-ei válaszában engedélyezte, hogy Fehéregyház és fíliái a pálosok lelki joghatósága alá tartozzanak. A bulla számunkra legfontosabb része az az információ, amely szerint a fehéregyházi plébánia joghatósága kiterjedt Békásmegyer és Nyék falvakra, valamint az ott lévő kápolnákra, amelyekben bizonyos napokon a fehéregyházi egyház rektora vagy más szokott misézni,[143] valamint, hogy ezek a kápolnák korábban királyi kápolnák voltak.[144] A továbblépés titka két, nyolc évtizeddel korábbi forrásunkban rejlik: az első Ozorai Pipo sókamaraispán 1407. március 24-ei levele, amelyben meghagyta fehérvári kamarásának, hogy Zsigmond király parancsára Albeni[145] János veszprémi püspöknek a Buda várához tartozó fehéregyházi, nándori és nyéki „nagy tizedek" fejében, amelyeket a király Gergely királyi kápolnaispán által szedetett be, kárpótlásként adjon át a sójövedelemből egy bizonyos összeget.[146] A másik adatunk 1410 augusztusi, e szerint XXIII. János pápa felhatalmazta Branda da Castiglione piacenzai bíborost, hogy búcsút engedélyezzen mindazoknak, akik a budavári és az azon kívül fekvő Szűz Mária-királyi kápolnákat az öt Mária ünnepen, illetve a kápolnák felszentelésének napján felkeresik.[147] A fenti, egymást kiegészítő adatokból az következik, hogy Nyéken egy Szűz Mária tiszteletére szentelt „királyi kápolna" állt, ahol – mivel nem volt önálló plébániája[148] – a fehéregyházi rektor (illetve 1496 után az óbudai pálosok közül valaki) misézett. Mindez viszont azt jelenti, hogy a nyéki romok mellett 150 méterre északnyugatra (a mai Szerb Antal és Fekete István utcák kereszteződésénél) Garády Sándor által feltárt „jellegzetes magyar falusi" templomként[149] azonosított épület a szó szoros értelmében nem Nyék falu

[143] „quod dicta ecclesia habebat infra limites parochie sue certos vicos seu villas, videlicet Bekasmeger et Nyck nuncupatas in diocesi Vesprimiensi consistentes et in eis capellas, in quibus rector dicte ecclesie certis diebus per se vel alium missam [...] celebrari consueverat" – Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára IV. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet. Bp. 1908. 64. Idézi *Jankovich M.:* Buda-környék plébániái i. m. 70.

[144] „in cuius solo ecclesia et capelle predicte, que etiam olim capelle regie nuncupabantur" – Monumenta Romana IV. i. m. 64., vö. *Kiss Gergely:* Királyi egyházak a középkori Magyarországon. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs 2013. 105.

[145] Az azonosítására lásd Arch. 1301–1457. I. 78.

[146] „ut [...] Iohanni episcopo Wesprimiensi ratione decimarum suarum infrascriptarum videlicet decime magne de Albaecclesia, Nandor et de Nyek ad castrum Budense per dominum Gregorium comitem capelle sue regie etc., [...] recipi factarum" – DL 42912. (ZsO II. 5397. sz.).

[147] „in castro Budensi et extra idem castrum" – ZsO II. 7867. sz., idézi *Jankovich M.:* Buda-környék plébániái i. m. 70.

[148] Vö. a pápai tizedjegyzékkel (*Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 592.).

[149] *Garády Sándor:* A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. II. Archeológiai Értesítő 47. (1934) 165. Garády 1940-ben készült, kéziratban maradt munkájában a következő szerepel: „A templom hajójának méretei elég szerények, inkább kápolnához illők." Majd következnek a méretei,

plébániája, hanem egy, a Szűz Mária tiszteletére szentelt királyi kápolna volt.[150] (A királyi kápolnák egy része valódi plébániává válhatott,[151] de a nyéki esetében ez nem mutatható ki.)

Segíthetnek a major felső végének meghatározásában az eddigi kutatás által figyelemre nem méltatott tartozékok és haszonvételek között szereplő agyaggödrök és kőbányák is. Ezen információk felhasználásának persze megvannak a maguk korlátai, hiszen az agyagnyerő helyeket ma már bajosan lehetne beazonosítani, ellenben a kőbányák lehetséges helyeinek meghatározására korlátozottan, de van lehetőségünk. A középkori Magyarországi bányákról nem készült – egyelőre – adattár, de az 1800-as évek legvégén Schafarzik Ferenc összeállította az akkori Magyar Királyság területén üzemelő és már felhagyott bányák listáját. Munkájában a bányákat egyfelől az ott kitermelt kő anyaga szerint rendezte, másfelől pedig az ország megyéi szerint közölte a helyeket, lehetőleg a korabeli helyrajzi számokkal ellátva.[152] A minket érdeklő területen, azaz a Hűvösvölgyben két különböző típusú követ bányásztak az akkor ismert bányákból: dolomitot és hárshegyi homokkövet. Az adattárban szereplő bányahelyek közül számunkra háromnak van jelentősége. Az egyik a Hárshegy oldalában,[153] a mai Lipótmezőtől északnyugatra a Mária úttal bezárólag fekvő dolomitbánya (mai helyrajzi száma: 11196.).[154] További kettő az Ördög-árok északi oldalán feküdt: az egyik a mai Vaskapu-hegy déli nyúlványánál, az Apáthy-szikla aljában futó Apáthy-szikla köznél, ahol szintén dolomitot bányásztak[155] (mai helyrajzi száma: 11741/3.),[156] a másik a mai Nyéki-hegy oldalában (mai helyrajzi száma: 11699/1., 11701.),[157] ahol

amelyeket később bővítettek, valószínűleg azért, „hogy a király és szűkebb kísérete a szentélyben helyet találjon. II. Ulászló királyról tudjuk, hogy naponta háromszor (így, kiemelve) is hallgatott misét." (Hunyadi Mátyás király buda-nyéki vadaskertje, kastélya és Nyék község temploma [ez utóbbit a gépelt szöveghez utólag kézzel írták] – Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár, H. 14–79. 99.). Garády összesen 42 külön temetkezést tárt fel a templomban és közvetlen környezetében (Uo. 104–105.).

150 Jankovich Miklós térképén királyi alapítású plébániaként szerepel (*Jankovich M.:* Buda-környék plébániái i. m. 89.).

151 *Kiss G.:* Királyi egyházak i. m. 31.

152 Vö. *Schafarzik Ferenc:* A Magyar Korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Bp. 1904. vii.

153 *Schafarzik F.:* Kőbányák i. m. 225., 1242/4. sz.: „6242.6246/d. hr. sz. telkén".

154 Az akkori (6246.) helyrajzi szám azonosítására a mai térképen lásd https://bit.ly/2HL8qHs, letöltés 2019. máj. 23.

155 *Schafarzik F.:* Kőbányák i. m. 225., 1242/3. sz.: „a Szép kilátástól DNy-ra eső 6137.6140.6148/3. hr. számú telken".

156 Az akkori (6140.) helyrajzi szám azonosítására a mai térképen lásd https://bit.ly/2Hy3wyI, letöltés 2019. máj. 23.

157 Az akkori (6144.) helyrajzi szám azonosítására a mai térképen lásd https://bit.ly/2JyTWhf, letöltés 2019. máj. 23.

homokkövet bányásztak.[158] Garády Sándor kérésére a Földtani Intézet által az 1930-as években adott szakvélemény szerint a falazáshoz használt terméskő legnagyobbrészt márgás mészkő, amely egyfelől „felsőeocén korú briozoás mészmárga (a buda-kovácsi hegységből, esetleg Solymár környékéről). Másfelől foramini ferás mészmárga (felső-eocén korú) a budai hegységből, talán a Szépvölgyből".[159] (Érdemes lenne a nyéki romok kőanyagát ismételten, a legújabb módszerekkel is megvizsgálni.)

Mindezek után ideje választ adni arra a kérdésre, hogy hol húzódhatott a major „felső" vége. Természetesen azt ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a fentebb felsorolt bányák közül melyik működött korábban is, illetve mely bányákat hagytak fel időközben, de egy valamit biztosan megállapíthatunk: az oklevélben emlegetett bányák nem a völgy aljában, hanem a hegyek oldalában működhettek. A major eddigi (Szépilona) lokalizációjától még a legközelebbi ismert bányahely, az Apáthy-sziklánál fekvő is (amely nem mellesleg a nyéki királyi kápolna mellett ma délnyugatról északkelet felé futó Szerb Antal utca meghosszabbításába esik) több mint másfél kilométerre van. Ha azt feltételezzük, hogy a mai Kurucles oldalában működtek a mondott bányák, akkor is bőven a major közkeletű határainál északabbra járunk.

Összegezve tehát az északi határ kérdésében leírtakat, okleveles forrásaink alapján úgy tűnik, hogy a birtoktest a mai Hűvösvölgyi út mentén egészen a Szűz Mária-egyházig, azaz a (nyéki) királyi kápolnáig, illetve annak földjéig húzódott, és könnyen lehetséges, hogy területe ezen a szakaszon nemcsak a ma Hűvösvölgyinek nevezett út, hanem az Ördög-árok északi oldalára is kiterjedt. (Fontos lenne ezek után tudni, hogy a középkori Nyék merre helyezkedett el. A kérdésre lásd még alább.)

A major területe tehát meglehetősen hosszan nyúlt el a budaszentlőrinci kolostorhoz vezető szentpáli (ma: Budakeszi) és a Hidegkútra vezető nyéki (ma: Hűvösvölgyi) út között. A két út torkolatánál (mai Szilágyi Erzsébet fasor vége, Szépilona) induló birtok másik végét egyelőre pontosan nem tudjuk meghúzni, mivel nem ismert a középkori Nyék falu (később inkább szintén major), illetve területének déli határa. Mindezeken túl annyi biztosnak látszik, hogy a major területe magában foglalta a mai Szépilona és Kurucles területét, továbbá talán még Törökvész (Kapy utcától északra fekvő) és a Pasarét (Kelemen László utcától szintén északra fekvő) egy-egy részét is, azaz északon valószínűleg a mai Lipótmezőnek nevezett kerületrész határáig ért. A szóban forgó terület nagysága nagyjából 2,3 km^2 lehetett.[160]

---

[158] *Schafarzik F.:* Kőbányák i. m. 226. 1244/2. sz. „A főváros kőbányája a 6144/45. 1. sz. telken, a Hüvös völgyben, a Vadaskert DNy-i oldalán."

[159] *Garády S.:* Hunyadi Mátyás király buda-nyéki i. m. 45.

[160] Az adatokat a https://bit.ly/2JAcbTl (letöltés 2019. máj. 23.) honlap adatai alapján számítottam ki.

Kunc ispán majorján okleveles adataink szerint több épület állt, amelyekről általánosságban már 1333-ban említést tettek, de egy szűk évszázaddal későbbről részletes leírásukat is ismerjük. Az 1409. évi oklevél szerint Bernardi Ferenc a Buda városa mellett fekvő majorját szántóföldekkel, rétekkel és házakkal (*domibus in superficie eiusdem*) zálogosította el, kivéve a kőházat a gyümölcsössel, amelyek szintén a major részei (*exceptis quadam domo lapidea ac orto seu pomerio ad ipsum allodium spectantibus*).[161] Az 1416. évi oklevél annyival pontosabb, hogy itt az elzálogosított épületet a lakóházának nevezi (*domum meam colonicalem*).[162] Ezek és más épületek 1425-ben már romos állapotban voltak és felújításra szorultak (*universe domus allodii omnino destructe existerent aliaque multa ibidem reformanda essent*).[163] Az épületeket vagy egy részüket az új bérlő minden bizonnyal rendbe hozta, mivel Szilágyi Erzsébet 1462-ben már valamelyikben lakott (*allogium [...] Elizabeth inhabit seu inhabitari facit*),[164] illetve időközben építkezhetett is, mivel a források – hacsak nem csalnak meg minket – 1492-ben és 1496-ban is már arról szólnak, hogy a major épületei mellett, az eddig is említett kerten és réteken túl palota is van (*cuiusdam allodii seu mayerii appellati ac palatii et orti ac fenilium prope idem allodium sive mayerium adiacentium*).[165]

A birtokon tehát kezdetektől fogva kőből és fából épített házak és épületek álltak, nagy kerttel, valamint egyéb szokványos (szántóföld) és kevésbé szokványos (bánya) tartozékokkal is rendelkezett. A házakat többször felújították, átépítették, a 15. század végén pedig az egyik épületet már palotának[166] (is) nevezték. A birtok első felbukkanásától kezdve egészen addig, míg a király le nem foglalta, Buda város területéhez és joghatósága alá tartozott. Ezt bizonyítja egyfelől a major elhelyezkedése kapcsán idézett oklevelek némelyike[167] (ugyanerre utalnak Szilágyi Erzsébet „budai" keltezései is), másfelől az, hogy a major „ügyeit" annak királyi parancsra történt lefoglalásáig Buda város tanácsa előtt intézték.[168]

---

161 BTOE III. 526. sz.

162 BTOE III. 675. sz. (a tartozékok a kivétellel együtt ugyanúgy szerepelnek benne: *excepta solum una domo lapidea et orto ibidem*).

163 BTOE III. 871. sz.

164 *Teleki J.:* A Hunyadiak kora i. m. XI. 37.

165 DF 238075., illetve „prescriptum allodium simulcum palatio, orto et fenilibus ad ipsum allodium pertinentiis" DF 238083. (1496). Vö. Balogh Jolán megállapításával: „Valószínűleg Szilágyi Erzsébet építtetett a nyéki major kőházához »palatium«-ot." Lásd *Balogh Jolán:* A művészet Mátyás király udvarában I. Bp. 1966. 629.

166 Vö. *Kubinyi András:* Palota – terem. Terminológiai kérdések. Castrum Bene 2. (1990) Bp. 1992. 59.

167 Buda város mellett (prope [...]/civitatem/Budam): BTOE III. 528. sz. (1409); DF 238064. (1466); SZEL II. 254. (1480). Budavár külvárosában (in suburbio castri Budensis): DL 37643. (1463).

168 Lásd MES III. 514., 515., 525. (1343); BTOE III. 157., 528., 675., 853., 871. sz. (1393, 1409, 1416, 1424, 1425).

A 15. század végén a (régi Kunc ispánról nevezett) major eltűnik a forrásokból, jóllehet a története nem ért véget. Az „eltűnés" oka ugyanis „levéltártörténeti": annak nyomán, hogy az esztergomvári Szent István társaskáptalan végleg elvesztette a major tulajdonjogát, értelemszerűen a majorra vonatkozó oklevelek is elmaradnak a „esztergom-szentistváni fondból". A kanonokokat valószínűleg – így vagy úgy – meggyőzték, hogy jobb, ha lemondanak a majorról. Halványan erre utal – az 1499. október 22-én elhunyt – Gosztonyi András prépost végrendelete, aki szokatlanul nagy összeget, 2000 aranyforintot hagyott a káptalanára, amelyből a kanonokok három budai házat vásároltak, majd adtak ki bérbe.[169] Ráadásul az egyház következő prépostja nem más lett, mint Bakóc Tamás esztergomi érsek, királyi fő- és titkoskancellár unokaöccse, Szatmári vagy Erdődi István,[170] aki minden bizonnyal kevésbé vehemensen követelhette vissza a majort.

Mindezek után itt az ideje annak, hogy röviden ismertessem a már sokszor emlegetett, Nyékre vonatkozó forrásokat.

Nyék birtoklástörténete

A falu neve az innen származó nemes, Nyéki Balázs nevében tűnik fel 1288-ban, a települést magát 1290-ben említik először, 1295-ben pedig tizedeiről esik szó (egyházáról, mint láttuk, nem). A szóban forgó Balázs 1332-ig, míg fia, András 1337-től mutatható ki.[171] András nevével utoljára 1348-ban találkozunk oklevélben.[172] Andrásnak a jelek szerint volt még egy másik, György nevű fia is, aki 1362-ben királyi emberként szerepel.[173] Újabb harminc év múlva már az ő fiával, Balázzsal találkozunk,[174] akinek 1394-ben Zsigmond király fiúsította az anyját, Kálozi (ma Budakalász) György testvérének, Lukácsnak a leányát, Borbálát (Györgynek nem voltak utódai, és ennek révén birtokai Borbálára szálltak).[175] Nyéki Balázs azonban nem sokáig élvezhette az újonnan megszerzett birtokrészeket, mivel a Nikápoly falai alatt megvívott csatában 1396 őszén meghalt.[176] A frigyből nem születtek utódok, Borbála pedig utóbb ismét férjhez mehetett: 1409-ben ugyanis egy bizonyos Nyéki Miklós fia, István és testvére (*soror uterina*), Borbála kérték az uralkodótól az

169 *Pór Antal:* Az esztergom-várbeli Szent István első vértanúról elnevezett prépostság története. Bp. 1909. 37.
170 *C. Tóth Norbert:* Erdődi Bakóc Tamás érsek rokonsága. (Rekonstrukciós kísérlet) Turul 91. (2018) 14.
171 *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. 660–661.
172 Anjou-oklt. XXXII. 32. sz.
173 Anjou-oklt. XLVI. 115. sz.
174 ZsO I. 2170. sz. (1391).
175 ZsO I. 3407. sz. (DL 107243.), vö. *Tringli István:* Pest megye a késő középkorban. In: Pest Megye Monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 89.
176 ZsO I. 5282. sz.

anyjukat, Kálozi Lukács leányát, Borbálát fiúsító és őt a nagybátyja birtokaiba iktató oklevelek átírását.[177] Az oklevélben szereplő Nyéki Miklós fia, István azonban nagy valószínűséggel azonos az 1391-ben Nyéki Balázzsal együtt adományt nyerő Zámori Miklós fiával, Istvánnal.[178]

Bármiképpen zajlottak is az események, Balázs halála után Nyék birtok valamikor királyi kézre jutott, majd azt a földvári (Tolna megye) Zubor család „ősei",[179] de Nassis Domokos fiai, János és Zubor, illetve leánytestvérük, Marika és férje, de Chesamis Máté fia, Jakab szerezhették meg 1396 után, de még 1416 előtt.[180] Könnyen elképzelhető, hogy e Jakab 1403–1404 fordulóján kárpótlásként kapta meg a birtokot a helyett a budavári ház helyett, amelyet 1403 júniusában nyert el, mert a király hűségén maradva anyai unokatestvérével (*consobrinus*), Zuborral megvédték Buda várát a felkelőktől.[181] Akár Zubor, akár Jakab nyerte el adományul Nyéket, a későbbiekben a birtok de Chesamis – utóbb földvári vagy pataji Zubor – Jakab, majd utódai kezén volt: 1465-ben említik Zubor János nyéki officiálisát.[182] A birtok megszerzése egyébként jól illeszkedik ahhoz az általánosan megfigyelt „szokáshoz", amely szerint az újonnan királyi méltóságot vagy tisztséget elnyertek igyekeztek olyan földet szerezni maguknak, ahonnan a királyi udvar kényelmesen elérhető volt vagy ahová udvari időzéseik során visszavonulhattak.[183] A Tolna megyében és Fejér megye solti járásában birtokokkal rendelkező Földvári Zubor Jánosnak azonban az általa viselt tisztségek okán (baranyai, győri és tolnai alispán)[184] már nem volt szüksége a „távoli" Buda mellett fekvő Nyékre. E birtokok gazdái egyébként is sűrűn cserélődtek: amennyiben az adott személyek kiszorultak az udvarból, „csere"[185] vagy, mint jelen esetben, adásvétel révén olyan személyek szerezték meg, akik éppen akkoriban jutottak pozícióhoz az udvarban.[186]

---

177 ZsO II. 6988. sz. (DL 107243.). Az 1409. évi oklevélben a családi viszonyok leírásába valami hiba csúszhatott, mivel a jelenlegi formájában értelmezhetetlen.

178 ZsO I. 2170. sz.

179 Vö. *Engel Pál:* Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. (Arcanum Digitéka–CD-ROM) Bp. 2001. Zubor (földvári, pataji).

180 Domokos fiainak pályájára lásd Arch. 1301–1457. II. 174.

181 Vö. *Neumann Tibor – Pálffy Géza:* Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. Levéltári Közlemények 80. (2009) 227.

182 DL 16262.

183 *Tringli I.:* Pest megye i. m. 93–94.

184 *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András:* Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak) Bp. 2017. (a továbbiakban: Arch. 1458–1526. II.) 43., 113., 270.

185 Vö. például a Drágfiak esetével, lásd *C. Tóth Norbert:* Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. A család vázlatos története 1365–1424 között. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. sz.). Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) Kolozsvár 2012. 138.

186 *Tringli I.:* Pest megye i. m. 95.

1472-ben ugyanis Zubor János (a fia, Szemere Mihály nevében is) a fehérvári káptalan előtt eladta saját és fia kezén lévő két egyenlő nagyságú – azaz a birtok kétharmadát kitevő[187] – részét Ernuszt János zólyomi ispánnak (és kincstartónak)[188] és örököseinek 400 aranyforintért. (A harmadik harmad talán a másik Zubor Jánosé lehetett, akivel 1479-ben együtt volt az eladó Zubor János az Ernusztok Zala megyei Szentgyörgy várának várnagya.[189] Valamelyik Zubor János pedig az előző évben Ernuszt Zsigmond pécsi püspök ottani várának várnagya volt.[190])

A birtokrészükhöz – az általánosságban felsorolt tartozékokon és haszonvételeken túl – ház és kúria, a ház szomszédságában pedig egy gyümölcsöskert tartozott.[191] Az új szerzemény azonban – máig tisztázatlan okból – nem sokáig maradt Ernuszt János tulajdonában. Mátyás király ugyanis egyéb birtokok társaságában elcserélte (esetleg elkobozta) tőle 1474 táján.[192] (Figyelemre méltó, hogy egyéb Buda környéki birtokok is ekkor kerülnek királyi kézbe.)[193] Bármi történt is Ernuszt Jánossal, Nyék az 1480-as évek közepén már királyi kézben tűnik fel (*ad curiam maiestatis vestre regie in Nyek*).[194] A nyéki birtokot, csakúgy, mint később, 1484-ben a Hunyadi-javak egy részét (debreceni uradalom)[195] és Kunc ispán majorját,[196] a budavári provizorátushoz kapcsolta Mátyás király.

A fentiek alapján tehát három dolog jelenthető ki: 1) a területen korábban is volt legalább egy – nemesi – kúria, amelyhez többek között kert is tartozott; 2) Nyék falu, illetve a későbbiekben birtok az 1470-es évek második feléig biztosan nem volt királyi tulajdonban (a királyi kápolna léte nem jelentett egyúttal királyi

---

187 „ipse totalem suam et prefati Michaelis filii sui portionem possessionariam in possessione Nyek vocata in comitatu Pilisiensi existenti habitam, duas videlicet directas et equales partes eiusdem, ipsum omnis iuris titulo concernentem" – DL 17390.

188 Az oklevélben nem tüntették, vö. Arch. 1458–1526. I. 130.

189 *Tamás Pálosfalvi:* The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2014. 358.

190 Arch. 1458–1526. II. 43.

191 „cum universis eiusdem pertinentiis et utilitatibus, signanter domo et curia in facie eiusdem portionis sue possessionarie edificatis et conservatis necnon pomerio eidem domui vicino ac terris arabilibus cultis et incultis, pascualibus, pratis, fenetis et fenilibus, silvis nemoribus, virgultis, montibus, vallibus, vineis vinearumque montium, promonotoriis, proventibus, fructibus et redditibus, aquis aquarumque decursibus et molendinis locisque molendinorum et generaliter cunctis et quibuslibet usibus, fructibus et obventionibus quibuscunque nominibus vocitatis ad prescriptam portionem possessionariam, duas scilicet partes eiusdem pertinentes" – DL 17390.

192 Minderre lásd *Neumann Tibor:* A gróf és a herceg magánháborúja. Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért. Századok 148. (2014) 389. 16. jegyz. és az ott idézett további irodalom.

193 Vö. *Kubinyi A.:* Budavári udvarbíróság i. m. 253–254.

194 *Csánki D.:* Kuncz ispán i. m. 724. (DF 238068.).

195 *Kubinyi A.:* Budai udvarbíróság i. m. 252., 254.

196 Vö. a korábban idézett esztergom-szentistváni kanonokok panaszaival.

birtoklást is); 3) Nyéknek nem volt plébániája (sőt, valószínűleg a birtokot kiszolgáló személyzetet leszámítva, a 14. századtól számottevő lakossága sem).[197]

Az újdonsült nyéki királyi birtok tehát 1484 után magában foglalta a korábban Kunc ispán majorja néven emlegetett birtoktestet, ezáltal eredeti területe jócskán megnövekedett. A királyi birtoklású Nyéken bármilyen uralkodói parancsra kezdett építkezésekkel legkorábban az 1480-as évektől számolhatunk, ám ez is feltettébb kétséges, mivel – mint láttuk – Mátyás király az immáron Nyékről elnevezett birtokot jövedelemforrásnak tekintve átadta a budai udvarbírónak, utóbb pedig II. Ulászló király akaratából továbbra is a budai udvarbíró kezelte. Végül az 1490-es évek derekán – időlegesen – Szentlászlói Osvát zágrábi püspök kezén volt, hogy aztán valamikor az 1490-es évek végén ismét királyi kezelésbe kerüljön. A fentebbi birtoklástörténeti fejtegetésünket szerencsésen egészítik ki okleveles forrásaink.[198]

A több alkalommal Magyarországon, illetve Budán élő Zsigmond lengyel herceg, II. Ulászló király testvéröccse számadásaiban két alkalommal, egy 1500. május 16-ai és egy augusztus 18-ai bejegyzésben találkozunk azzal, hogy a herceg a nyéki kertben (*in zagrada Nyek*) múlatta az időt.[199] E (vadas)kertre utalhat Bonfini sokat idézett tudósítása is.[200] A következő adatunk egy mintegy 15 évvel későbbi levél,

---

[197] Ezt igazolják egyfelől Garády Sándor templom körüli feltárásai: „A templomban és körülötte temetkeztek, sőt megállapításunk szerint ez a hely már a templom megépítése előtt is temetkező helyül szolgált. [...] Korhatározóul leginkább csak a templomban és a temetéknél talált cserépedény-töredékek szolgáltak. Ezek között népvándorlás kori és fenékbélyeges – Árpád királyok korabeli – is akadt." Lásd *Garády Sándor:* Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. In: Budapest Régiségei 13. Szerk. Nagy Lajos – Zakariás G. Sándor. Bp. 1943. 171.). Másfelől ugyanerre mutatnak Altmann Júlia – kis területen végzett – kutatásai, aki a területen Árpád-kor végi falusi jellegű településre utaló nyomokat talált. Lásd *Altmann Júlia:* Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. In: Budapest Régiségei 23. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1973. 219–228.; Az 1972. évi ásatási napló szerint három ház és két sír került elő (Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár ÁD-8-73). Mindezt közvetetten alátámasztják egyéb forrásaink is: 1389-ben a Buda város területén lévő Nyék falu mellett (in territoriis dicte civitatis nostre prope villam Nyek) lévő Budapokla (BTOE III. 83. sz.), 1425-ben pedig Nyék falu területén (in territorio ville Nyek) említenek szőlőtulajdonosként budavári polgárokat (Uo. 865. sz.).

[198] A következőkben idézett adatok egy kivételével megtalálhatóak Balogh Jolán adattárában „Nyék, Mátyás villája és vadaskertje" cím alatt. Lásd *Balogh J.:* Művészet Mátyás udvarában i. m. 161–162., ezek közül Mátyás király 1482. máj. 1-jei levelét nem fogom felhasználni, mivel semmi sem bizonyítja, hogy az Nyékről szólna (vö. *Feld I.:* Nyéki királyi épületek i. m. 40.). Mátyás király 1480. aug. 3-án egy oklevelét „erdei kivonulásunk idején, a Hidegcsurgó nevű forrásnál" keltezte (DL 26642.). A királyi pár előtte Budán, utána Esztergomban (*Horváth R.:* Itineraria i. m. 111., 113.), míg aug. 29-én Szilágyi Erzsébet szintén Esztergomban bocsátott ki levelet (DF 278827.). A mondott hely tehát valahol Buda és Esztergom között lehetett, pontosabb azonosítása egyelőre várat magára.

[199] Zsigmond lengyel herceg számadásai (1500–1502., 1504). Közzéteszi Divéky Adorján. Magyar Történelmi Tár 26. (1914) 36. (in zagrada Nyek rusticis ibidem manentibus ad mandata domini principis) és Uo. 52. (ad ludum domino principi in zagrada Nyek).

[200] *Balogh J.:* Művészet Mátyás udvarában i. m. 161. „Aztán Buda vidékén a harmadik mérföldkőnél egy másik üdülője is volt, ahol egy óriási vadaskert volt látható erdei állatokkal", írja Bonfini. Lásd *Antonio Bonfini:* A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. V. VII. 110.

amelyet Budáról egy bizonyos Vince írt a selmecbányai jegyzőnek, Steck Gáspárnak a város ügyeiben végzett szolgálatairól. Ebből mindössze annyi derül ki, hogy a király kiment Nyékre és pár napra ott is maradt.[201] Noha a király tartózkodási helyeit meglehetősen jól ismerjük ebből az időszakból, a nevében ekkor kibocsátott oklevelek között egyetlen nyéki keltezésűvel sem találkozunk (természetesen nem is volt szükséges, hogy legyen ilyen, hiszen ha csak napközben tartózkodott Nyéken, reggel és este intézhette az ügyeket „budai" keltezéssel a kancellária).[202] II. Lajos királytól már ismerünk egy nyéki keltezésű oklevelet,[203] de közelebbi ebből sem derül ki. Nem úgy a három évvel későbbi adatokból: a fennmaradt számadáskönyvnek hála, több alkalommal is bizonyítható, hogy ott (*Nyek*) pihente ki (*causa solatii*) fáradalmait (1525. február 9., március 3., 6., 8., 9., 22. és 31., április 17.),[204] illetve látta vendégül Bátori István nádort (1525. április 19.).[205]

Az előbbiekben ismertetett adataink alapján felmerül a kérdés, hogy mondhatunk-e egyáltalán bármi biztosat Nyék használatával kapcsolatban. Véleményem szerint annyit mindenképpen, hogy 1500-ban, bármilyen épületek álltak is a birtokon, azok hosszabb ott tartózkodásra (és főként előkelő társaságéra) nem voltak alkalmasak. Azért-e, mert építkezések, átalakítások folytak a régi épületeken, vagy más okból, ezt nem tudjuk. Ellenkező oldalról érvel két, a 15. század utolsó évtizedéből származó adatunk. II. Ulászló király, amikor 1496. november 1-jén elcserélte a Zólyom megyei Végles várát Ráskai Balázs kamarásmester Solymár váráért és annak tartozékaiért,[206] akkor azt azzal a hivatkozással tette, hogy „Solymár vára Buda város szomszédságában, gyönyörű és igen alkalmas helyen fekszik arra, hogy az őt éjjel-nappal fárasztó mérhetetlen gondokat és aggodalmakat kipihenhesse és azokat vadászatai alkalmával a vadászattal elűzze".[207] A másik egy, az 1494–1495. évi királyi számadáskönyvben található kiadási tétel:

---

[201] „ipse dominus Waciensis libens suscepit hoc omnis et promisit se velle ere ad Neeck ad regiam maiestatem, propter hoc negotium ad solicitandum, tamen regia maiestas stetit aliquibus diebus in Neeck versus factum paulum et ibidem manet, petivi responsum ab eodem" – DF 267100.

[202] *Neumann Tibor – C. Tóth Norbert:* Jagelló II. Ulászló és II. Lajos királyok itinériuma. Kézirat.

[203] 1522. febr. 22. (DL 47446.).

[204] II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12.–július 16. Közli Fraknói Vilmos. Magyar Történelmi Tár 26. (1877) 75., 94., 96., 99., 102., 114., 125., 146. Vö. *Fraknói Vilmos:* II. Lajos és udvara. Történeti rajz. Bp. 1878. 52.

[205] *Fraknói V.:* II. Lajos számadása i. m.148.

[206] *Tringli I.:* Pest megye i. m. 92–93. Solymár birtoklástörténetének összefoglalását lásd *Feld István:* Újabb kutatások a solymári középkori várban. Studia Comitatensia 17. (1985) 452–453.

[207] „quod cum castrum Salmar in comitatu Pilisiensi ac vicinitate civitatis nostre Budensis, tam in ameno opportunissimoque loco existat, ut cum nos propter curas et sollicitudines immensas, quibus nonnumquam fatigamur, fastidium Bude ceperit, possimus semper pro recreatione et solatio, quod in venationibus plurimum accepimus eo concedere et in ipsis venationibus exerceri" – DL 20501. (több helyen hibás kiadását lásd *Bártfai Szabó István:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938. 309. [1189. sz.]).

eszerint 1495. október 25-én két forintot fizettek Vajda Péternek, aki által ura, Somi Józsa 100 szarvast küldött ajándékba a királynak.[208] A minden bizonnyal a Vértes-hegységből érkező állatok végcéljáról ugyan nem tudunk semmit, de azt biztosan kizárhatjuk, hogy a királyi konyhára szánták volna őket ekkora tömegben. Az állatok minden bizonnyal a nyéki vadaspark „benépesítésére" szolgálhattak.

Az 1500-as évek első évtizedében azonban történhetett valami a birtokon, aminek révén 1515 októberében az akkor már meglehetősen beteg uralkodó több napot is eltölthetett ott. Újabb tíz évvel később pedig – a fennmaradt számadáskönyv tanúsága szerint – a fia már rendszeresen pihenésre, talán vadászatra használta Nyéket.[209]

Befejezés

Az eddig megismert források és régészeti feltárások figyelembe vételével elképzelhetőnek tartom, hogy a Kunc ispán majorjának[210] Szilágyi Erzsébet által lakott épülete(i) és a nyéki királyi villák ugyanazon a területen feküdtek: a majort Mátyás király az anyja halála után, valamikor 1484. második felében lefoglalta, egyúttal Buda városának területéből kihasítva – legkorábban – az 1470-es évek végén megszerzett Nyék nevű birtokához csatolta, majd ott vadasparkot alakított ki. Halálát követően az új király, II. Ulászló a majorban fekvő épületek – egy részének – elbontása után azok helyén építtette fel a ma nyéki királyi villaként ismert pihenő- és szórakozóhelyét. Az „üdülő" két épületből állt és a tőle másfélszáz méterre fekvő – a 15–16. század fordulóján átépített és hossztengelyében közel kétszeresére megnagyobbított – Szűz Mária-kápolnával alkotott egységet.

A nyéki kastély és vadaskert általam felvázolt kialakulásával kapcsolatban számtalan kérdés merül fel, hogy ezek közül csak néhányat említsek: ki hozta létre a nyéki vadasparkot, ki építette az 1490-es évek közepén feltűnő *palatium*ot? Az épületek építési idejével kapcsolatban végleges választ azonban, ha egyáltalán

---

[208] „Eodem die Petro Wayda familiari domini Iose, qui nomine eiusdem regie maiestati presentavit pro munere centum cervos dati fl. 2." – *Neumann Tibor:* Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495). (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak) Bp. 2019. 3058. sor.

[209] Az 1526. évi, mindössze szűk hat hetet tartalmazó számadáskönyvében nem maradtak ilyen adatok, igaz e töredék bejegyzései alapján nem is tartalmazhatott ilyeneket (*Johann Christian von Engel:* Monumenta Ungrica. Viennae 1809. 187–236.).

[210] Garády Sándor az épületek feltárása során Anjou- és Zsigmond-kor pénzeket is talált, lásd *Garády S.:* Hunyadi Mátyás király buda-nyéki i. m. 94.; CNH 98.; 124A és 129., vö. *Réthy László:* Corpus nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár II. Vegyesházi királyok kora. Bp. 1907. 15., 19.

lehetséges lesz bármikor is, a kőanyag módszeres feldolgozása után, további írásos források feltárásával lehet majd adni.

WHERE DID ERZSÉBET SZILÁGYI LIVE WHEN SHE WAS STAYING IN BUDA?

Remarks on the history of the royal curia of Nyék

By Norbert C. Tóth

SUMMARY

The paper explores four issues that have long attracted scholarly attention: the history of the area known as the manor of ispán Kunc (in the second district of Budapest); the exact location of the manor; the history of neighbouring Nyék; and whether there was any connection between the manor and the royal curia at Nyék. From the time of the election of her son, Matthias Hunyadi, as King of Hungary in 1458 to her own death in 1484, Erzsébet Szilágyi resided partly in the royal castle of Óbuda, and partly in the manor at Buda. Although she hired the manor from the collegiate chapter of Esztergom, after her death King Matthias took possession of it and, separating it from the territory of Buda, attached the manor to his estate at Nyék which he had obtained in the late 1470s. Based on written and archaeological sources, it is possible that the building(s) of the manor of ispán Kunc, inhabited by Elizabeth Szilágyi, and the royal villas at Nyék occupied the same location. After the death of Matthias, King Wladislas II, having cleared some of the existing buildings in the manor, constructed on the site the resort that is now known as the royal villa of Nyék.

Zsupán Edina

A CORVINA KÖNYVTÁR BUDAI MŰHELYE

Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei*

Az Országos Széchényi Könyvtár 2018. november 6. és 2019. február 9. között megrendezett, *A Corvina könyvtár budai műhelye* című kiállítása[1] a Mátyás király idején működő budai könyvkészítő műhely történetének hosszú idő óta az első monografikus igényű feldolgozása volt. A tárgy jellegéből fakadóan magába foglalta a Corvina könyvtár teljes keletkezéstörténetét is. A kiállításnak és a hozzá vezető kutatásoknak köszönhetően bizonyos értelemben új és részleteiben gazdagabb kép alakult ki Mátyás könyvtáráról. Jelen tanulmányban a kiállítás eredményeit kívánjuk összegezni. Rámutatunk arra, hogy a Corvina könyvtár rövid idő alatt, egységes koncepció alapján létrehozott díszkönyvtár volt, s bemutatjuk mindazokat a jelenségeket, amelyek ebből a körülményből fakadtak. Új datálást kínálunk a könyvtár kialakulásának teljes folyamatát és a budai műhely működését illetően. Bemutatjuk a könyvtárépítés lépéseit és a könyvállomány forrásait. Részleteiben tárjuk fel a könyvkészítő műhely működését, források és stíluskritikai elemzések segítségével megpróbáljuk elkülöníteni, hogy mely időszakban mely miniátorok jelenléte mutatható ki Budán. Érzékeltetjük a stílusváltozásokat, s rámutatunk a stílusimitációra mint a budai kódexkészítés alapvető működési mechanizmusára. Hangsúlyozzuk az egységesítési törekvések jelentőségét, és megállapítjuk, hogy egészen pontosan mely műveleteket végezték el a kéziratokon a budai műhely mesterei, s melyek voltak azok a kódexek, amelyek teljes egészében Budán készültek.[2]

---

* A tanulmány az MTA–OSZK Res libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének, valamint a K 120495 és a K 112283 számú NKFIH-program támogatásával készült.

[1] A kiállítás katalógusai: A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási kalauz/The Corvina Library and the Buda Workshop. A Guide to the Exhibition. Szerk. Zsupán Edina. Bp. 2018. (a továbbiakban: Kiállítási kalauz); A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. Szerk. Zsupán Edina. Megjelenés alatt (a továbbiakban: Kiállítási katalógus).

[2] A tanulmányban tárgyalt corvinák és főpapi díszkódexek közül számos hozzáférhető digitálisan a világhálón. Az Országos Széchényi Könyvtár corvina-honlapja, a Bibliotheca Corvina Virtualis (corvina.hu) tartalmazza valamennyi Magyarországon őrzött corvina, valamint a wolfenbütteli corvinák teljes digitális változatát, és – amennyiben létezik ilyen –, linkekkel utal tovább a többi, külföldön őrzött darab digitális verziójához. A tanulmányban mindenhol megadjuk a jelzeteket, ezek segítségével könnyen lehet tájékozódni a corvina-honlapon és az őrzőgyűjtemények digitális táraiban. A corvinák ma is mérvadónak számító jegyzékei: *Csaba Csapodi:* The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973.; *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára:* Bibliotheca Corviniana. 4. kiadás. Bp. 1990.

Bár Beatrix királyné érkezése a királyi díszkönyvtár és műhely kialakulásában döntő szerepet játszott, legalább olyan fontos tényező volt, hogy ez a törekvés hazánkban jól előkészített talajra lelt. Egy hosszú folyamat betetőzését, csúcspontját látjuk. Az Anjouk óta folyamatosan erősödő itáliai hatásnak köszönhetően a reneszánsz vívmányai nagyon korán érték el Magyarországot, s a művelt elit korán fogékonnyá válhatott az új kultúrára. Szinte szimbolikus értékű Pier Paolo Vergerio jelenléte Zsigmond király udvarában. A Mátyást megelőző generáció műveltségét és orientációját pedig Vitéz János alakja és törekvései fémjelzik.

A budai műhely

A „műhely" elsődleges megközelítésben művészettörténeti fogalom, stíluskategória, amely egy bizonyos stíluskört jelent. Csupán áttételesen foglalja magába az azt előállító illuminátorok csoportját és azok interakcióit. A kódexkutatás gyakorlatában jelentése kibővül, szűken vett stíluskategóriából valós térré, a kódexkészítés helyévé változik, beleértve a folyamatban részt vevő mesterek összességét, a másolókat és a könyvkötőket egyaránt. A szakirodalom „scriptorium" kifejezése a műhelynek ezt az aspektusát ragadja meg.

Kontextusunkban a „műhely" fogalmát ennél is tágabb értelemben használjuk. Beszélünk róla stíluskategóriaként, használjuk „scriptorium" értelemben, ám kiegészítjük egyfajta stratégiai és operatív aspektussal is, mindazokat a lépéseket értve ezen, amelyek a Corvina könyvtár létrejöttéhez vezettek. Hiszen nem kérdés, hogy bár Mátyás könyvtárának jelentős részét Itáliából rendelt kéziratok alkották, az ötlet megszületésének helyszíne Buda volt, a folyamat kidolgozása és irányítása Budáról történt. Ennek megfelelően a „budai műhely" felöleli a Corvina kialakításának teljes eseménysorát.

Jóllehet könyvkészítő műhely létezéséről Budán már Oláh Miklós[3] is beszámolt, s tudósítását Xystus Schier is beépítette a Corvina könyvtárról szóló átfogó művébe,[4] a modern kutatás ezt az információt nehezen tudta konkrét kódexekkel demonstrálni. Csapodi Csaba még 1990-ben is a Corvina könyvtár legrejtélyesebb pontjának nevezi a budai műhely kérdését.[5] Létezése ugyanis nem volt magától értetődő. Mikó Árpád mutatott rá arra, hogy a kutatás elsőként az aranyozott kötések kapcsán fogott gyanút, és kezdte feltételezni, hogy esetükben

[3] *Nicolaus Olahus:* Hungaria – Athila. Ed. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász (BSMRAE, Saec. XVI.). Bp. 1938. V. 4–8.
[4] *Xystus Schier:* Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, et reliquiis. Viennae 1799.
[5] *Csapodi Cs. – Csapodiné Gárdonyi K.*: Bibliotheca Corviniana i. m. 18.

valamiféle egyedi, budai jelenségről lehet szó.[6] André de Hevesy figyelemre méltó megállapításait[7] követően Hoffmann Edith volt az, akinek máig érvényes módon a kéziratok szintjén, azok segítségével sikerült bizonyítania, hogy Budán valóban zajlott kódexkészítés és ennek fennmaradt emlékei is vannak.[8] Hoffmann Edith a kérdést a könyvfestészet oldaláról közelítette meg. Legfontosabb megfigyelése az volt, hogy a budai udvarhoz köthető kódexekben olyan motívum-együttállások találhatók, amelyek nem jöhettek volna létre Itáliában: közép-európai és itáliai motívumok találkoznak és vegyülnek egymással a kódexek oldalain. Minderre elsődleges bizonyítékul Kálmáncsehi Domonkos egybekötött breviarium és missaléja szolgált a számára (New York, PML, MS G 7).[9]

Hoffmann Edith ugyanakkor igen fontos körülményre mutatott rá, amikor bizonyos corvinák esetében hazai másolást feltételezett. A művészettörténész ezzel a paleográfiai szálat is bevonta a kutatásba, azon belül is a lokalizáció vizsgálatába.[10] Hermann Julius Hermann a bécsi corvinák leírása során ezt a megfigyelést azzal egészítette ki, hogy a szóban forgó helyi másolók nyilvánvalóan törekedtek a korszerű itáliai írás utánzására.[11] Megállapításaik azonban mégsem kerültek be szervesen a corvinakutatásba, ennek következtében nem is módosították az egészről alkotott képet, paleográfiai megfigyelésekre pedig később senki sem tért ki. Bartoniek Emma az OSZK kódexkatalógusába valószínűleg Hoffmann Edith jegyzékéből vette át a helymegjelöléseket, ráadásul nem körültekintően, hiszen míg Hoffmann a lokalizációt kizárólag a kifestés helyére értette, addig Bartoniek az egész kódexre vonatkoztatta azt.[12] Berkovits Ilona a másolás helyének kérdését egyáltalán nem érintette, hanem – Hoffmann Edithhez hasonlóan – csupán az illumináció eredetéről beszélt.[13] 1973-as

---

[6] *Mikó Árpád*: Konstrukció és rekonstrukció. Adalékok a Corvina budai műhelyének historiográfiájához. In: Kiállítási Katalógus i. m. A corvinakötésekről mint sajátos budai jelenségről Csontosi János eredményeit felhasználva először részletesen lásd *Ráth György:* A Korvina önálló könyvkötési stílusa. Magyar Könyvszemle Új folyam 5. (1897) 250–265.

[7] *André de Hevesy:* Les miniaturistes de Matthias Corvin. Revue de l'Art Chrétien 61. (1911) 1–20., 109–120.; *Uő:* La bibliothèque du roi Matthias Corvin. Paris 1923.

[8] Legfőbb összefoglalásai: *Hoffmann Edith*: A corvin-kódexek művészi dísze. In: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Szerk. Berzeviczy Albert – Kollányi Ferenc – Gerevich Tibor. Bp. 1927. 37–49.; *Uő*: Régi magyar bibliofilek. Kiegészítette Wehli Tünde. 2. kiadás. Bp. 1992.; *Uő:* Mátyás király könyvtára. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulójára II. Bp. 1940. 251–257.

[9] *Hoffmann Edith:* Középkori könyvkultúránk néhány fontos emlékéről. Magyar Könyvszemle 32. (1925) 28–51.; *Uő:* Régi magyar bibliofilek i. m. 48–49.

[10] Uo. 82. Az itt felsorolt kéziratok között csupán kettő esetében nem helytálló a hazai másolás feltételezése: Wien, ÖNB, Cod. 138, Cod. 140. Mindkét másolat itáliai eredetű.

[11] *Hermann Julius Hermann:* Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance. 3. Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich VIII/6) Leipzig 1932. passim.

[12] *Bartoniek Emma:* Codices Latini Medii Aevi. (Codices Manus Scripti Latini I.) Bp. 1940.

[13] *Berkovits Ilona:* A magyarországi corvinák. Bp. 1962.

jegyzékében Csapodi Csaba külön tekintett az írás szempontjára.[14] Figyelembe vette Hoffmann Edith következtetéseit is, ám ezek regisztrálásánál nem lépett tovább.

A budai műhely rekonstrukciója kapcsán mind eredményei, mind módszerei tekintetében Hoffmann Edithnek köszönhetjük a legtöbbet. Ő volt az, aki elsőként indult ki a corvinacsoport egészéből, a corvinák közös tulajdonságait vizsgálva, és egyetlen kódexet is teljes egészként kezelt, nem koncentrált csupán az illuminációra. Legfontosabb felismerése a már említett stíluskeveredés volt, amellyel a budai műhely létét bizonyította. Néhány kódexen és a budai típusú metszésen be is mutatta a jelenséget. A bizonyításhoz felhasználta a festett címereslevéleket is, amelyek mind a datáláshoz, mind a mesterek helyhez kötéséhez támpontokat nyújtottak. Hasonlóan fontos felismerése volt, hogy a budai műhely nemcsak a király, hanem főpapok számára is dolgozott. Rámutatott arra is, hogy a műhelynek volt egy jellemző stílusa, amely alapvetően milánói sajátságokkal rendelkezett. Megpróbálta elkülöníteni a Budán dolgozó mestereket. Feltételezte, hogy közülük néhányan helyiek, s ez minőség- és stílusbeli egyenetlenségeket okozhatott. A miniátorok és a könyvkötők között stiláris megfelelések mentén szoros kapcsolatot feltételezett. Felismerte, hogy a Corvinában különféle provenienciájú rétegek vannak, valamint hogy bizonyos kódexeknek korábbi tulajdonosaik is voltak. Vizsgálta a címerhasználat szerepét, és néhány esetben nagy hiátusokat állapított meg a készítés egyes fázisai között. Szót ejtett a műhely munkamódszeréről is, megpróbálta felvázolni a műhely stílusának fejlődését, de nevéhez köthető a Cassianus-csoport végleges körvonalazása is. Az André de Hevesy által megalkotott, úgyneveztt „Cassianus-mestert" ő azonosította Giovanni Antonio Cattaneo madocsai apáttal.

A hazai kutatás az általa alkotott kép nyomán haladt tovább, annak részleteit próbálta kidolgozni, esetenként módosítani. Elsőként Balogh Jolánt kell említenünk mint Hoffmann Edith legszorosabb munkatársát a témában, akinek felfedezései nagyban segítették Hoffmann rekonstrukcióját is.[15] Berkovits Ilona részéről új attribúciós kísérletek történtek – Felix Petancius azonosítása a Cassianus-mesterrel, Giovanni Antonio Cattaneóé pedig a Mátyás-graduale itáliai mesterével –,[16] Csapodi Csaba pedig a Hoffmann által „első" és „második címerfestőnek" nevezett mesterek munkáit vizsgálta, és jutott végül működésük egymásutániságát tekintve Hoffmannéval ellentétes megállapításra[17]. A corvinakötések kutatása Koroknay

[14] *Csapodi, Cs.:* The Corvinian Library i. m.
[15] *Balogh Jolán:* Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. Bp. 1928.; *Uő:* Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. Archeologiai Értesítő 40. (1926) 189–209.; *Uő:* A madocsai apát, a „királyi könyvek miniátora". Henszlmann lapok 5. (1927) 1–7.; *Uő:* A művészet Mátyás király udvarában I–II. Bp. 1966.
[16] *Berkovits I.:* A magyarországi corvinák i. m. 86. skk.
[17] *Csapodi, Cs.:* The Corvinian Library i. m. 49–51.

Évának, Rozsondai Mariannénak és Mikó Árpádnak köszönhetően hozott számottevő eredményeket.[18] Szintén Mikó Árpádé számos budai eredetű kódex részletes feltárásának az érdeme, de ő tisztázta a Francesco da Castello- és a Cassianus-csoport stiláris összefüggéseit és hatásmechanizmusait is.[19] Ezen a téren Wehli Tünde kutatásait is említenünk kell.[20] Az állomány eredetének tisztázásában legutóbb Pócs Dániel ért el jelentős eredményt Handó György könyvtárának azonosításával.[21] A továbblépést elsősorban a kódexek szisztematikus és részletes feltárása tette lehetővé. A kéziratok kodikológiai, paleográfiai, művészettörténeti, tartalmi, liturgiatörténeti, a provenienciát illető, hálózatszempontú, humanizmus-, eszme- és irodalomtörténeti sajátságainak együttes vizsgálatára volt szükség. E munka során a kéziratok apró, ám mégis lényegi sajátságai kerültek napvilágra, melyeknek köszönhetően elkezdett kirajzolódni egy bonyolult összefüggéshálózat a Corvina egyes darabjai között, s ezáltal a rendszer mintegy önfeltáróvá vált. Mindez nem nélkülözhette a korábbi, sokszor feledésbe merült eredmények megértését, mérlegelését, valamint a téma tágabb kontextusba helyezését sem, különösen az itáliai fejedelmi könyvtárak analógiái, az uralkodói reprezentáció szerepe, a humanista kánonok, kapcsolatrendszerek tekintetében. Új szempontrendszer alakult ki tehát, minek következtében sikerült szakítani a korábbi kutatás eredményeket már nem hozó, ám mégis újra és újra ismétlődő gondolati sémáival.

Mindezek közül mégis ki kell emelnünk a paleográfiai és kodikológiai szempontot, amely alapvető mértékben járult hozzá a „hazai" kéziratok lokalizációjához,

---

[18] Például *Koroknay Éva:* Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek (Művészettörténeti füzetek – Cahiers d'histoire de l'art 6.) Bp. 1973.; *Marianne Rozsondai:* Die Bibliotheca Corviniana und die Corvineneinbände. Neue Erkenntnisse zu ihrer Beurteilung. In: Bibliotheksmanagement – Kulturmanagement: Vorträge und Berichte, 24. Österreichischer Bibliothekartag, Innsbruck, 3–7.09.1996. Hrsg. Maria Seissl. (Biblos-Schriften 168.) Innsbruck 1998.; *Uő:* Über die Einbände der in München aufbewahrten Corvinen. In: Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. Hrsg. Claudia Fabian – Edina Zsupán. (Supplementum Corvinianum I.) Bp. 2008. 143–152.; *Rozsondai Marianne:* A magyarországi könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig. Fél évezred magyar kötéstörténete. Megjelenés alatt. Továbbá számos kötésleírását lásd Kiállítási katalógus i. m.; Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Bp. 1994. Kat. IX-3. (Mikó Árpád); *Mikó Árpád:* A Bibliotheca Corviniana és az aranyozott corvina-bőrkötések. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Zvara Edina. Bp. 2016. 510–514.

[19] Pannonia regia i. m. Kat. IX-5. (Mikó Árpád); *Mikó Árpád:* Über den Miniator der Wolfenbütteler Tolhopff-Corvine. In: Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. Edina Zsupán (Supplementum Corvinianum III.) Bp. 2014. 223–255. Számos kódexleírását lásd Kiállítási Katalógus i. m.

[20] Lásd *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. kiegészítéseit; *Wehli Tünde:* Megjegyzések Váradi Péter Decretalisának kifestéséhez. Magyar Könyvszemle 101. (1985) 280–287.; *Uő:* Franciscus de Castello Ithallico Budán. In: Pannonia regia i. m. 411–412., valamint Uo. Kat. IX-6, IX-7, IX-8, IX-9.; *Uő:* Influssi lombardi nella miniatura della corte di Mattia Corvino. Arte Lombarda 139. (2003) 81–86.

[21] *Pócs Dániel:* Handó György könyvtára. Ars Hungarica 42. (2016) 309–338.

sajátos jellegük meghatározásához. A vizsgálat lehetőség szerint magába foglalt minden elemet: a pergamen minőségét, a tinta színét, a vonalazás milyenségét, az egyes „kezeket", azaz a másolók lehetséges azonosítását, az illuminálás és a könyvkötés miként jét és lehetőségeit. A magyarországi könyvprodukció feltárása tekintetében különösen szerencsés volt, hogy a tanulmány szerzője a Vitéz-kutatás, Vitéz János kódexei felől közelítette meg a problémakört.[22]

A budai műhely első korszaka 1480 körül

A Corvina könyvtár, azon belül pedig a budai műhely kutatása rendkívüli módon adat- és forráshiányos jelenség.[23] Levéltári dokumentumok a hazai forráspusztulás miatt egyáltalán nem állnak rendelkezésre, az oklevelek adatai vagy más jellegzetességei legfeljebb áttételesen használhatók. A datált kódexeken kívül csupán néhány levél és előszó ad némi támpontot valamiféle kronológia felállításához a műhely működését, az egyes darabok keletkezését és általában a Corvina könyvtár kialakulását illetően.

A korábbi kutatásokkal kapcsolatban általánosan elmondható, hogy Mátyás könyvtárának meglétét a király uralkodásának teljes időszakára nézve evidenciának tekintették, így a könyvtárfejlesztés megragadható mozzanatait is ebben a három évtizedben helyezték el. Ezt sugallta a budai könyvkészítésre vonatkozó legkorábbi adat is, egy 1471-ből származó levél, Mátyás Pomponio Letónak írt válasza, amelyben említés esik egy bizonyos Blandiusról a „mi miniátorunk" („miniator noster") megjelöléssel.[24]

Szintén döntően határozta meg a korábbi kutatás irányát az a téves feltételezés, hogy a budai királyi díszkönyvtár kialakulása a maga természetességében alakuló folyamat volt, nem pedig rendkívül tudatos és – időben is – koncentrált eseménysor, aminek következtében különbséget kell tenni könyvek spontán jelenléte – beleértve a velük való teendőket is –, valamint a díszkönyvtár és a kialakítására irányuló lépések között. Két szempont keveredett tehát egymással – illetőleg ketté sem vált –, és emiatt előszeretettel vonatkoztattak minden adatot a díszkönyvtár

[22] Vö. Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. Földesi Ferenc. Bp. 2008. passim; *Zsupán E.:* Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB Cod. 431. In: Erdély reneszánsza. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai I–II. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. I. 16–24.; *Uő:* Plinius laurentumi villájának leírása Vitéz János kódexében. Új Forrás 50. (2018) 7. sz. 21–31.

[23] A Corvina könyvtárra vonatkozó források máig legfontosabb gyűjteményét lásd *Balogh J.:* A művészet Mátyás király udvarában i. m.

[24] *Teleki József:* Hunyadiak kora Magyarországon XI. Pest 1855. 454. A levél hitelességét Pócs Dániel az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2016. február 23-án elhangzott előadásában nyelvi anakronizmusok alapján kétségbe vonta.

kezdeteire. 1471. a kutatás számára a díszkönyvtár létrejöttének kezdeteit jelezte, sőt a korábbi indulását/meglétét sem zárták ki.[25] Ugyanezt sugallta egy további bizonytalan eredetű adat is arról, hogy Mátyás 1475-ben esetleg megvásárolta volna Manfredini bolognai herceg könyvtárát.[26] Kiderült azonban, hogy Mátyás követei útján valójában az 1488-ban elhunyt Galeotto Manfredi faenzai herceg hagyatékából vásároltatott.[27]

A királyi díszkönyvtár kialakítására irányuló törekvésnek Budán valójában nincs nyoma Beatrix és itáliai kíséretének érkezése előtt (1476). Minden bizonnyal az itáliaiak hozták magukkal azt az igényt, hogy a király rezidenciáján díszes uralkodói könyvtár létesüljön. A humanizmus nagy századában Itáliában ez ekkoriban már elterjedt szokás, egyfajta norma, ami nélkül fejedelmi rezidencia aligha képzelhető el. A könyvtár az uralkodói reprezentáció szerves része volt, az uralkodó imázsához tartozott, bölcsességét (prudentia, sapientia) szimbolizálta. Az antik elemekből táplálkozó elképzelések szerint azonban ez a bölcsesség nem önmagáért való, hanem az uralkodó általa a *bonum publicum*ot, azaz a közjót, népe üdvét szolgálja. Ez a 15. századra kialakuló kép elsősorban sztoikus alapokon nyugodott, amelyet platonikus elemek (*philosophus rex*, *vita contemplativa*) is kiegészítettek.[28] A könyvtár mint tér valójában szentély, a bölcsesség szentélye. Egyben az *otium* helye, ahol az uralkodó megpihenhet, művelődhet, hogy aztán az így összegyűjtött tudást a *negotium* idején országa kormányzásában, az alattvalókról való gondoskodásban kamatoztathassa. Az épített térben a könyvtár ennek megfelelően kapcsolatban állt a kápolnával és a studiolóval is. Jól tükrözi mindezt az urbinói Montefeltro- vagy a ferrarai D'Este-könyvtár. (A könyvtárterem valószínűleg Budán sem véletlenül került a királyi kápolna szomszédságába.) Beatrix Itália egyik legfényesebb könyvtárának, a nápolyi Aragóniai-könyvtárnak a mintájával érkezett.[29] A budai díszkönyvtár és a budai könyvkészítés kezdetei tehát valamiképpen az ő érkezésével és személyével állnak kapcsolatban. Ezt bizonyítja, hogy az első budai kódexekben túlnyomórészt a királyné címere szerepel, illetőleg a királyé mellett az övé is megjelenik. A budai műhely második korszakában erre már szinte egyáltalán nincs példa.[30]

---

[25] *Csontosi János:* A Korvina. In: A Pallas Nagy Lexikona X., V. skk.; *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 82.; *Berkovits I.:* A magyarországi corvinák i. m. 75. skk.

[26] *Csontosi J.*: A Korvina i. m. VII.

[27] Krisztinkovich István eredményét lásd Magyar Könyvszemle 79. (1963) 291. Vö. *Balogh J.:* A művészet Mátyás király udvarában i. m. I. 638.

[28] *Zsupán Edina:* A wolfenbütteli corvinacsoport. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2016., főként itt: 164. skk.

[29] *Concetta Bianca:* Da Napoli a Buda: I libri di Mattia Corvino. In: A Home of Arts and Muses. The Library of King Matthias Corvinus. Ed. Edina Zsupán. (Supplementum Corvinianum IV.) Bp. 2017. 135–140.

[30] Az itáliai szerzők által kifejezetten a királynénak ajánlott kódexek egy egészen más csoportot alkotnak, függetlenek a budai műhely problematikájától. Pl. Bonfini Symposionja (Bp., OSZK, Cod.

Francesco Rosselli firenzei miniátor budai munkái

A könyvtár kialakításának első szakaszát az 1470-es évek végére, 1480 köré kell datálnunk. Ebben fontos szerepet játszik két firenzei levéltári dokumentum, mely Francesco Rosselli firenzei könyvfestő magyarországi működéséről szól az 1470-es évek vége és 1481 között.[31] Az adat azonban csak azt követően vált értelmezhetővé, hogy a miniátor oeuvre-je (munkássága) Mirella Levi d'Ancona kutatásainak köszönhetően „kivált" mestere, Francesco d'Antonio del Chierico munkái közül, azaz az általa festett illuminációk elkülönültek Del Chiericóétól.[32] Így Hoffmann Edith még nem is tudhatott mit kezdeni a könyvfestő budai jelenlétéről szóló információval, hiszen a miniátor munkáit következetesen Del Chiericónak tulajdonították.[33] Levi d'Ancona kutatási eredményeit Magyarországon elsőként – legalábbis részben – Csapodi Csaba kamatoztatta, ugyanis 1990-es jegyzékében Del Chierico mellett egy-két helyen megjelennek az óvatos Rosselli-attribúciók is.[34] A Rosselli által festett corvinák kérdése azonban ekkor még tisztázatlan volt, ahogyan maga a Rosselli-kutatás sem volt lezárt egész. Az „új" miniátor műveinek azonosítása folyamatosan zajlott (és bizonyos értelemben zajlik még ma is). Fontos állomást jelentett a kutatásban Annarosa Garzelli nagy összegzése 1985-ben, amelyben a művészettörténész néhány corvinát deklaráltan Rosselli műveként tüntetett fel.[35] A budai műhely szempontjából azonban mindez alig jelentett valódi továbblépést. Egyrészt azért, mert a Rossellivel kapcsolatos új eredmények csak nehezen váltak közismertté a hazai kutatásban, az új mester nehezen vette át Del Chierico helyét még a szaktanulmányokban is, másrészt egy igazi akadály megnehezítette, hogy az új attribúciók érdemben felhasználhatók legyenek: nem lehetett tudni, hogy Rosselli mely corvinái készültek Firenzében és melyek Budán. Ezért a kutatás az 1479–1481-es időintervallumhoz, Rosselli budai tartózkodásához nem is tudott kódexeket kötni.

Lat. 421.), az Agathias-corvina (Bp., OSZK, Cod. Lat. 413.) vagy a De institutione vivendi Diomede Carafától (Parma, BP, G. G. III. 170. 1654.).

31 *Annarosa Garzelli:* Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525. Un primo censimento I. (Inventari e cataloghi toscani 18) Firenze 1985. 173–188.; *Diego Galizzi:* Francesco Rosselli. In: Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI. A cura di Milva Bollati, Miklós Boskovits. Milano 2004. 914–916.; Rosselli budai tartózkodásának forrásaihoz lásd *Balogh J.:* A művészet Mátyás király udvarában i. m. I. 544.; *Pócs Dániel:* Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvár fejlődésében. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter et al. Bp. 2008. 147–163., 150. és 15., 17. jegyz.

32 *Mirella Levi d'Ancona:* Francesco Rosselli. Commentari 16. (1965) 56–76.

33 *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 79–80., 84.

34 *Csapodi Cs.*: Bibliotheca Corviniana i. m. Nr. 33, 70, 101.

35 Bécs, ÖNB, Cod. 44; Modena, GE BEU, Cod. Lat. 458 (= α.M.1.4.); Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 39 Aug. 4°; Cod. Guelf. 73 Aug. 2°. *Garzelli, A.:* Miniatura fiorentina i. m. II. 303. Nr. 541, 542, 547, 548, 547. Garzelli bizonyos esetekben feltételezte a Medici Ilias mesterének közreműködését is.

A probléma megoldásához két kódex vezetett el, a Beatrix-psalterium (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 39 Aug. 4°) és a budapesti Regiomontanus-corvina (OSZK, Cod. Lat. 412.).

A Beatrix-psalterium és a Mátyás-graduale

A 20. század végére a Beatrix-psalteriumot a kutatás – mindenekelőtt Tammaro de Marinis és Anthony Hobson kötéstörténeti vizsgálódásának eredményeként, amelyek nem vették figyelembe a korábbi magyarországi és a német kutatás egy részének eredményeit – egyöntetűen és megkérdőjelezhetetlenül itáliai munkának nyilvánította.[36] Ennek a nézetnek sajnos Csapodi Csaba is képviselőjévé vált, pedig ez a különleges, igen magas színvonalon kivitelezett díszkódex kétségtelenül a budai műhely munkája:[37] kodikológiai, liturgikus, művészettörténeti jegyek, valamint a kódexkészítés folyamatának figyelembevétele teszik egyértelművé a budai eredetet. Kalendáriuma a zágrábi rítust képviseli valamelyes pálos árnyalattal,[38] pergamene kissé érdesebb, vastagabb az Itáliában használtaknál, a már említett „hazai" típusba tartozik. A kötetet mind a pergamen jellege, mind a scriptor személye – őt Albinia de la Mare a Firenzében működő Gundisalvus Hispanusszal azonosította – egy csoportba vonja két további corvinával, az El Escorial-beli Platónnal és a müncheni Aristeasszal,[39] továbbá a három kódex mérete is hasonló. A Platón és az Aristeas illuminációja a budai műhelyben készült, s ez a psalteriumról is bizonyítható. A belső díszítés egyértelműen a budai lombard tanultságú miniátorok egyikének munkája – tőle származik a Mátyás-graduale lombard rétege is[40] –, címlapjának mestere viszont Francesco Rosselli.[41] A kódex metszése budai típusú, következésképpen kötésének is budai eredetűnek kell lennie. Az egyik legkülönlegesebb corvinakötésről van szó, hiszen valószínűleg egy eredeti perzsa kötést applikáltak rá. Nem kizárt, hogy ez és esetleg néhány hozzá hasonló darab kiindulópontként szolgálhatott a corvina-bőrkötések alapkompozíciójának megalkotásához.

---

[36] A problémakört, valamint az itt következő elemzést részletesen lásd *Zsupán Edina:* A Beatrix-psalterium geneziséhez. Művészettörténeti Értesítő 59. (2010) 233–260. (https://bit.ly/2JXVqAu, letöltés 2019. júl. 22.)

[37] A részletes bizonyítást lásd Uo.

[38] Uo. 244–245. Lauf Judit eredménye.

[39] Biblioteca de Monasterio de El Escorial, G. III. 3.; München, BSB, Clm 627.

[40] A két kódex között a kapcsolatot Mikó Árpád vetette fel, a két miniátorkéz azonosságát pedig Nagy Eszter mondta ki. Vö. *Mikó Árpád:* Beatrix királyné psalteriumának helye. Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül. Művészettörténeti Értesítő 59. (2010) 261–273.; *Eszter Nagy:* On the Creation of the Gradual of King Matthias. Acta Historiae Artium 57. (2016) 23–82., 65. skk.

[41] Garzelli kérdőjellel hozzáteszi a „Medici Ilias mesterét" is. Vö. *Garzelli, A.:* Miniatura fiorentina i. m. 303., Nr. 542.

Mindent egybevetve a kódex keletkezésének idejét 1480 körülre tehetjük, ami egybeesik Rosselli magyarországi tartózkodásával. A végső érvet a teljes budai keletkezés igazolásához azonban a psalterium különös Beatrix-címere szolgáltatta.

A kompozit királynéi címer heraldikai bal oldalán Beatrix saját családi címere, jobb oldalán pedig Mátyás címere látható. A pajzs fölött nyitott korona helyezkedik el, a címer körül az Aragóniai királyi család emblémái sorakoznak. A mi szempontunkból most csak a Mátyás-címer érdekes. Összetétele a következő: első mezejében a magyar vágások, a másodikban a kettős kereszt, a harmadikban a dalmát leopárdfejek láthatók, a negyedikben pedig egy ágaskodó oroszlán foglal helyet, amely ebben a formában – vörös oroszlán ezüst mezőben – leginkább Hunyadi János besztercei örökös ispáni címeroroszlánjához hasonlít, ám itt felemelt mancsában nem tart koronát. Mátyás első titkos pecsétjén, amelyet hivatalos okmányokon 1464-ig használt,[42] valóban ez az összetétel szerepelt (negyedik mezejében a besztercei oroszlánnal), ám itt szemmel láthatólag nem erről van szó. Ha felnagyítjuk a kompozíciót, jól látható, hogy az oroszlán fejéről valószínűleg még a teljes száradás előtt letörölték az eredetileg odafestett aranykoronát. Eredetileg tehát egy koronás vörös oroszlán szerepelt a címerpajzson, ami a besztercei oroszlánnak (ezüst mezőben vörös oroszlán feltartott mancsában aranykoronával) és a cseh királyi címernek (vörös alapon ezüst oroszlán, kettős farokkal, fején aranykoronával) az ötvözete volt, alapvetően egy hibás, nem létező konstrukció. Ezt a hibát nyilvánvalóan korrigálni akarták. A korona eltüntetése lehetett az egyszerűbb megoldás arra nézve, hogy helyes mező álljon elő – jelen esetben a besztercei oroszlán –, hiszen a színezést megcserélni sokkal nehezebb feladat lett volna. Ennek önmagában még nem kellene bármit is elárulnia a készítés helyéről. Nem is vonja Buda felé a címlap-illuminációt, hiszen tévesztésre nagyobb távolságból még nagyobb az esély. Ám érdekes módon a jelenség más corvinákon is visszaköszön, amelyek egyetlen kivétellel szintén Francesco Rosselli munkái: ugyanezt a „hibás" és ugyanezen a módon korrigált címert látjuk a modenai Órigenés-corvina (Modena, GE, BEU, Cod. Lat. 458 = α.M.1.4.), a budapesti Regiomontanus-corvina (OSZK, Cod. Lat. 412.) és a bécsi Regiomontanus-corvina (ÖNB, Cod. 44) címlapján. Még ezen a ponton sem kellene okvetlenül Budára gondolnunk, hiszen mindez Firenzében is történhetett volna, ám szerencsére van egy kontrollpéldánk is, egy olyan kódex, amelyet nem Rosselli díszített: a Mátyás-graduale, annak is a németalföldi rétege.

A Mátyás-graduale (Bp., OSZK, Cod. Lat. 424.)[43] igen problematikus kézirat. Az utóbbi évek, évtizedek egymást követő eredményeinek köszönhetően ma már

[42] Hunyadi Mátyás, a király i. m. Kat. 4.19 (Rácz György).

[43] Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. A2 (Nagy Eszter). (https://bit.ly/2GzHGdf, letöltés 2019. júl. 22.)

úgy látjuk, hogy valószínűleg teljes egészében Budán készült. Illuminációjának két rétege van, jórészt egy németalföldi miniátortól, egyetlen nagyobb és néhány kisebb iniciálé erejéig pedig egy lombard – milánói – mestertől származik. Azt, hogy a németalföldi mester térségünkben dolgozott a gradualén, Franz-Joachim Verspol találata tette egyértelművé, aki a mester keze nyomát felfedezte egy klosterneuburgi ősnyomtatványban is, amely G. Fr. Pavini szentszéki ügyvéd III. Lipót osztrák őrgróf szentté avatását szorgalmazó beszédét tartalmazza (1483 után).[44] A graduale lombard iniciáléja mindig is sugallta a budai beavatkozás lehetőségét, ám legújabban kiderült, hogy a lombard miniátor azonos a Beatrix-psalterium belső iniciáléinak mesterével.[45] A kódex pergamene magyarországi jellegű, ami azt jelenti, hogy a scriptornak is meg kellett fordulnia Budán. (Madas Edit ismerte fel, hogy a scriptor azonos a Carlo Pallavicino őrgróf számára készült, ma Lodiban őrzött karkönyvek egyikének másolójával.[46] A lodi kódexcsoport pedig jelentős mértékben Francesco da Castello, az egyik legfontosabb budai miniátorszemélyiség munkája.[47] Mindez talán arra a kapcsolatrendszerre mutat rá, melynek köszönhetően a budai műhely szerveződni kezdett.)

A graduale címlapján Mátyás és Beatrix címere külön címerpajzson szerepel. Mátyás címerében ugyanazt a különös címertípust láthatjuk viszont – negyedik mezejében a vörös oroszlánnal –, mint a Rosselli-corvinákban.[48] Ráadásul nem is az itáliai mester kezétől származik, hanem a németalföldiétől. Mindez azt mutatja, hogy a furcsa címer műhelyjelenség volt, egyfajta közös hiba, ami időben és térben is egy helyre vonja az érintett kódexeket. A hely mindenképpen Buda, az idő pedig a fentiekből következően az 1480 körüli időszak.

Hogy mi okozhatta ennek a téves oroszlános címerpajzsnak a megszületését Budán, nem tudható. Ám mindenesetre feltűnő egy egyezés: a Mátyás-trónkárpit legteljesebb fennmaradt darabjának és a miseruhává alakított másik darabnak (fojnicai kazula) a címere is a fönt ismertetett, hibás színezésű címerösszetételt mutatja negyedik mezejében vörös oroszlánnal, melynek fején korona van. A Mátyás-trónkárpitot (vagy inkább trónkárpitokat) mindezidáig nem tudta

[44] Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift, Bibliothek, Cod. Typ. 814 = GW M30416. Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. A1 (Nagy Eszter); *Franz-Joachim Verspohl:* Kleinform-Großform. Italienisches Formgefühl und Ungarisches Anspruchsniveau: die Kunstentfaltung am Hof des Matthias Corvinus. In: L'Europa e l'arte italiana: Per i cento anni dalla fondazione del Kunsthistorishes Institut in Florenz. Convegno internazionale, Firenze, 22–27 settembre 1997. Ed. Max Seidel. Venezia 2000. 156–185.

[45] Lásd 40. jegyz.

[46] Madas Edit szíves szóbeli közlése.

[47] A lodi kóruskönyvekhez lásd a 75. jegyzetben megadott irodalmat.

[48] Az oroszlán vörösre festett teste annak ellenére jól látható, hogy a csaknem feketére oxidálódott ezüst ezt a mezőt szinte kivehetetlenné teszi.

pontosan datálni a kutatás, készítésüket 1476 és 1490 közé teszik.[49] A fentiek ismeretében nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a kárpitok már jelen voltak a palotában akkor, amikor a könyvfestők a tárgyalt kódexeket kézbe vették. A pompás textíliák pedig rendkívüli reprezentációs erejüknél fogva akár a rajtuk látható címertípus önkéntelen követésére is késztethették a miniátorokat. A címerek időben történő és helyes korrigálása ugyanakkor szintén Buda felé mutat, hiszen ilyen finomhangolás nagyobb távolságból szinte lehetetlen lett volna.

Nagy valószínűséggel tehát ez a címertípus az egyik fő irányadó abban a kérdésben, hogy Rossellinek mely illuminációit kell budainak tartanunk.

Reneszánsz transzfiguráció: a budapesti Regiomontanus-corvina

A budapesti Regiomontanus-corvina (OSZK, Cod. Lat. 412.)[50] egy másik típusú érvet is kínál a budai Rosselli-oeuvre meghatározásához, egyben pedig a budai műhely olyan eljárásmódját hordozza magában, amely az udvari könyvkészítés folyamán mindvégig nagyon jellemző volt. Ugyanakkor a fennmaradt corvinák közül talán a legszemléletesebben tükrözi az átmenet időszakát, valamint azt, hogy mennyire szervesen támaszkodott a királyi könyvtár, azon belül is a budai kódexkészítés, a megelőző korszak szellemi örökségére.

A kódex reneszánsz címlapját (f. 1r) Magyarországon elsőként Csapodi Csaba tulajdonította óvatosan Francesco Rossellinek.[51] A korábbi kutatás – a többi Rosselli-illuminációhoz hasonlóan – Francesco di Antonio del Chierico munkájának tartotta, vagy az ő műhelyébe sorolta.[52] A kézirat harmadik folióján, a mű kezdeténél azonban teljesen más jellegű, a közép-európai gótikus könyvfestészet stílusában megalkotott díszítést találunk. Hoffmann Edith a kódexet firenzei eredetűnek tartotta, amelybe Budán került a gótikus dekoráció.[53] Sajnálatos módon elvetette André de Hevesynek azt az álláspontját, hogy a teljes kódex a budai műhelyben készült volna.[54] Hevesy ezt a kéziratot hozta fel ugyanis példaként a budai műhely vegyes jellegére, a benne működő mesterek különböző – itáliai, német és magyar – származására.[55] Hevesy nem járt messze az igazságtól.

---

[49] *Isabella Bigazzi:* Il drappo d'oro del trono di Mattia Corvino. In: Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria. A cura di Péter Farbaky et al. Firenze 2013. 36–41. és Kat. 14 (Kollár Csilla). Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. (Kollár Csilla).

[50] Legújabb, részletes leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. B2 (Rozsondai Marianne, Zsoldos Endre, Zsupán Edina).

[51] *Csapodi Cs.:* Bibliotheca Corviniana i. m. Nr. 33.

[52] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 80.; *Csapodi, Cs.:* The Corvinian Library i. m. Nr. 568.

[53] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 80.

[54] Uo. 139. jegyz.

[55] *Hevesy, A.:* Les miniaturistes i. m. 12.

A Regiomontanus-corvina valódi kezdeteit azonban a Corvinán kívül kell keresni, de nem Itáliában, hanem – miként André de Hevesy is feltételezte – Magyarországon. A tanulmány keretei nem engedik, hogy részletesen szóljunk a 15. századi magyar művelődés nagy korszakáról, az 1460-as évek második feléről, amikor Vitéz János esztergomi érseksége idején (1465–1472) és mindenekelőtt az ő iniciatívájára megalapíttatott a pozsonyi egyetem, neves professzorok érkeztek külföldről, elkezdte működését Hess András nyomdája Budán, és megérkezett Magyarországra Rómából, Johannes Bessarion környezetéből a korszak leghíresebb csillagásza, Johannes Regiomontanus is.[56] Minden jel arra utal, hogy a szellemi felvirágzás szükségszerű feltételeinek tekintették a könyveket, illetőleg azok előteremtését. Önmagában a nyomdaalapítás is ékes bizonyítéka ennek. (Nem véletlen, hogy a budai nyomda legelső kiadványa tartalmazta Nagy Szent Vazul híres könyvecskéjét is, amelyben a szent a pogány szerzők olvasásának hasznosságáról szólt.[57] Ez a szöveg a humanista neveléselmélet egyik programadó műve volt.) Úgy látjuk, hogy az irodalom előteremtését Vitéz nem csupán a nyomdára alapozta, hanem – váradi éveihez hasonlóan – figyelemreméltó kódexkészítés is folyt környezetében. Ennek ösztönzést adhatott Regiomontanus érkezése. A csillagász aktív szellemi munkát végzett Magyarországon is, *Tabulae directionum et profectionum* (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 69.2 Aug 2°) című művét Martin Bylica közreműködésével kifejezetten itt, Vitéz János számára írta.[58] A *Canones LXIII in tabulam primi mobilis*t pedig Magyarországon fejezte be, és Mátyásnak ajánlotta.[59] A mű tisztázata (tisztázatai) minden bizonnyal Magyarországon készültek el Vitéz és Regiomontanus környezetében, köztük a most vizsgált, ma Budapesten őrzött példányé is. Utóbbi scriptorától két további munkát is ismerünk: ugyanennek a műnek azt a másolatát, amely Regiomontanus saját példánya volt,[60] valamint a Ptolemaios *Almagest*jéből készült epitoménak egy ma Velencében őrzött példányát.[61] Az írás egyfajta átmeneti típust képvisel a gótikus írástradíció és a humanista írások között. Ezek az átmeneti formák nagyon jellemzőek a magyar főpapi, kormányzati elit környezetében a 15. század derekán használt írásokra, és mutatják a humanista írásmód fokozatos – és nagyon korai – meghonosodását

[56] Átfogóan, a teljes régebbi szakirodalommal lásd Csillag a holló árnyékában i. m.
[57] *Basilius Magnus:* De legendis antiquorum libris. Trad. Leonardus Brunus Aretinus – Xenophon: Apologia Socratis. Buda, Andreas Hess 1473 = GW 6686.
[58] Legújabb mérvadó leírását lásd *Regina Cermann:* Beschreibung einer problematischen Corvine: Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°. In: Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel. Hrsg. Edina Zsupán – Christian Heitzmann. (Supplementum Corvinianum III.) Bp. 2014. 123–151.
[59] *Ernst Zinner:* Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus. 2. kiadás. Osnabrück 1968. 95. skk., 154. skk., 325 skk, Nr. 58.
[60] Nürnberg, StB, Cent. V,17. Vö. *Cermann, R.:* Beschreibung i. m. 133., 150., 33. kép.
[61] Velence, BNM, Lat. Z. 328, coll. 1760.

hazánkban. Az új, modern írás tudatos terjesztésének legfőbb előmozdítója minden bizonnyal éppen Vitéz János volt.

A kódex kodikológiai jellemzői ugyancsak a hazai gyakorlatot tükrözik, ugyanezeket figyelhetjük meg például azokban a kódexekben is, amelyek Vitéz környezetében Váradon készültek a főpap váradi püspöki éveiben (1445–1465).[62] Jellemzői: a sűrű, többnyire tintával végrehajtott vonalazás; csupán az írástükröt oldalt lezáró függőlegesek futnak ki az oldal szélére, és ezek jórészt szimpla vonalak; a tinta színe viszonylag sötét; a három betűsáv viszonylag szűk, az egész írás tükrözi a gótikus kurzív és részben a bastarda hajlékonyságát. A Regiomontanus-kódex pergamene a már a Mátyás-gradualénál leírt jellegre emlékeztet.

A később corvinává vált kódex tehát Vitéz és Regiomontanus környezetében, szellemi erőterében készült 1470 körül. A belső kezdőoldal (f. 3r) ugyanekkor kaphatta szerény gótikus díszítését is, mestere Regina Cermann szerint a korabeli bécsi és Bécs környéki miniatúrfestészet vezéralakjának, a Lehrbüchermeisternek egyik segédje lehetett.[63] Nem tudjuk, hogy a kódexet Bécsbe küldték-e a díszítés elkészítése végett, vagy pedig a miniátor tartózkodott-e Magyarországon. Az sem kizárt, hogy a kötetet eredetileg a pozsonyi egyetemnek szánták, és ott Bécs közelsége tette lehetővé egyáltalán a díszítést. (Vitéz Magyarországon készült kéziratain jól látszik, hogy az alapvetően itáliai mesterekből fölálló budai miniátorműhely működése előtt a 15. század derekán hazánkban nehéz volt akár még közép-európai könyvfestőt is fellelni. Ezért ezek a kéziratok gyakran díszítetlenül maradtak, illetőleg esetükben eleve nem számoltak komolyabb díszítéssel.)

A kódex Mátyáshoz szóló ajánlásának vizuális megjelenítése azonban – amint már említettük – teljesen más világba vezeti a szemlélőt. Az ajánlást és egyben az egész kódex kezdőlapját a legtisztább firenzei reneszánsz stílusban díszítették, a miniátor pedig Francesco Rosselli. Csapodi Csaba attribúciója helyes volt: ezt alátámasztja a címer körirata is, amely ugyanazokat a szép rajzolatú, gondos betűformákat mutatja, mint a rézmetszésben is jártas Rosselli térképei.[64] Az egyszerű, Rosselli alaprepertoárjába tartozó díszítés tükrözi mestere, Francesco di Antonio del Chierico erőteljes hatását, valamint a Rossellit az észak-itáliai miniátorok részéről ért befolyást (leginkább a rózsaszín és kék stilizált rozetták tükrözik ezt).[65] Már a fentiek is

[62] Pl. Bp., OSZK, Cod. Lat. 370.; Bécs, ÖNB, Cod. 431, Cod. 2431; Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter, A. VII. 39., valamint az I. Leo pápa beszédeit tartalmazó, egykor a szentantali ferences rendházban őrzött, elveszett corvina (utolsó oldalának fotója: Bp., OSZK, Facs. I. Ms. 76.).

[63] *Cermann, R.:* Beschreibung i. m. 133. 78. jegyz.

[64] *Florio Banfi:* Francesco Rosselli térképész Mátyás király udvarában. Térképészeti közlöny 6. kötet (1940) 1-2. sz. 1–20.; *Roberto Almagià:* On the Cartographic Work of Francesco Rosselli. Imago Mundi 8. (1951) 27–34.

[65] Rosselli 1470–1471-ben a sienai karkönyveken együtt dolgozott Girolamo da Cremonával és Liberale da Veronával. Vö. *Garzelli, A.:* Miniatura fiorentina i. m. 175.

egyértelművé teszik, hogy Rossellinek a díszítésen Magyarországon kellett dolgoznia, tehát 1479 és 1481 között. Ehhez járul plusz érvként a címer típusa is, amely ezúttal csak Mátyás címere[66] – minden bizonnyal amiatt, mert a művet Regiomontanus kifejezetten Mátyásnak ajánlotta –, ám a fent bemutatott vörös oroszlános hibás-javított típust képviseli.

Láttuk, hogy az ellentmondás a kezdőoldal és a belső gótikus díszítés között a korábbi kutatások során is feltűnt. A megoldás felé az írás vizsgálata révén indulhatunk el. Az előszó írásképe jól érzékelhetően különbözik a mű – fentebb ismertetett karakterű – írásától. A tinta kissé halványabb, a betűk nagyobbak, formájuk szögletesebb, töredezettebb. Ám a másoló mégis azonos a főszöveg másolójával, tehát nem másik kézről van szó. Mi történhetett? A különbözőséget akár a puszta időbeli eltérés is okozhatta volna, az előszó egyszerűen később kerülhetett a kódexbe. Ez valószínűleg így is van, ám az íráskép nem emiatt tér el a belső írásmódtól. A különös töredezettséget az okozza, hogy a hazai scriptor megpróbálta még pontosabban imitálni a humanista könyvírást. Elképzelhető, hogy a miniátorral együtt tervezték meg az előszó modern, reneszánsz küllemét, amelyet a humanista íráskép és a reneszánsz illumináció együttesen alkotott. Ebből pedig az következik, hogy az előszó szövegének és díszítésének egyszerre kellett a kódexbe kerülnie, és méghozzá Rosselli budai tartózkodása idején, 1479 és 1481 között. Tíz évnyi különbség van tehát a kódex főszövegének keletkezése és a modern stílusú előszó bekerülése között. (Nem eldönthető, hogy ezt a kiegészítést a már bekötött kódexen eszközölték-e, vagy sem, de ez a szokatlan eljárás sem kizárható. A kötés egyébként az úgynevezett Egidus-mester munkája, aki Vitéznek is sokat dolgozott.[67] Az előszót nem külön ívfüzeten toldották be, hanem az első ívfüzet üres lapjaira másolták. Több üres kezdőoldalt hagyni ugyanis szokás volt a hazai elitkódexeknél.) A Regiomontanus-corvina tehát jól mutatja, hogy egy, a hazai és közép-európai kódexkészítés gyakorlatában mélyen gyökerező darab miként lényegült át reneszánsz uralkodói díszkódexszé.

Vitéz János (és Regiomontanus) környezetében keletkezett kéziratok és a királyi könyvtár

A Regiomontanus-corvina olyan eljárást modellez, amely mindvégig jellemző volt a királyi könyvprodukcióra: a Vitéz környezetében az 1460-as évek végén, 1470 körül készült kéziratokat a királyi könyvtár részévé tették, corvinává

[66] E kódexen kívül ugyanis a vörös oroszlános címereket tartalmazó corvinák mindegyikében megtaláljuk Mátyásé mellett valamilyen formában Beatrix címerét is.

[67] Az Egidus-problematikáról lásd *Koroknay É.:* Könyvkötések i. m. 39.; *Rozsondai M.:* A magyarországi könyvkötés i. m.

alakították. Ez az eljárásmód, maga a kéziratcsoport és annak eredete ismeretlen volt a korábbi kutatás számára. Ezeknek a kéziratoknak a jelentős része valószínűleg az 1471-es Mátyás elleni összeesküvés és Vitéz halála okán maradt befejezetlen. Nem tudjuk, hogy eredetileg milyen célra szánták őket, és azt sem, hogy miután felhagytak a megmunkálásukkal, vajon hol várták a jobb időket. Mindenesetre már a budai királyi műhely első időszakában, az 1470-es évek végén ezt az állományt kezdték felhasználni, és közülük – a fennmaradt emlékek ezt mutatják – mindenekelőtt a Regiomontanus-műveket tartalmazó darabokat vették elő. Talán nem tévedünk, ha emögött a királynak és udvarának tematikus érdeklődését sejtjük. Ezt támasztja alá az az információ is, miszerint 1478-ban Mátyás Nürnbergbe küldetett Johannes Regiomontanus hagyatékáért.[68]

A budapesti Regiomontanus-corvinához hasonlóan beszédes darab a Regiomontanus *Almagest*-kivonatát tartalmazó kézirat is (Bécs, ÖNB, Cod. 44).[69] A különleges művet még Regiomontanus bécsi mestere, Georg Peuerbach kezdte el Bessarion bíboros biztatására, ám csak Regiomontanus fejezte be 1462-ben Rómában. Nemcsak egyszerű kivonatolása Ptolemaios munkájának, hanem önálló csillagászati alkotás, amely Copernicus és Galilei számára alapműként szolgált. A szóban forgó másolat ugyancsak Vitéz és Regiomontanus körében keletkezett Magyarországon. A kódex a Vitéz körüli tudós miliőnek egészen rendkívüli lenyomata: benne két helyen valószínűleg Vitéz János szerkesztői megjegyzéseit találjuk (ff. 66^{v}, 135^{r}), de az teszi igazán különlegessé, hogy margóira a geometriai ábrákat és magyarázataikat a másik udvari csillagász, Marcin Bylica készítette. Szintén az ő keze nyomát találjuk egy másik csillagászati tartalmú corvinában, az *Almagest* latin fordításában, melynek másolata ugyancsak ennek a kódexcsoportnak a része, ám kifestésére csupán az 1480-as évek végén került sor (Bécs, ÖNB, Cod. 24). Bylica „kezé"-nek azonosítását a krakkói egyetemnek megküldött kódexei tették lehetővé, köztük a *Canones* egy Bylica által hitelesített példánya (BJ, Cod. 597).

Ezt a kéziratot is – amely minden bizonnyal kifestetlen és bekötetlen volt – Francesco Rosselli kezébe adták. A miniátor a kódexet a királyné számára díszítette ki különleges ikonográfiai programmal,[70] címerként pedig a már többször említett vörös oroszlános címertípust alkalmazta.

---

[68] *Balogh J.:* A művészet Mátyás király udvarában i. m. I. 638.

[69] Legújabb leírásait lásd Die Illuminierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Mitteleuropäische Schulen IX (ca. 1450–1500): Böhmen, Mähren, Schlesien, Ungarn. Hrsg. Maria Theisen. Megjelenés alatt. Kat. Cod. 44 (Zsupán Edina); Kiállítási katalógus i. m. Kat. B3 (Rozsondai Marianne, Zsoldos Endre, Zsupán Edina) (https://bit.ly/2ylRByy, letöltés 2019. júl. 22.)

[70] Az ikonográfiai programhoz lásd Kiállítási kalauz, Kat. B3; Kiállítási katalógus Kat. B3.

Francesco da Castello

1481-re datált és Budára lokalizált címereslevelek,[71] valamint Kálmáncsehi Domonkos stíluskritikai érvek alapján szintén ugyanekkorra datált, Magyarországon készült breviariuma (Bp., OSZK, Cod. Lat. 446.)[72] bizonyítják, hogy ekkoriban már egy milánói miniátor, név szerint Francesco da Castello[73] is összefüggésbe hozható a budai műhellyel. Ő az a mester, akinek stílusa később a leginkább meghatározza a budai produkciót. Amikor a budai műhely fogalmát a kutatás stíluskör értelemben használja, akkor mindenekelőtt az általa fémjelzett stílusra gondol, amely ugyanakkor más elemeket is magába olvasztott. A mester a breviariumot négy helyen is szignálta, és mivel más szignált műve nem került elő, a név és a tekintélyes szerzői oeuvre e díszkódex alapján volt összeköthető egymással.

Budára érkezése talán nem független az udvarnak a Pallavicino családdal ápolt kapcsolataitól,[74] hiszen Carlo Pallavicino lodi püspök már korábban is foglalkoztatta Francesco da Castellót.[75] Miként láttuk, a Beatrix-psalterium és a Mátyás-graduale milánói mestere, valamint a graduale lombrad scriptora is ugyanebbe a kontextusba vonható.

Napjainkban a kutatás négy Da Castellónak attribuált corvinát is egyöntetűen 1480 körülre datál: a Ptolemaios-, a Trapezuntius-, a Tolhopff- és az Aristeas-kódexet,[76] valamint a New Yorkban őrzött, szintén Kálmáncsehi Domonkosnak készült breviarium és missalét is,[77] melyben egyetlen oldal a milánói mestertől

---

[71] Enyingi Török Ambrus címereslevele, 1481. nov. 26. (Bp., MNL OL, DL 50536); Lindvai Bánfi Miklós címereslevele, 1481. jún. 21. (Zagreb, Hrvatski državni arhiv, Neoregestrata Acta, fasc. 589. Nr. 43.). Vö. *Mikó Á.:* Über den Miniator i. m. 228., 244., 4. és 5. kép.; A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. Szerk. Avar Anton. Bp. 2018. 216–221. Nr. XXXV. (Orsós Julianna).

[72] Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. D1 (Lauf Judit, Mikó Árpád).

[73] *Hoffmann Edith:* Franciscus de Kastello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. Magyar Művészet 9. (1933) 42–46.; *Angela Daneu Lattanzi:* Di alcuni miniatori lombardi della seconda meta' del sec. XV. I. Riesaminato Francesco da Castello. Commentari 23. (1972) 225–260.; *Wehli Tünde:* Franciscus de Castello Ithallico Budán. In: Pannonia regia i. m. 411–412.; *Ulrike Bauer-Eberhardt:* Francesco da Castello. In: Saur Allgemeines Künstlerlexikon, Bd. 17. München–Leipzig 1997. 205–206.; *Cristina Romano:* Francesco da Castello. In: Dizionario biografico i. m. 223–228.; *Jonathan G. Alexander:* Francesco da Castello in Lombardy and Hungary. In: Italy and Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance. Eds. Péter Farbaky – Louis A. Waldman. Florence 2011. 267–291.; *Mikó, Á.:* Über den Miniator i. m.; Die Illuminierten Handschriften […] Böhmen, Mähren, Schlesien, Ungarn i. m. Kat. Cod. 24 (Zsupán Edina); *Mario Marubbi:* Francesco da Castello. In: Kiállítási katalógus i. m.

[74] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 93.

[75] *Mario Marubbi:* Carlo Pallavicino, vescovo umanista e mecenate. In: L'Oro e la porpora. Le arti a Lodi nel tempo del vescovo Pallavicino (1456–1497). Ed. Mario Marubbi. Milano 1998. 15–24. A lodi karkönyvekhez lásd még *A. Daneu Lattanzi:* Alcuni miniatori i. m.; *Armando Novasconi:* Le miniature di Lodi. Lodi 1976.

[76] Bécs, ÖNB, Cod. 24; Bp., OSZK, Cod. Lat. 281.; Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 84.1, Aug. 2°; München, BSB, Clm 627.

[77] PML, MS G 7. Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. D2 (Lauf Judit, Mikó Árpád).

származik (f. 256[r]).[78] (Ez utóbbiban szerepel az 1481-es évszám [f. 201[v]] [79]). Ebből a kódexcsoportból azonban három corvina (Ptolemaios, Trapezuntius, Tolhopff) eddigi datálását módosítanunk kell, kifestésük időpontját az 1480-as évek végére kell helyeznünk. (Részletesen erről lásd később.) Az Aristeas-corvina elkészültének időpontja kérdéses – szó volt róla a Beatrix-psalterium kapcsán –, ám a Mátyás-címer ebbe a kódexbe is csupán az 1480-as évek végén került bele. Így voltaképpen nem maradt fenn olyan Francesco da Castellónak tulajdonítható munka, amely 1480 körül a királyi pár számára készült volna.

Nem tudjuk tehát, hogy Francesco da Castello mennyiben gazdagította 1480 körül a királyi könyvtárat. Kétségtelen azonban, hogy fontos tagja volt az itáliai könyvművészet égisze alatt formálódó és alapvetően a királyi központba, illetőleg annak környezetébe lokalizálható hazai könyvprodukciónak. Tevékenysége jól mutatja, hogy az új stílus nem csupán az uralkodópár, hanem annak tágabb környezete számára is vonzó volt. Az érkező mesterek pedig adott esetben nem tagadták meg a főpapok és vezető hivatalnokok felkéréseit, megrendeléseit.

Műhelystruktrúra 1480 körül

A fenti példák jól elkülöníthető stílusok, iskolák együttes jelenlétéről és ezek egyedi összeilleszthetőségéről árulkodnak. Nem tudjuk azonban, hogy több mester jelenléte egy kódexben egyfajta belső hierarchián alapuló „munkamegosztás" következménye-e, vagy azt a készítési folyamat elhúzódása, töredezettsége, időbeli hiátusok okozták.

Feltárásra vár a helyi (közép-európai) és az itáliai mesterek egymáshoz való viszonya, valamint a helyi stílusok és az itáliai stílusok interakciója már ebben a korai időszakban is. Legutóbb Mario Marubbi hívta fel a figyelmet arra, hogy a Francesco da Castello nevével fémjelzett Kálmáncsehi-breviarium számos díszített oldalán a helyi gótikus miniatúraművészet hatásai figyelhetők meg.[80] A helyi elemeket saját képére formálta az itáliai mester, koherens reneszánsz díszítést alkotott belőlük, melyben sehol sem érződik stílustörés.

---

[78] Fotók a kódex díszített oldalairól: https://bit.ly/2S8cvdn, letöltés 2019. jún. 20.

[79] A kódexben f. 201[v]-n a következő áll: Hunc librum breviarii et missalis fecit scribi venerabilis pater dominus Dominicus prepositus ecclesie Albensis regnante serenissimo principe domino Mathia dei gracia Rege Hungarie, Bohemie etc. Anno domini Millesimo Quadringentesimo Octuagesimo primo. Nativitatis eiusdem dominici prepositi Anno Quadragesimo Nono. Manu propria. („Ezt a breviáriumot és missalét tartalmazó könyvet a tiszteletre méltó Domonkos atya, a fehérvári egyház prépostja íratta le a felséges uralkodónak, Mátyásnak, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királyának uralkodása idején, 1481-ben. Ugyanazon Domonkos prépost születésének 49. évében. Sajátkezűleg." Lang Judit fordítása.)

[80] Mario Marubbi szóbeli közlése alapján.

Közép-európai és reneszánsz (milánói) elemek harmonikus összeolvadását látjuk Nagylucsei Orbán címereslevelében is. Az oklevél 1480. február 2-án kelt, Budán állították ki, tehát korszakunkba illik.[81] Minden bizonnyal egy lombard miniátor kezétől származik – nem kizárt, hogy Francesco da Castellótól –, aki a helyi címermotívumok példáit felhasználva érdekes ötvözetet formált.

Az ide érkező itáliai mesterek természetesen a helyiekre is hatással voltak. E tekintetben az 1481-re datált Kálmáncsehi-breviarium és missalét kell megvizsgálnunk (New York, PML, Ms G 7). Ez a kódex – Hoffmann Edith bizonyító darabja a budai műhely létezésére – egyetlen oldal kivételével helyi mesterek alkotása, akik megpróbálták imitálni az itáliai stílusokat. Olyan elemeket használtak fel, amelyek valóban leginkább a királyi műhelyben 1480 körül (vagy 1480 körül is) megforduló miniátorok, Francesco Rosselli és Francesco da Castello illuminációiban lelhetők fel.

Ez azonban nem teszi egyértelművé a teljes kódex datálását. Nem kizárt, hogy csupán a kódex első fele, a breviarium-rész díszítése készült el 1481-ben, a másik fele pedig az évtized végén. A legfőbb érvek a következők. A kódex missalerészében egyetlen oldalt maga Francesco da Castello díszített ki. Stílusa azonban nagyon különbözik a kutatás jelenlegi állása szerint ugyanekkor, tehát 1481 körül készült másik Kálmáncsehi-breviarium stílusától (Bp., OSZK, Cod. Lat. 446.). Emellett a missale részben találunk egy olyan oldalt (f. 276^{r}), amely Da Castello biztosan 1488 utánra datálható budai munkáiban feltűnő formákat imitál.

Ugyanakkor kérdéses, hogy mikor és milyen formában volt alkalmuk középeurópai mestereknek a királyi könyvtár anyagának közelébe jutni. Úgy tűnik, hogy a breviarium és missalén bécsi vagy Bécs környéki mesterek dolgoztak, az ő foglalkoztatásuk pedig Bécs 1485-ös bevétele után volna kézenfekvő.[82] Miként később látni fogjuk, ekkor valóban megjelennek közép-európai „kezek" a műhely produktumaiban. Azt sem zárjuk ki tehát, hogy ebben a kódexben az 1481-es dátum csupán a másolat elkészültét datálja, kifestésére pedig csaknem egy évtizeddel később került sor. Ebben az esetben ez a kódex csak annyiban volna informatív a kezdetekkel kapcsolatban, hogy a budai kódexkészítésre oly jellemző elhúzódást, szakaszosságot bizonyítaná.

---

[81] Bp., MNL OL, DL 105029. Vö. A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. i. m. 190–194. Nr. XXXI. (Rácz György). Legújabb művészettörténeti szempontú leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. A4 (Mikó Árpád).

[82] A tárgyban elhangzott előadás: *Zsupán Edina:* Mitteleuropäische Meister unter den Illuminatoren der Hofwerkstatt König Matthias': Eine intensive Begegnung zwischen der gotischen Tradition und Renaissance. (Wiens erste Moderne. Internationale Tagung, Wien, 11.–14. April 2019., Universität Wien, Institut für Kunstgeschichte).

A budai műhely második nagy korszaka az 1480-as évek végén: a Corvina könyvtár

A biztató kezdetek után, az 1480-as évek közepe felé a királyi műhely működése elveszítette a lendületét, sőt az is lehet, hogy az udvari kódexkészítés egy időre teljesen megszakadt. 1481-ben Francesco Rosselli már Firenzében van, egy kataszteri bejegyzés ugyanis arról tudósít, hogy szülővárosában házat vásárol, minden bizonnyal magyarországi keresményéből.[83] Nem kizárt, hogy történeti okokra – elsősorban az osztrák háborúkra – vezethető vissza, hogy kevesebb energia, pénz és figyelem jutott az alakulóban lévő díszkönyvtár fejlesztésére. Ám az is lehetséges, hogy spontán hanyatlásról volt szó, mely a folyamatot felügyelő alkalmas személy vagy megfelelő mesterek híján következett be. Valószínűleg ekkor is sok minden félbeszakadhatott, másolatok díszítetlenül, bekötetlenül maradtak, ám ennek tisztázása további kutatásokat igényel.

Bécs 1485-ös, majd Bécsújhely 1487-es elfoglalása azonban a könyvtár és a műhely életében is döntő fontosságú eseménynek bizonyult. E szimbolikus értékkel is bíró sikerek közvetlenül lecsapódtak az uralkodó reprezentációjában, melynek most már a könyvtár is fontos részévé vált. Nyilvánvaló jeleit látjuk annak, hogy tudatos döntés született egy küllemében egységes, állományát tekintve pedig jelentősen kibővített uralkodói díszkönyvtár létrehozásáról. A döntés hatásának pontos kezdetét nem tudjuk megállapítani, de nem kizárt, hogy bizonyos kódex-megrendeléseket már Bécs bevételét követően megküldtek Firenzébe – Attavante 1485-ben kezdi készíteni a brüsszeli missalét (BR, MS 9008) –, ám a budai műhely ismételt fellendülése szempontjából fontosabbnak érezzük Bécsújhely bevételét. Valójában ezt követően születik meg az a díszkönyvtár, amelyet az utókor megismert és Corvina könyvtárként azonosított.[84] Tudatosan, tervszerűen, egy csapásra megalkotott könyvtárról van tehát szó, nem spontán fejlődő gyűjteményről. (Természetesen ez nem zárja ki könyvek korábbi meglétét a palotában.) Ilyen szempontból az egyik legjobb párhuzam Federico da Montefeltro könyvtára Urbinóban. A könyvtár helyet kapott a palota reprezentatív szárnyában a kápolna mellett, a trónterem közelében. Küllemét egységessé, egyben pompázatossá kívánták tenni. Csupán ekkor dolgozták ki az orientális és all'antica motívumokból építkező híres aranyozott corvina-bőrkötések típusát[85]

[83] Lásd 31. jegyz.

[84] Ezt az elképzelést elsőként Mikó Árpád körvonalazta, találóan szemléletváltásnak nevezve a mozzanatot. Vö. *Mikó Árpád:* Bibliotheca Corvina – Bibliotheca Augusta. In: Pannonia regia i. m. 404–406.

[85] Hoffmann Edith ezt még az 1480-as évek elejére tette a bécsi Lucretius-corvina (ÖNB, Cod. 170) 1481-re datált kötése miatt (Régi magyar bibliofilek i. m. 87.), ám Rozsondai Marianne bizonyította erről, hogy hamisítvány. Vö. *Rozsondai Marianne:* Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések.

és a bársonykötésekét is, s ekkor kapott egységes possessorjegyet is az állomány: Mátyás magyar és cseh királyi címerét.

A döntéseket és a folyamatot több egykorú forrás is dokumentálja. A nápolyi követ, Pietro Ranzano történeti művében, *A magyarok történetének rövid foglalatá*ban valamikor 1488 és 1490 között ezt írja: „Ezenkívül a napokban, amíg Bécsbe utaztam hozzád, hallottam, hogy most rendkívül nagy, mindenütt pompásan és csodálatosan díszített könyvtár építését határoztad el, amely számára – mint mondják – sok ezer, nem csekély és lebecsülendő értékű kódex gyűjtését kezdted el, amelyek belül és kívül igen szép betűkkel díszítettek."[86]

A munka irányításával Mátyás a pármai humanistát, Taddeo Ugoletót bízta meg.[87] A firenzei Naldo Naldi a Corvina könyvtárról írt dicsőítő művének[88] előszavában így emlékezik Ugoleto firenzei látogatására: „Amikor pedig Taddeus Ugoletus általad [tudniillik Mátyás által] küldve hozzánk indult, hogy a királyi könyvtár fejlesztésének élére álljon, és rólad mint a legbölcsebb királyról és isteni virtusodról nagy hallgatóság előtt és sokak helyeslése közepette hosszan beszélt, akkor bizony hihetetlen vágy lobbant fel bennem, hogy mindazt, amit ő rólad a dicsőítés hangján, tehát méltó módon előadva elmondott, hősi ének formájában megírjam. Merthogy ez a műfaj tűnt végtelen bölcsességgel és lelki nagysággal végrehajtott tetteidhez inkább megfelelőnek."[89] Naldi teljesítette ígéretét, eposza, *A fenséges könyvtár dicsérete* a Corvina mintegy programadó műve, „elméleti háttere" lett, egyben pedig az egyetlen olyan egykorú forrás, amely valamelyest a könyvtár tervezett tartalmáról is tájékoztat.[90]

Naldi műve nem datált, ám beszámolójával egybecsengenek a másik firenzei humanista, Bartolomeo Fonzio 1489. január 30-án papírra vetett, Mátyáshoz

---

In: Pannonia regia i. m. 451–456. Elsőként Mikó Árpád vetette fel, hogy az egységesítés minden mozzanata, így a kötések megtervezése is az 1480-as évek második felére helyezendő. Vö. *Mikó Á.:* Bibliotheca Corvina i. m. 404.

[86] Kulcsár Péter fordításában megjelent Bp. 1985. 52.

[87] Forrásokat lásd *Balogh J.:* A művészet Mátyás király udvarában i. m. I. 554–555.

[88] De laudibus augustae bibliothecae ad Mathiam Corvinum Pannoniae regem serenissimum. A művet egyetlen kódex, a Mátyásnak készített díszpéldány őrizte meg. A Naldi-problematikáról átfogóan lásd *Bolonyai Gábor:* Sacellum sapientiae – Naldo Naldi a királyi könyvtár görög gyűjteményéről (Toruń, BK, Cod. Lat. R. Fo. 21. 107). In: *Uő:* Corvina Graeca – A görög irodalom recepciója a 15. század utolsó negyedében Mátyás környezetébe tartozó humanisták munkáin és kéziratain keresztül. Habilitációs értekezés. ELTE. Bp. 2012. 152–260.

[89] A fordítás a következő kiadása alapján készült: Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Szerk. Ábel Jenő. (Irodalomtörténeti Emlékek 2.) Bp. 1890. 261.

[90] A corvinakutatás egyik legjelentősebb vitája, hogy mennyiben tekinthető informatívnak Naldi műve a könyvtár tartalmi összetétele szempontjából. Részleteihez lásd *Bolonyai G.:* Sacellum sapientiae i. m. 152. skk. A vitából kiemelendő Karsay Orsolya fontos tanulmánya, aki szerint Naldi műve, noha tartalmaz valóságelemeket is, inkább az ideális könyvtár foglalata. Lásd *Karsay Orsolya:* A fenséges könyvtár dicsérete. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 316–324. A teljes mű retorikai és politikaelméleti alapokon nyugvó új elemzését lásd *Zsupán E.:* A wolfenbütteli corvinacsoport i. m. 160–177.

szóló sorai: „Attól fogva azonban, hogy Taddeo Ugoleto, a ragyogó szónok és művelt férfiú megérkezett ebbe a városba, hogy könyvtáradat tökéletesítse, a Mátyás iránti csodálatos hevület és amaz isteni szellem tölt el mindannyiunkat." Minden bizonnyal ugyanarról az eseményről szólnak mindketten. Naldihoz hasonlóan Fonziót is szolgálatai felajánlására indítja lelkesültsége: „én pedig […] hihetetlenül hevülök azért, hogy erőmhöz képest valamivel hozzájárulhassak a te teljességgel helyénvaló és igen dicséretre méltó tervedhez, amely egy könyvtár és egy studium létrehozására irányul".[91] Fonzio később valóban részt vett a könyvtárfejlesztésben. 1489-ben fél évet Budán töltött, ahol áttekintette a könyvtár meglévő állományát. A bővítés tartalmáért lehetett elsősorban felelős, miként ezt Móré Jánoshoz 1489. október 16-án írt levele is tükrözi: „Mivel azonban a királynak az a szándéka, hogy miként más dolgokban, ugyanúgy e könyvtár tekintetében is felülmúlja a többi uralkodót, elküldök neked ezzel a levéllel egy könyvet, amely tartalmaz minden régi és új auktort, pogányokat és keresztényeket egyaránt minden tudományterületről – ezt egyébként én állítottam össze nem kis munkával és szorgalommal –, hogy lássátok, milyen rendben kell a könyvtárat kialakítani. Ti pedig jól teszitek, ha elkülditek nekünk azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyeket Bécsben másolnak, nehogy itt [Firenzében] még egyszer lemásolják őket."[92]

A források tehát nagyszabású tervekről árulkodnak. Fonzio utóbbi levele azt mutatja, hogy a tervezett könyvtár univerzális kívánt lenni, a teljességet célozta meg és a korabeli itáliai – azon belül is a firenzei – irodalmi (és tudományos) kánonon alapult.[93]

A fejlesztést komplex módon képzelték el. Részben régi kódexek gyűjtésével Magyarországon és Itáliában egyaránt, részben pedig új kódexek készíttetésével. Ez utóbbiak a budai műhelyben, illetőleg Firenzében készültek. Néhány kódexben megtalálhatjuk az itáliai „gyűjtés" folyamatának közvetlen lenyomatát is. Két, ma Párizsban őrzött corvinában, egy görög nyelvű kéziratban (BnF, Graec. 741, f. 267^{v}) és egy, a 13. és 14. század fordulójáról származó kódexben (Latin 6390, f. 136^{v}) a kötet végén ugyanattól a kéztől a következő bejegyzést találjuk: „Re dungharia". Hasonló bejegyzés áll („Re d'Ungaria") egy frissen másolt,

[91] A levelet Fonzio eredetileg minden bizonnyal Persius szatíráihoz írott kommentárjainak kísérőleveleként küldte el Mátyásnak. Később – dátum nélkül – bemásolta abba a díszkódexbe is, amelyet saját kezűleg állított össze ajándékul Mátyásnak, mielőtt 1489 tavaszán Magyarországra indult (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 43 Aug. 2°, ff. I^{r}–III^{r}). Kiadásai: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Ed. Eugenius Ábel – Stephanus Hegedüs. Bp. 1903. 16–18.; Bartholomaei Fontii Epistolarum Libri I. A cura di Alessandro Daneloni. (Biblioteca Umanistica 7.) Messina 2008. Nr. II. 11. A levél magyar fordítását Zsupán Edina fordításában lásd „Margarita Poetica". A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Szerk. Ekler Péter (Nemzeti Téka) Bp. 2011. 108–111.

[92] Bartholomaei Fontii Epistolarum Libri i. m. Nr. II. 13. (Ford. Zsupán Edina)

[93] Lásd *Bolonyai G.:* Sacellum sapientiae i. m.; *Pajorin Klára:* Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 1–13.

1489. július 15-re datált firenzei kéziratban is – ma szintén Párizsban –, de itt a scriptor által bejegyezve (BnF, Latin 1767, f. 201[v]). Ez utóbbi kéziratnak csak a másolata készült Firenzében, díszítése és kötése már budai munka. Ezek a bejegyzések minden bizonnyal a beszerzés folyamatát, Ugoleto ágensi munkájának eredményét tükrözik, méghozzá szerencsés véletlen folytán annak különböző rétegeire vetnek fényt (görög kódex, régebbi kódex, friss másolat).

A budai műhely ennek a komplex vállalkozásnak volt fontos bázisa. Magyarországon is hasonlóképpen zajlott a könyvtárbővítés, mint Itáliában: részben új kódexek készültek, részben pedig régebbi hazai állományokat gyűjtöttek be, használtak fel, mégpedig nagyon jelentős mértékben. Ez utóbbi módszert Budán, láttuk, már a műhely indulása idején is alkalmazták. A Vitéz János és Johannes Regiomontanus körüli másolótevékenység produktumai most is fontos alapját képezték a gyarapításnak.[94] A gyűjtés körét azonban bővítették: nem csupán a befejezetlen darabok váltak potenciális corvinákká, hanem főpapjaink egykori saját könyvtárai is a figyelem középpontjába kerültek. Ismét Vitéz János, valamint Janus Pannonius és Handó György nevét kell említenünk.[95]

Készültek ekkoriban Budán teljesen új kódexek is, ám számuk nagyon csekély, és jellemző módon jórészt az akkor és ott frissen megszülető művek másolatait tartalmazzák. Ez a körülmény rávilágít a budai kódexprodukció legnagyobb nehézségére, a lemásolható, előképként szolgáló szövegek hiányára. Olyan, a koncepcióba illő művekhez, amelyek nem voltak meg a begyűjtött főpapi állományokban, következésképpen le kellett volna, le lehetett volna őket újonnan másoltatni, nagyon nehéz volt hozzájutni. Ezért is zajlott Bécsben másoltatás – láttuk Fonzio levelében –, hiszen az ottani gyűjtemények további lehetőségeket kínáltak.

A könyvtár „alapköve": a Philostratos-corvina

Az egyik ilyen frissen másolt, emblematikus darab a Philostratos-corvina (Bp., OSZK, Cod. Lat. 417.).[96] A császárkori szerző műveit Antonio Bonfini fordította görögről latinra Bécsújhely ostroma során, és ő fogalmazta hozzá az előszót is,

[94] Ilyen kéziratok: Bp., OSZK, Cod. Lat. 281, 412, 422, 423, 426, 428, 429, 430; Bécs, ÖNB, Cod. 24, 44.

[95] Janus könyveit szinte lehetetlen azonosítani. A Corvinán belül a leginkább esélyesek: Bécs, ÖNB, Suppl. gr. 45 (vö. *Bolonyai G.*: Corvina Graeca i. m. 46. skk.); Erlangen, UB MS 1226; München, BSB, Cod. Graec. 449; Bp., ELTE EK, Cod. Graec. 1 (kérdéses corvina). A kutatás jelenlegi állása szerint biztosan Handó György könyvtárából származik: Bp., OSZK, Cod. Lat. 438.; 418.; Bécs, ÖNB Cod. 224, Cod. 2384; Città del Vaticano, BAV, Barb. Lat. 168; London BL, Lansdowne Ms. 836; Verona, BC, Cod. Lat. CXXXVI (124), CXXXVII (125). Vö. *Pócs Dániel:* Handó György könyvtára i. m. Nr. 3, 4, 7, 9, 15, 16, 18, 19.

[96] A kódex feltárásában kulcsfontosságú munka *Mikó Árpád:* Ekphraseis. A budapesti Philostratus-kódex és a Bibliotheca Corviniana. In: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós 60.

amely Bécsújhely elfoglalásáról, az azt követő seregszemléről és a bécsi diadalmenetről szól. A kódexről a budai műhely kontextusában kell beszélnünk, jóllehet a kutatás – kötése kivételével – mindezidáig firenzei eredetűnek tartotta. A közelmúltban azonban sikerült bizonyítani róla, hogy nagyon nagy részben a budai műhely munkája, sőt az sem kizárt, hogy teljes egészében Budán készült.[97]

A kódex mintha a Corvina könyvtár „nyitánya" volna. Tükrözi ugyanis azt a tudatosságot, amellyel Bécsújhely elfoglalása után a magyar király egységes uralkodói díszkönyvtár kialakítása mellett döntött. Címlapján, a kódex díszes tartalommutatójában *Corvina Bibliotheca*ként meg is nevezik a könyvtárat. Az elnevezésnek ez az egyetlen korabeli előfordulása, ám a név említésénél fontosabb maga a megnevezhetőség ténye, hiszen ez arra utal, hogy a könyvtárat ekkor már az udvari reprezentáció önálló entitásának tekintették. A tartalommutató – minden bizonnyal Bonfini által fogalmazott – teljes szövege a következő: „Philostratos művei (*A trójai háború hősei*, *Egy nápolyi képtár festményei*, *Szofisták élete*, *Levelek*) az isteni Corvin Mátyásnak, a legyőzhetetlen fejedelemnek, Magyarország és Csehország királyának Antonio Bonfini fordításában és a Corvina könyvtárban királyi költségen elhelyezve." [98]

A kódex a Corvina egyik legjelentősebb darabja. A fennmaradt corvinák közül a legnagyobb mértékben kapcsolódik Mátyás uralkodói reprezentációjához. Totális Mátyás-laudáció, s a laudatív elemet tartalmában, szerkezetében és díszítésében is hordozza.

A címlap-illumináció programja mögött az uralkodó-laudációk korabeli retorikai szabályai sejthetők, melyek szerint az uralkodó tetteit aszerint kell tárgyalni, hogy azokat háborúban vagy békében hajtotta-e végre. A Philostratos-corvina címlapján a hangsúly a háborús tettekre esik: a nagy iniciálé elsöprő módon idézi fel Mátyás győzelmét és a bécsi diadalmenetet. A bal oldali címlapon a király római császárok (császárné) gyűrűjében (Nero, Hadrianus, Germanicus, Faustina) foglal helyet. Olyanokéban, akik nem csupán háborúban jeleskedtek, hanem a Múzsáknak is híres pártfogóik voltak, különös tekintettel a görög kultúra ápolására. Retorikai modellünkben ők a laudáció kellékei, az összehasonlításhoz szükséges exemplumok, példák, az ő soraikba emelkedik a magyar király, velük egyenrangúként.

Mátyás múzsai oldalát hangsúlyozza Lorenzo de'Medici híres karneol intagliójának (alakos díszű, mintás drágakő) ábrázolása a király antikizáló

születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. Bp. 1991. 69–77. Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. G1 (Rozsondai Marianne, Zsupán Edina). (https://bit.ly/2YoHdEX, letöltés 2019. júl. 22.)

[97] *Zsupán Edina:* A Corvina könyvtár „első címerfestője". Stílushűség és imitáció. A Philostratus- és Ransanus-corvina provenienciájához. Művészettörténeti Értesítő 66. (2017) 273–302.

[98] „Divo Matthie Corvino principi invictissimo Ungariae Boemieque Regi Philostrati Heroica, Icones, Vite Sophistarum et Epistole ab Antonio Bonfine traducte et in Corvinam Bibliothecam regia impensa relate." (f. 1^{v})

éremportréjával szemközt, amely a fuvolajátékával a barbár tobzódást képviselő Marsyas szatír és a lantján tiszta, emelkedett muzsikát játszó Apollón isten zenei versenyét ábrázolja. A verseny Apollón győzelmével végződött, az isten megnyúzta Marsyast, azaz a tudomány és művészet legyőzi a barbárságot.

A béke vívmányai közé kell sorolnunk a tartalommutatóban említett könyvtárat is. Ebben utalás történik a Múzsákat kedvelő uralkodók kívánatos tulajdonságára, a liberalitasra, amelyen a kultúra és az azt művelő személyek anyagi támogatása értendő: a Philostratos-corvina a király költségén („regia impensa") készülhetett el.

A Philostratos-corvina firenzei eredetét korábban soha nem kérdőjelezték meg, hiszen díszítése firenzei mester műve, akit Hoffmann Edith azonosított Boccardino il Vecchióval. A kódex azonban valószínűleg teljes egészében a budai műhelyben készült.[99] A bizonyítás során három fő érvcsoportunk volt. A kodikológiai jellemzők, a belső illumináció és a címerhasználat.

A corvina ugyanis részét képezi egy olyan kódexcsoportnak a királyi könyvtáron belül, amelynek kodikológiai jellemzői a már említett hazai kódexkészítési gyakorlatban gyökereznek (vastagabb, fényes réteg nélküli, törtfehér pergamen, tintavonalazás, sűrű sorok, fekete tinta). A kódexek írásképe nagyon hasonlít egymásra, látszik, hogy másolóik tudatosan törekedtek erre. A Philostratos-corvinán kívül ehhez a csoporthoz tartozik az Averulinus- és a Beda-corvina (Velence, BNM, Lat. VIII. 2 = 2796; München, BSB, Clm 175), valamint Nagylucsei Orbán psalteriuma (Bp., OSZK, Cod. Lat. 369.). E három utóbbi kódex között további kapcsolatot alkot az illumináció, amely szintén a budai műhelyben készült, és az úgynevezett Cassianus-stílust képviseli.

A Philostratos-corvina szövegét tehát minden bizonnyal Budán másolták. A miniátor, Boccardino il Vecchio személye azonban Firenze felé vonná a kéziratot, ugyanakkor vannak a díszítésben olyan árulkodó jelek, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy Boccardino – Francesco Rossellihez hasonlóan – esetleg szerencsét próbált Budán. A kódex belső historizáló iniciáléi ugyanis nem az ő kezétől származnak, hanem egy másik, Budán működő mestertől, következésképpen úgy tűnik, mintha közösen dolgoztak volna a kódexen a magyar fővárosban. Ez a másik mester megkísérelte imitálni Boccardino alakjait, nem teljes sikerrel, de saját, a vörös, a zöld és az arany által uralt koloritjával sem szakított. (Boccardino palettája sokkal derűsebb, változatosabb volt: nápolyi sárgák, világoskékek, rózsaszínek teremtették meg karakterét.) Azért lehetünk biztosak abban, hogy ez a második mester budai volt, mert egyik alakjában valamilyen okból nem Boccardinót követi, hanem egy Rosselli-arctípust imitál. Ezzel pedig csakis Budán találkozhatott,

[99] A következő érvelés a 97. jegyzetben hivatkozott tanulmányból származik.

szabadon tallózva a könyvtár motívumai közt.[100] Az a forgatókönyv is felmerülhet, hogy a kódex befejezetlenül hagyta el Firenzét, véglegesítése pedig budai mesterre várt. Ám nehezen elképzelhető, hogy Boccardino befejezetlen kódexet adott volna ki a kezéből azzal, hogy azt később valaki – bárki – Budán egészítse ki. A korabeli itáliai szerződések ugyanis gyakran kikötötték, hogy az egyenletes színvonal érdekében a teljes kódexet a főminiátor tartozik kivitelezni. Mindazonáltal – ha el is fogadjuk Boccardino il Vecchio budai jelenlétének lehetőségét – egyelőre nem látjuk az okát, hogy miért is kapott helyet egy ilyen szintű kódexben egy szemmel láthatólag gyengébb kvalitású mester. Mindenesetre árulkodó mozzanat a műhely működéséről, amelyet esetleg a belső hierarchiából következően a mesterek presztízsét érintő szempontok is meghatározhattak.

A harmadik jelenségcsoport, amely szintén a budai keletkezés felé mutat, a kódex címerhasználata. Az illuminációnak az uralkodói reprezentációhoz való szoros kötődését tükrözi, hogy a királyi címer elemei a kompozíció szervezőelvét képezik. A címerhelyeken található címerek egyetlen kivétellel Mátyás magyar és cseh királyi címerei (1. és 4. mező: magyar vágások; 2. és 3. mező: cseh oroszlán). A kivétel a jobb oldali címlapon (f. 2^{r}) található címer, melynek harmadik mezejében az osztrák pólya, negyedik mezejében pedig a morva sas található. Mátyás osztrák hercegi címeréről van szó. Érdekes módon azonban valamennyi magyar és cseh királyi címer átfestés eredménye: a címerek eredetileg a f. 2^{r}-n látható típust képviselték (3. osztrák hercegi címer, 4. morva sas). Felmerül a kérdés, hogy vajon miért volt szükség az átfestésre. Véleményünk szerint itt azt a pillanatot érhetjük tetten, amelyben elhatározták, hogy a királyi könyvtár egységes címertípusa, possessorjegye a magyar és cseh királyi típus lesz. Ennek jegyében festették át az alsó címermezőket. A jobb oldali címlapon valószínűleg a tematika miatt hagyták meg az eredeti változatot, hiszen az az oldal – iniciáléjában a diadalmenettel – arról szól, hogy Mátyás miként veszi birtokába Ausztria székhelyeit. Hozzá kell azonban tennünk, hogy már ez az eredeti címerváltozat sem volt esetleges. Ugyanezt találjuk meg az Alberti-corvinában is (Modena, GE BEU, Cod. Lat. 419 = α.O.3.8., f. 1^{r}), amelynek illuminációját körülbelül ugyanekkor készítette Budán az egyik kisebb mester, az „első címerfestő". Az osztrák hercegi címer tudatos használata a budai kódexekben párhuzamba állítható a címer hivatalos használatával. Kubinyi András megállapítása szerint Mátyás jogilag bizonyíthatóan először 1487. március 20-án tekintette magát Ausztria hercegének, s ezt követően vált az osztrák hercegi cím a királyi titulatúra szilárd alkotóelemévé. Az új, osztrák hercegi pecsétet legkésőbb ez év szeptemberétől használta az

[100] Nem kizárt, hogy az előkép a bécsi Regiomontanus-corvina (ÖNB, Cod. 44) címlapjának Ptolemaios-ábrázolása volt.

okleveleken.[101] Ugyanazt, mint amelyet az említett kódexekben is látunk. Kérdés, hogy miért döntöttek végül mégis a magyar és cseh királyi címertípus mellett.[102] A jelenséget minden bizonnyal a teljes uralkodói reprezentáció szempontjából érdemes vizsgálni.

A címereknek ez a finomhangolása azonban – már a legelső változat is – aligha lett volna lehetséges Buda és Firenze viszonylatában. Az átfestésre Budán kerülhetett sor, s a vonalvezetések alapján úgy tűnik, hogy ezt is a kódex főminiátora, Boccardino il Vecchio végezte el.

Az „első címerfestő" és a Vitéz környezetében másolt kéziratok

Mátyás magyar és cseh királyi címerét tehát tudatosan választották ki a Corvina könyvtár possessorjegyeként. Az osztrák pólyát és a morva sast tartalmazó osztrák hercegi címert „váltotta le". A budai kódexekben egy bizonyos időpont után kivétel nélkül ezt alkalmazták. (A frissen, megrendelésre készült itáliaiakban nem, azok csaknem valamennyien az ezüstgaras összetételét – 1. magyar vágások, 2. kettőskereszt, 3. dalmát leopárdfejek, 4. cseh oroszlán – követték, és bennük át sem festették a címereket erre a típusra.) Kiválasztására azonban csak az 1480-as évek végén került sor. Éppen ezért ennek a címertípusnak lokalizáló ereje mellett datáló ereje is van.

A korábbi tulajdonossal rendelkező, eltérő állapotban lévő állományok „rendbetételével" a budai műhelyben alapvetően két kisebb mestert bíztak meg, az „első" és a „második címerfestőt". Úgy tűnik, hogy a munka kezdetén formai alapon osztották fel közöttük a feldolgozásra váró kódexeket. Az „első címerfestő", aki stílusából ítélve Firenzéből, Attavante degli Attavanti környezetéből érkezett,[103] ebben a munkafolyamatban főként kisebb méretű kéziratokat kapott, melyek jelentős része bekötetlen és díszítetlen köteg volt. A készültségi foktól függően vagy csupán címereket festett a címlapokra – adott esetben átfestve a korábbi tulajdonos címerét –, vagy teljes egészében illuminálta a kódexet. Ennek céljaira kidolgozott egy szerény, ám harmonikus „arculatot", amelyet aztán következetesen alkalmazott. Címerének jellegzetességeit Hoffmann Edith foglalta össze először: jellemzői az ezüst használata, a túl nagy korona az oroszlán fején, a holló pedig mindig három levelű ágon ül.[104]

---

[101] *Kubinyi András:* Mátyás király ausztriai kormányzata. Levéltári Közlemények 63. (1992) 111–121., 113. skk.

[102] A magyar és cseh perszonálunióra vonatkozó címertípust Zsigmond használta először. Lásd Hunyadi Mátyás, a király i. m. Kat. 2.2 (Végh András). Ennyiben a címer az ő reprezentációjához való csatlakozást tükrözheti, s egyben a hazai uralkodói tradíció folytonosságához való illeszkedést is.

[103] Stílusához részletesen lásd *Zsupán E.:* A Corvina könyvtár „első címerfestője" i. m.

[104] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 83.

Az így kifestett állomány legmarkánsabb részét azok a már említett kéziratok képezik, amelyek 1470 körül készülhettek a Vitéz János körüli szellemi mozgalom részeként.[105] Egyikük, Trapezuntius *Grammatica*ja ezt bizonyítja is: a kódex datált, méghozzá 1470-re.[106] Igen értékes kéziratcsoportról van szó, hiszen a Mátyást megelőző nagy korszakból származik, és a hazai írásbeliség fejlődését dokumentálja. Ezekben a munkákban az írás sok helyen már szinte maradéktalanul humanista. A kéziratok egyszerűek, kodikológiai jegyeik – tintavonalazás, a lap széléig kifutó függőlegesek, sűrű sorok, merevebb, fényes réteg nélküli pergamen – a már többször is említett hazai tradíciót képviselik.

A kutatás még régen felfedezte az összefüggést az „első címerfestő" munkái és az aranyozott corvina-bőrkötések között. Az általa munkába vett corvinák ugyanis jórészt ilyen kötést kaptak. Nem kizárt, hogy a bőrkötések díszítését és az illuminációt harmonikus egységben kívánták kidolgozni.

De számos más kéziratban is látjuk jellegzetes címerét.[107] Különleges csoportot képeznek a korábbi állományok között IV. Vencel cseh király (1378–1419) gazdagon díszített kódexei, amelyekben Vencel címerére az „első címerfestő" festette Mátyását.[108] De ő dolgozott az Encyclopaedia Medicában is. [109] A híres kódex szintén Csehországban készült a 14. és 15. század fordulóján.

Az „első címerfestő" az egységesítés mellett nagyobb feladatokat is kapott. Néhány friss másolatot is díszíthetett tetszőleges stílusban.[110] Ezek is hűen tükrözik a korabeli firenzei, azon belül is az Attavante-műhely formakincsét. Mégis, ha kategorizálni szeretnénk, ez a mester a kisebb mesterek közé sorolandó, a tőle idegen stíluselemek kevésbé alkotó módon való követése, átvétele kizárja a legkitűnőbb miniátorok köréből. Kiváló keze volt az ornamentikához, munkái pontos rajzolatúak, részletgazdagok, ám a figurák festésénél azonnal megmutatkoztak a korlátai. Nem kizárt, hogy benne azonosíthatjuk a Philostratos-corvina másodlagos mesterét, de részt vett a Ransanus-corvina megalkotásában is (Bp., OSZK, Cod. Lat. 249.).

---

[105] Bp., OSZK, Cod. Lat. 422., 423., 426., 428., 429., 430.; Città del Vaticano, BAV, Cod. Regin. Lat. 1715 (?). Ugyanez a díszítés itáliai eredetű kéziratokon: Bécs, ÖNB, Cod. 138., 140. Az „első címerfestő" címere számos más corvinában is megtalálható, sokszor a címer köré szerény díszítést is helyez.

[106] Bp., OSZK, Cod. Lat. 422., f. 42r.

[107] Itáliai eredetű kódexekben is (sokszor ezek is kisebb méretűek, pl. Győr, EKK, Armadio No 1); olyan itáliai darabokban is, amelyeknek ismerjük a korábbi tulajdonosát, pl. a Francesco Sassettitől az 1480-as évek végén megvásárolt kéziratokban: Modena, GE BEU, Cod. Lat. 472.; 437. Vagy Handó György kódexében: Bécs, ÖNB. Cod. 224.

[108] Bécs, ÖNB, Cod. 2271; Madrid BN, Re. 28.

[109] Roma, Biblioteca Casanatense, Cod. Lat. 459.

[110] Paris, BnF, Latin 1767; Modena, GE BEU Cod. Lat. 419 = α.O.3.8. További attribúciók is várhatók.

Fentebb láttuk, hogy a címerfestők datálása a kutatás egyik kardinális pontja volt. Az „első címerfestő" működésének az 1480-as évek végére való datálásához számos elem hozzájárul, például az 1480-as évek végén megvásárolt Sassetti-kódexek is, amelyekben szintén látjuk mesterünk kezemunkáját. De fontos bizonyíték az 1489. július 15-ére datált párizsi Ambrosius-corvina is (BnF, Latin 1767), melynek címlapja szintén az ő kezétől származik. Ugyancsak az évtized végi működést támasztja alá a három zenggi család, köztük a De Castelliono et de Mediolano család számára 1489 júliusában kiállított címereslevél, amelynek díszítését Hoffmann Edith attribuálta az „első címerfestőnek".[111] Ezt az attribúciót csak megerősíteni tudjuk.

A „második címerfestő" és a fehér indafonatos itáliai kéziratok

A másik kismester, az úgynevezett „második címerfestő" a másodlagos állományok egy jóval elegánsabb csoportját kapta meg. A század derekán Firenzében készült, fehér indafonatokkal díszített, nagyobb méretű kódexekbe festette Mátyás magyar és cseh királyi címerét. A címer csupán kivitelezésében különbözik az „első címerfestő" címereitől: a heraldikai ezüstöt fehérrel helyettesíti, az oroszlán teste karcsúbb.[112] Sajátossága, hogy a címerpajzs mellett az M és A sziglák találhatók, amelyek feloldása konszenzusos módon „Matthias Augustus". Minden bizonnyal igaza volt Hoffmann Edithnek akkor, amikor az „Augustus" melléknevet, amely a középkori császári titulatúra része volt, Bécs elfoglalásával hozta kapcsolatba.[113]

Az egységesítendő anyag felosztása a két kismester között tehát méretbeli és esztétikai szempontokon nyugodhatott. Mivel a címerhelyek a Mátyás-címer befestése előtt sokszor kitöltetlenek voltak, e kódexek provenienciája nem minden esetben tisztázott. A legtöbbször azonban Vitéz János sejthető mögöttük. Ez egyértelmű azokban az esetekben, amikor egy-egy darabban Vitéz kézírása tűnik fel.[114] De szóba jöhet korábbi tulajdonosként – mint láttuk – Handó György és Janus Pannonius is. A kéziratok Firenzében többnyire Vespasiano da Bisticci vállalkozásán keresztül készültek és kerültek értékesítésre.[115] Közvetítőként az

[111] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 83–84.; A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. i. m. 268–272. Nr 44 (Avar Anton).

[112] Például az ELTE Egyetemi Könyvtár címerrel ellátott corvinái valamennyien ezt a típust képviselik.

[113] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 87–88. A feloldás a besançoni Dionysius Areopagita-corvina címere alapján született (BM, Ms 166).

[114] Bp., OSZK, Cod. Lat. 241. (Korábban Gianozzo Manetti tulajdonában); Bp., ELTE EK, Cod. Lat. 9. és Cod. Lat. 10.

[115] Lásd a bejegyzést a Theophrastos-corvinában: „Vespasianus librarius fecit fieri Florentie." „Vespasianus könyvkereskedő készíttette Firenzében." (Bp., ELTE EK, Cod. Lat. 1., f. I^{v}) Vö. *Albinia de la Mare:* Vespasiano da Bisticci as Producer of Classical Manuscripts in Fifteenth-Century Florence. In:

1460-as évek végén Firenzében tartózkodó Garázda Péter alakja tűnik egyre valószínűbbnek, a helyi értelmiségi körökbe való beágyazottsága miatt.[116] Garázdához köthető provenienciájú itáliai darabot mindazonáltal az „első címerfestő" munkái között is találunk,[117] ami azt mutatja, hogy csoportosításunk semmiképpen sem rendelkezik merev határokkal. Magyar tulajdonosaik előtt e kódexek egy részének itáliai tulajdonosai is voltak.[118]

A „második címerfestő" által egységesített darabok Budán bársonykötést kaptak, a legtöbb esetben az egészen különleges lila bársonykötést („veluto morello").[119] A külső megjelenés kompozíciójához a bársonykötések esetében egy bizonyos fajta, aranyozással és festéssel díszített metszéstípus is hozzájárult. A kék, zöld, vörös és rózsaszínű növényi ornamentikát a hosszanti metszésen a kötet keretbe helyezett rövid címe törte meg.[120]

A kötéstípus – következésképpen a „második címerfestő" – évtized végi datálásához hozzájárul a biztosan 1489–1490-re datálható bécsi Ptolemaios-corvina (lásd alább), melynek a metszése alapján ítélve ugyanilyen kötése lehetett, valamint a már említett, szintén 1489-re datált párizsi Ambrosius-corvina. Ez utóbbinak szintén lila bársonykötése volt.

Francesco da Castello újra(?) Budán: stílusátalakulás és a Vitéz körüli kéziratok

Szó volt róla, hogy Francesco da Castello budai műveivel kapcsolatban – a korábbi kutatási eredmények ellenére – mára egyöntetűen az 1480 körüli datálás vált általánossá. Pedig Hoffmann Edith a Ptolemaios-corvinát (Bécs, ÖNB, Cod. 24) stíluskritikai alapon pontosan datálta 1488 és 1490 közé.[121] Hermann Julius Hermann még támaszkodott Hoffmann Edith eredményére,[122] ám később ez a datálás teljesen feledésbe merült, még Da Castello oeuvre-jének nagy összegzője,

Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use. Proceedings of the Seminar in the History of the Book to 1500, Leiden 1993. Ed. Claudine A. Chavanne-Mazel – Margaret M. Smith. Los Altos Hills 1996. 167–207.

116 *Pócs D.:* Handó György i. m.; *Zsupán E.:* A Corvina könyvtár „első címerfestője" i. m. 273–274.

117 Bécs, ÖNB, Cod. 140.

118 Pl. Gianozzo Manetti (Bp., OSZK, Cod. Lat. 241.). A kódex provenienciájához lásd Pócs Dániel új találatát: Kiállítási katalógus i. m. Kat. F 11.

119 *Lorne Campbell, Jill Dunkerto – Jo Kirby – Lisa Monnas:* Two Panels by Ercole de' Roberti and the Identification of 'veluto morello'. National Gallery Technical Bulletin 22. (2001) 29–41. Beatrix nővérének, Eleonorának és férjének, Ercole I d'Esténk ferrarai udvarában ugyanezt a típusú bársonyt használták körülbelül ugyanekkor. Köszönöm Szabó Ágnesnek, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

120 Lásd 6. jegyz.

121 *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 90–91. A kódex új leírását lásd Die Illuminierten Handschriften […] Böhmen, Mähren, Schlesien, Ungarn i. m. Kat. Cod. 24 (Zsupán Edina).

122 *Hermann, H. J.:* Handschriften i. m. 121.

Angela Daneu Lattanzi sem vette figyelembe.[123] Pedig Hoffmann Edith datálása nagyon fontos sarokpont mind a miniátor, mind a budai műhely vizsgálatánál.

Az 1480-as évek elejét követő leszálló időszakban valószínűleg Francesco Da Castello sem maradt Magyarországon. Ám éppen a jól datálható Ptolemaios-corvina tanúsítja, hogy számolnunk kell egy második alkotói periódusával is Budán, amely stílusában is különbözött az elsőtől. A kódex díszítése érdekes átalakulásról tanúskodik, ami a Budára érkező firenzei kódexek hatására következett be a milánói mester stílusában. Hoffmann Edith részletesen bemutatja, hogy Da Castello miként adaptálta a Gherardo és Monte di Giovanni firenzei testvérpár által illuminált Hieronymus-corvina (ÖNB, Cod. 930)[124] díszítését a Ptolemaios-corvina címlap-illuminációjában.[125] Az átvétel metódusa Francesco da Castello művészi kvalitásairól árulkodik: olyan módon használta fel az idegen motívumokat, hogy közben „önmaga" maradt, a firenzei elemek ellenére a végeredményben nem érzünk stílustörést. Az aranykeretek közé zárt bordűrt ultramarinnal töltötte ki, ez képezi az alaptónusát a döntően arany díszítésnek, benne a Hieronymus-corvinából átvett medaillonokkal, szimmetrikusan vezetett, szív alakban kifelé hajló növényi ornamentikával és színes virágokkal.

A másolat maga azonban mintegy húsz évvel korábban keletkezett a már ismert módon, Vitéz János és Regiomontanus környezetében. Datált, a másolás 1467. március 17-én fejeződött be. Másolójának keze nyoma megtalálható Vitéz egy ma Krakkóban őrzött kódexében (BJ Rkp. 599 III).[126] A kötet margójára az ábrákat az udvari csillagász, Marcin Bylica készítette. Ugyancsak Bylica kezétől származik a kódex végén a pozsonyi egyetem alapítási horoszkópja 1467 júniusából (f. 212^{v}). Bizonyos értelemben tehát Da Castello sem tett mást, mint az első vagy a második címerfestő, ő is a régebbi állománnyal dolgozott, azzal a különbséggel, hogy a méretek okán a munka nagyobb léptékű volt, s ez meg is felelt a két kisebb mester és a milánói közötti kvalitásbeli különbségnek.

Az említett stílusváltozás felveti a Trapezuntius *Rhetorica*ját tartalmazó corvina problematikáját (OSZK, Cod. Lat. 281.).[127] Díszítése ugyancsak Da Castello műve, 1480 körüli datálásával kapcsolatban pedig mindezidáig teljes volt az egyetértés. Ha azonban tudatosabban szemléljük az illuminációt, akkor beláthatjuk, hogy ez a forma nem jöhetett volna létre a fenti átalakulás nélkül. E kódex díszítése az előző függvénye. A sötétkék, borvörös és sötétzöld háttér elé helyezett

[123] *Daneu Lattanzi, A.:* Alcuni miniatori i. m. 246–247.
[124] https://bit.ly/2G5MoPP, letöltés 2019. jún. 12.
[125] https://bit.ly/2XCsd6x, letöltés 2019. jún. 12.
[126] *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 90.
[127] https://bit.ly/2LcQVUF, letöltés 2019. jún. 12. A kódex új leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. D6 (Ekler Péter, Zsupán Edina).

arany ornamentika vonalvezetése szinte másolja az előző corvináét, az iniciálé ugyancsak kék háttér elé helyezett arany nagybetű. Az illumináció tehát mindenképpen az 1480-as évek végére datálandó. Alátámasztja ezt a kódex kötése is, amelyből bár csupán egyetlen foltnyi maradt, kiderül belőle, hogy lila bársony volt a hozzá tartozó budai típusú festett-aranyozott metszéssel. Amint láttuk, ez a kötéstípus csak az egységesítés időszakában, az 1480-as évek végén született meg.

A Trapezuntius-corvina a tekintetben is párhuzamos a Ptolemaios-corvinával, hogy a szöveg szintén húsz évvel korábbi, és szintén Vitézék környezetében született. Scriptorától ugyanis ismerünk egy másik munkát is, a már tárgyalt wolfenbütteli Regiomontanus-„corvinát", amely azt a művet tartalmazza, amelyet a csillagász Vitéz kérésére Esztergomban készített (HAB, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°). Megtalálható benne a Vitéznek szóló előszó is, így valószínűleg ez volt a főpapnak készült díszpéldány.

A stíluskörhöz tartozik egy harmadik kódex is, a wolfenbütteli Tolhopff-corvina (HAB, Cod. Guelf. 84.1 Aug. 2°).[128] Ezt a kódexet a kutatás szintén egyöntetűen 1480 köré datálta – beleértve a tanulmány szerzőjét is – részben a miniátor, részben pedig a szerző miatt, aki 1480-ban néhány hónapot Mátyás udvarában töltött, ezt a művét pedig ajándékul szánta a királynak.[129] Korábban azonban nem fogalmazódott meg az a lehetőség, hogy a mű díszpéldányának nem okvetlenül kellett ugyanekkor keletkeznie. Johannes Tolhopff megelőzőleg IV. Sixtus pápát is megajándékozta a *Stellarium*mal, ám az a kötet meg sem közelíti a corvina színvonalát (Città del Vaticano, BAV, Vat. Lat. 3103). Tehát valószínűleg nem ez a corvinává lett példány volt maga az ajándék, vagy csak sokára fejezték be. Nem tudjuk, hogy a másolat mikor készült el, de a díszítés ugyanazt a gondolatot képviseli, mint az előző két kódex. Ultramarin alapon arany ornamentikát látunk, amelyet medaillonok tagolnak, az iniciálé szintén sötétkék alapon arany nagybetű. Az illumináció tehát Francesco da Castellónak az 1480-as évek végén készített budai munkái közé sorolandó. (A kódex kötése vörös bársony, tehát eltér az egységesítés során alkalmazott lilától. Megfigyeléseink szerint a kifejezetten a királynak ajánlott kódexek kötése volt vörös – akár selyem, akár bársony –, és az sem kizárt, hogy ezek egyfajta személyes állományrészt képeztek a könyvtáron belül.)

A három kódex egybetartozását és datálásukat a címerhasználat is alátámasztja, ugyanis mindhárom esetben Mátyás magyar és cseh királyi címerét látjuk, azt a típus tehát, amelyet az 1480-as évek végén választottak ki a királyi könyvtár egységes possessorjegyeként.

---

[128] https://bit.ly/2JAlQXO, letöltés 2019. jún. 12.

[129] Legújabb leírását lásd Corvina Augusta i. m. 60–72. (Zsupán Edina). A tárgyhoz lásd még *Mikó Á.:* Über den Miniator i. m. Mátyás Johannes Tolhopffnak 1480. okt. 20-án nemességet és címert adományozott. Vö. A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. i. m. 202–209. r. XXXIII. (Kálmán Dániel).

Francesco da Castello itáliai művei[130] ismeretében a fent bemutatott átalakulás rendkívül figyelemre méltó. Jóllehet Itáliában készült műveinek datálása még nem tisztázott, amennyiben Magyarországról Itáliába visszatérve is alkotott, nem vitte magával „új stílusát", azt csak a budai könyvtár esetében alkalmazta. A stílusváltást tehát inkább a megrendelő igénye, a vezető itáliai szellemi áramlatokat követő magyar udvar kontextusa, a könyvtár kódexeinek erősen firenzei, azon belül is humanista jellege okozhatta. Időhöz, helyhez és közeghez volt kötve. Azt, hogy esetleg a kódex tartalma is befolyásolhatta az általa választott díszítési módot, a már érintett Kálmáncsehi-breviarium és missale sugallja (New York, PML, MS G 7). Említettük, hogy benne csupán egyetlen oldal származik Francesco da Castellótól, ez pedig valószínűleg az évtized végére datálandó (f. 256^{r}). A kódex második felében ugyanis, abban, ahol a Da Castello-oldal is szerepel, van egy olyan illumináció, amely leginkább az 1488 és 1490 közé datált Trapezuntius-corvinára emlékeztet, talán arról másolhatták (f. 276^{r}.) Ám ez az egyetlen általa festett oldal nem az új stílust, hanem a sokkal korábbi Kálmáncsehi-breviarium (Bp., OSZK. Cod. Lat. 446.) stílusát képviseli, valószínűleg azért, mert liturgikus kódexről van szó.

A Cassianus-mester problematikája: a Stílus

Da Castello művészi átalakulása feltehetőleg nem állt meg a megismert három kódexnél. Ugyanis valószínűleg ő is részt vett annak a különleges, teljesen egyedi, rendkívül dekoratív stílusnak a kidolgozásában, amely a budai műhely legsajátabb, önálló stílusa lett – illetve lett volna, ha szélesebb körű alkalmazását Mátyás korai halála meg nem akadályozza. Az aranypálcák által határolt bordűrökben vörös vagy kék háttér előtt a grottesche motívumkincséből és áradó akantuszokból alkotott arany ornamentika foglal helyet. A lombard bőségszarukból, gemmákból, fegyverekből, virág- és gyümölcsharangokból alkotott sűrű kompozíciókat puttók és madarak szelídítik. A díszítés meghatározó elemei a medaillonokba helyezett portrék.[131]

[130] Lodi munkáiról már esett szó (lásd 75. jegyz.), de említést kell tennünk a piacenzai San Sisto templom számára készített 14 kóruskönyvről is, amelynek munkálataiból Da Castello jelentősen kivette a részét. Vö. *Marubbi, M.:* Francesco da Castello i. m.; Kiállítási katalógus i. m. Kat. D3, D4 (Mario Marubbi); I corali benedettini di San Sisto a Piacenza. Ed. Milvia Bollati. Bologna 2011.

[131] A csoport tagjai: Bakócz Tamás címereslevele, 1489. jan. 6. (Bécs, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy, D 10.157); Averulinus-corvina (Velence, BNM, Lat. VIII. 2 = 2796); Cassianus-corvina (Paris, BnF, Lat. 2129); Aristoteles-corvina (Paris, BnF, Vélins 474–478); Beda Venerabilis-corvina (München, BSB, Clm 175); Evangelistarium (Holkham Hall, Library of the Earl of Leicester, MS 18); Platón-corvina (Madrid, El Escorial, G III. 3); Nagylucsei Orbán psalteriuma (Bp., OSZK, Cod. Lat. 369.); Felix Petancis Ragusinus: Historia Turcia (Nürnberg, StB, MS Solg. 31 2); Felix Petancius Ragusinus: Genealogia Turcorum Imperatorum (Biblioteca Nacional de España, Vitr. 4–12. új azonosítás! Vö. Kiállítási katalógus i. m. Kat. E10 [Dávid Géza, Lakatos Bálint, Mikó Árpád]).

Fenti kijelentésünkkel állást foglaltunk egy hosszú évtizedekre visszanyúló tudományos vitában, melynek fő kérdése most már abban áll, hogy az említett különleges stílusú corvinák mestere azonos-e Francesco da Castellóval vagy sem. Csontosi János és André de Hevesy megfigyeléseit követően Hoffmann Edith volt az, aki az új stílust végleg egy önálló miniátorszemélyiségnek tulajdonította, aki a hazai kutatásban – a stíluskör fő képviselője, a párizsi Cassianus-corvina alapján (BnF, Latin 2129)[132] – a Cassianus-mester nevet kapta. Mivel Hoffmann számára nyilvánvaló volt, hogy a stílus alapvetően lombard/milánói jellegű, ezt a személyiséget később azonosította a milánói illetőségű Zoan Antonio Cattaneóval, aki Magyarországon a madocsai apát titulusával rendelkezett.[133] II. Ulászló számadáskönyve alapján régóta ismert volt, hogy a madocsai apát 1490 körül miniátorként működött a magyar udvarban,[134] de csupán Balogh Jolán találatai tárták fel nevét és milánói illetőségét.[135] Legutóbb pedig Mario Marubbi publikált két szerződést 1473-ból, amelyek egy bizonyos milánói Giovanni Antonio Cattaneo domonkos szerzetest és miniátort említenek.[136]

Azt, hogy ezt a stíluskört önálló mesterszemélyiséghez kötötték, annak markáns, körülhatárolható, kompakt jellege okozhatta, amilyen nem volt még egy a budai anyagban, lett légyen az akár jelentős részében is lombard (milánói) karakterű. [137] A Cassianus-mester „megszületése" viszont nagyban befolyásolta a kutatás alakulását.

A következő jelentős állomás Angela Daneu Lattanzi tanulmánya volt, amelyben a művészettörténész Francesco da Castello teljes oeuvre-jét tárgyalta, és neki attribuált minden, korábban a Cassianus-mesternek tulajdonított munkát is.[138] Külön hangsúlyt fektetett arra, hogy bemutassa a kapcsolatot a miniátor itáliai és eltérő stílusú budai munkái között. A nemzetközi kutatás ezt az attribúciót egyhangúlag elfogadta és ezt képviseli ma is. A hazai viszont továbbra is kitart amellett, hogy a kérdéses kódexcsoport nem lehet Da Castello műve, hiszen olyan jelentős minőségbeli eltérések vannak e munkák és a megkérdőjelezhetetlenül Da Castellónak tulajdonított illuminációk között.

---

132 https://bit.ly/2K18t4f, letöltés 2019. júl. 22.

133 *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 91. skk. A problematika összefoglalását lásd *Balogh J.:* A művészet Mátyás király udvarában i. m. I. 530–536.; *Farbaky Péter:* A párizsi Cassianus-corvina és a Corvina könyvtár lombard-ferrarai kapcsolatai. Ars Hungarica 39. (2013) 44–52.

134 Bp., OSZK, Cod. Lat. 411., f. 278^{v}. Vö. Kiállítási katalógus i. m. Kat. E14 (Neumann Tibor).

135 *Balog J.:* A madocsai apát i. m.; *Uő:* Művészet i. m. 530–536.

136 *Mario Marubbi*: Miniatura tra Lombardia e Ungharia. Riflessioni su Bartolomeo Gossi, Francesco da Castello e Giovanni Antonio Cattaneo. Arte Lombarda 139. (2003) 86–99.

137 Hoffmann Edith számára Francesco da Castello például kizárólag a Kálmáncsehi-breviarium és a címereslevelek festője maradt. Vö. *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek i. m. 49–50. Később némileg finomított álláspontján, megállapítva, hogy minden bizonnyal a műhely nagyhatású alakja lehetett, lásd *Hoffmann E.:* Franciscus de Kastello Ithallico i. m.

138 *Daneu Lattanzi, A.:* Alcuni minatori i. m.

Véleményünk szerint a Daneu Lattanzi által felmutatott azonosságokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Francesco da Castello jelenlétével a Cassianus-csoportban számolni kell, bár feltételeznünk kell hozzá azt is, hogy a mester jelentős fejlődésen ment keresztül mind figurálisan, mind kompozicionálisan. Azonban az eltérések is nyilvánvalók Da Castello önálló munkái és a Cassianus-csoport darabjai között. A különbözőségre két apró, ám annál árulkodóbb jegyet szeretnénk felhozni, amelyek éppen akaratlan jellegük miatt fontosak. Az egyik az ornamentika „hegyes", „szúrós" hatása – Francesco da Castello stílusa sohasem ilyen, az ő körvonalait lekerekítettség, puhaság jellemzi –, a másik pedig a ruhák kivitelezési módja: a Cassianus-csoportban úgy tapadnak a testekhez, mintha nedvesek lennének, és előszeretettel vetnek vízszintes ráncokat. Da Castellónál ez soha nincs így, az öltözékek inkább kissé merev módon elállnak a testtől és alig képeznek ráncot, ilyen jellegűt pedig sosem.

Ez csak egyet jelenthet: a díszítési mód koncepciójának megalkotásában és kivitelezésében Francesco da Castello mellett egy másik (esetleg több) mester is részt vett. Da Castello inkább figurálisan van jelen a munkákban, a kivitelezést illetően a másik kéz inkább az ornamentikáért lehetett felelős.

Határozottan elképzelhető – látva a Corvina kialakításra irányuló koncentrált tudatosságot az 1480-as évek legvégén –, hogy a kötések és címerek egységesítéséhez hasonlóan az egységes könyvfestészeti stílust is keresték, ez tehette volna végképp egyedivé a budai műhely munkáit és a magyar király kódexeit. Efelé mutat a kódexcsoport Budán másolt tagjainak az írásképe is. Korábban említettük, hogy létezett az évtized végén a Budán másolt kódexeknek egy olyan csoportja, melynek darabjait – a szintén odatartozó Philostratos-corvina kivételével – a Cassianus-csoport stílusában festették ki. Jól látszik a másolók törekvése arra, hogy e kódexeknek ne csak a díszítése, hanem az írásképe is hasonlítson egymáshoz. Tehát minden az egységesítés szándékáról árulkodik. A stíluskör teljes megértéséhez ezért talán hozzájárulhat, ha tudjuk, hogy valószínűleg egy tudatosan, határozott céllal és konkrét körülmények között megalkotott stílusról van szó, amelynek kidolgozásában és kivitelezésében többen is részt vehettek.

A Cassianus-csoportból ki kell emelnünk az Averulinus-corvinát (Velence, BNM, Lat. VIII. 2 = 2796).[139] Ez a kódex reprezentációs erejét tekintve valójában a Philostratos-corvina megfelelője, nem kizárt, hogy vele időben is párhuzamosan készült. Benne a címerek a Philostratos első címerrétegével egyeznek, a magyar vágásokon és a cseh oroszlánon kívül az osztrák hercegi és a morva címerpajzsot hordozzák (ff. 1^{r}, 5^{r}). A fordítás ugyanúgy Antonio Bonfini munkája, mint a Philostratos esetében, és a történetírótól származik az előszó is, amelyben

[139] Utolsó részletes leírását lásd Mattia Corvino e Firenze i. m. Kat. 27 (Susy Marcon).

említés esik a könyvtárról is. A két címlap ikonográfiai programja a másik díszkódexhez hasonlóan Mátyás dicsőítése. Az első kezdőlapon hadi sikereire, a másodikon a béke műveire esik a hangsúly, ám ezek közül a kötet tárgyából fakadóan most a király építkezései kerülnek előtérbe. A tudatosság magas szintjét figyelhetjük meg tehát. Minden bizonnyal e két díszlapon született meg az új stílus. Véleményünk szerint rajtuk még határozottan jelen vannak Francesco da Castello puha kontúrjai és lágy festői megoldásai. Az első címlap iniciáléjának törzse akár a Ptolemaios-corvinából is származhatna, a kompozíció azonban meglepően újszerű, megjelenik az említett szúrós jelleg is, amellyel korábban nála nem találkozunk. Itt már megtalálhatók mindazon motívumok, amelyek az egész Cassianus-csoportra jellemzők lesznek. (Azt, hogy az Averulinus-corvina milyen fontos kapocs lehet Da Castello korábbi munkái és a Cassianus-csoport között, az mutatja, hogy ezt a kódexet eleinte Hoffmann Edith is inkább a budai keverékstílhez sorolta – számára ez a csoport tartalmazta Da Castello műveit is –, nem pedig a Cassianus-mesternek tulajdonította.)[140]

Műhelyszerkezet, imitáció, stíluskeveredés

Az itáliai alapkarakterű budai műhely távolsága az itáliai központtól speciális viszonyokat teremtett. Egyfajta laza műhelyszerkezetet kell elképzelnünk kevésbé fejlett hierarchiával, amelyben egymástól független mesterek többé-kevésbé önállóan hajtották végre megbízásaikat, s együttműködésüket kevésbé a hierarchia, mint inkább az egyes feladatok határozták meg. Talán éppen ennek köszönhető az a sokszínűség is, amely az 1480-as évek végi koncentráltabb időszakban is megmaradt, hiszen egymással párhuzamosan születnek az „első címerfestő" virágos díszei, a Philostratos-corvina díszítése, Francesco da Castello kései darabjai és a Cassianus-csoport káprázatos illuminációi.

Az Itáliától távol eső műhely további – nehezen kezelhető – sajátossága az előképek korlátozott volta volt, ami különösen fontos szerepet kölcsönzött a már elkészült és rendelkezésre álló kódexállománynak, illuminációknak, s ugyanúgy az Itáliából, elsősorban Firenzéből frissen érkező kódexeknek is. Mindezek azonnal előképekké váltak, és erősen befolyásolták az azt követő produkciót és a budai mesterek stílusát. Mindez stílusváltozásokat okozott, amelyben az egységesítés szándéka is szerepet játszhatott. A reneszánsz alapjelleg megtartásával, az egységesítési próbálkozásokkal, az egymáshoz való idomulással, a már elkészült

[140] *Hoffmann E.*: Régi magyar bibliofilek i. m. 91. Más miniátor jelenlétét az Averulinus illuminációjában a kutatás újra és újra feltételezi. Lásd az előző jegyzetet.

kódexállomány követési szándékával állhat kapcsolatban a budai műhely egyik nagyon jellegzetes működési módja, mintegy kulcsjelensége: a stílusimitáció.

Különösen megfigyelhető ez a műhely kisebb mesterei, közöttük is leginkább a közép-európaiak körében. Az Itáliától való távolság következtében a „kereslet" növekedésével ugyanis a Délről ide költözött mesterek száma már kevésnek bizonyult, s megjelentek a műhely környezetében helyi miniátorok is. Bécs és Bécsújhely elfoglalása valószínűleg kedvezett annak, hogy a nagy múltú Bécs környéki műhelyek tagjai esetleg utat találjanak a magyar királyi udvar könyvprodukciójához. Nekik azonban – lévén a gótikus stílusban jártasak – „itáliai" művek létrehozására csupán egyetlen lehetőségük maradt, az utánzás. Előképeik a királyi könyvtár már elkészült darabjai voltak, abból szemezgettek kedvükre. Ez máris egyfajta válasz arra a gyakori kérdésre, hogy hol is zajlott a munka Mátyás bécsi éveinek idején, Bécsben-e vagy Budán. Bár Bartolomeo Fonzio Móré Jánoshoz szóló, fentebb idézett levele egyértelművé teszi, hogy Bécsben is folyt másoltatás, más forrásból tudjuk, hogy a király a könyvtárát Budán hagyta.[141] A miniátoroknak viszont használniuk kellett a gyűjteményt, hiszen abból merítették előképeiket. Az egységesítendő állományok mennyisége is azt sejteti, hogy a könyvtárfejlesztés központja Budán volt.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az imitációhoz való folyamodás mikéntje alapvetően nem a származáshoz (helyi vagy itáliai), hanem sokkal inkább az egyes mesterek művészi kvalitásaihoz köthető. A nagyobb mestert az különbözteti meg a kisebbtől, hogy az átvett elemeket alkotó módon tudja a saját stílusához adaptálni, míg a gyengébbeknél sokszor egyszerű utánzást látunk. Ez Budán is így volt, és emiatt nehéz meghatározni a kisebb mesterek származását. Érdekes módon azonban a vélhetően helyi miniátorok nem az uralkodónak, hanem a főpapi rétegnek dolgoztak, ám a corvinák stílusában. Előszeretettel utánozzák Francesco Rosselli illuminációit, valamint a virágokkal díszített, ferrarai eredetű filigránbordűrt, amely mind Rossellinél, mind Da Castellónál jelen van, de minden mást is megtalálhatunk náluk, beleértve francia és németalföldi motívumokat is a saját, helyi elemek mellett.[142]

A Ransanus-corvina a budai stílusimitáció csúcsdarabja (Bp., OSZK, Cod. Lat. 249).[143] Esetében két – ezúttal itáliai – kisebb mestert látunk, akik ezzel az eszközzel éltek. Pietro Ranzano lucerai püspök, történetíró 1488 és 1490 között tartózkodott a magyar udvarban Beatrix apja, Ferrante nápolyi király követeként.

---

[141] *Kubinyi András:* Mátyás király. Bp. 2001. 120.

[142] Pl. Kálmáncsehi Domonkos breviarium és missaléja (New York, PML, MS G 7) és zágrábi missaléja is, Apáthi Lukács egri prépost missaléja (Bratislava, Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, EC Lad2/40), Filipecz János váradi püspök pontificaléja (Esztergom, Érseki Simor könyvtár, 1-36-4/7864), Váradi Péter Decretalisa (Bp., ELTE EK, Inc. 65), Nagylaki István breviariuma (Bp., OSZK, Cod. Lat. 343.).

[143] Legújabb leírását lásd Kiállítási katalógus i. m. Kat. I1 (Rozsondai Marianne, Zsupán Edina). (https://bit.ly/2Yz6T1s, letöltés 2019. júl. 22.)

Ekkor véglegesítette a magyarokról írott művét *A magyarok történetének rövid foglalata* címen, amely később *Annales*ének egy fejezete lett. A díszpéldány címlapja Mátyást és Beatrixet ábrázolja, ám címere már II. Ulászlóé. A kódex utóélete alapvetően rányomta a bélyegét keletkezésének vizsgálatára is. Tudniillik 1513-ban Itáliában került Bakócz Tamás tulajdonába, ennek következtében díszítésének itáliai eredete soha nem kérdőjeleződött meg, leginkább nápolyinak tartották, de csakis szerzőjének nápolyi vonatkozásai miatt, ugyanis a miniatúra stílusa besorolhatatlan volt. A műről megjelent egyik legutóbbi mérvadó tanulmány már a teljes kódexet elvitatta Magyarországtól.[144] Nemrégiben azonban sikerült igazolni, hogy a teljes kötet a budai műhelyben készült: díszítése két kisebb budai mester munkája, akik az imitáció eszközéhez folyamodtak, és leginkább francia vagy németalföldi előképekhez igazodva hozták létre művüket.[145] A két kismester egyike a firenzei illetőségű „első címerfestő" volt. Mivel ebben az esetben a királyi párnak készült díszkódexről beszélünk, okkal feltételezhetjük a kisebb mesterek fokozatos térnyerését a műhelyben, ami minden bizonnyal tovább folytatódott volna, ha Mátyás halála nem vet véget az induló tendenciáknak.

Jóllehet a dolgozat szükségszerűen csak tömör összefoglaló lehetett,[146] talán így is érzékeltettük a Mátyás idején zajló budai könyvkészítésnek azt a gazdagságát, amely igazolja Oláh Miklós sokat idézett sorait: „Hallottam az idősebbektől, hogy Mátyás király, amíg élt, mindig tartott vagy harminc festéshez értő íródeák szolgát, ezek legtöbbjét az ő halála után még én is ismertem." (Hungaria, V. 6–7., Németh Béla fordítása)

Az 1480-as évek utolsó harmadában felívelő könyvtárépítésnek és a műhely kibontakozásának sajnálatos módon véget vetett a király halála. Az elkezdett munkákat még befejezték, Mátyáséra Ulászló címerét festették,[147] de a jelesebb mesterek hamarosan elhagyták Budát, mindenkinél korábban a könyvkötő. A kisebb mesterek egyike 1492-ben az imitáció módszerével még elkészített egy különleges kódexet, Kálmáncsehi Domonkos imakönyvét.[148] E kis kódex mintegy foglalata a budai műhely utolsó évekbeli alkotásmetódusának, minden egyes díszített lapja más-más itáliai stílust követ, és néhány fennmaradt corvina is felsejlik előképei között, sőt feltételezzük, hogy bizonyos oldalai elveszett corvinák díszítésének emlékét őrzik.

---

144 *Kulcsár Péter:* Ransanus *Epitome*jának kéziratai. Magyar Könyvszemle 85. (1969) 108–120., itt: 114–119.

145 *Zsupán E.:* A Corvina könyvtár első címerfestője i. m. 289. skk.

146 Részletesebben lásd Kiállítási katalógus i. m.

147 A Cassianus-csoport számos darabjában megfigyelhető (Cassianus-, Beda-, Aristoteles-corvina).

148 Paris, BnF, Nuov. Acqu. 3119. Legújabb leírása: Kiállítási katalógus i. m. Kat. G6 (Lauf Judit, Mikó Árpád).

Összegzés

A tanulmányban a Corvina-kiállításhoz vezető kutatások eredményeit összegeztük, amelyek a kiállítás koncepciójának alapját is képezték, s első publikált formájuk maga a kiállítás volt. Segítségükkel mindezidáig a legteljesebb módon sikerült rekonstruálni a Mátyás alatt a királyi központban működő könyvkészítő műhely történetét, datálását, belső szerkezetét, célkitűzéseit és alkotásait. Mindez szorosan összefügg a Corvina könyvtár kialakításának egészével, konklúzióink a királyi könyvtárról alkotott teljes képet pontosították és gazdagították. Legfontosabb új megállapításaink a következők: kijelenthetjük, hogy a Corvina könyvtár egy olyan itáliai jellegű uralkodói díszkönyvtár volt, amelyet tudatosan, rövid időn belül, meghatározott koncepció alapján hoztak létre, ami alapvetően különbözik a maguk természetes ritmusában fejlődő uralkodói gyűjteményektől. A kódexekben/kódexeken megfigyelhető „corvinajegyek" (aranyozott bőrkötés, bársonykötés, budai metszés, Mátyás magyar és cseh királyi címere) ennek a díszkönyvtárnak az artikulálását segítették, egyben az egységesítést szolgálták. Létrejöttére Mátyás uralkodásának legutolsó éveiben került sor, összefüggésben azzal a léptékváltással, amely a király reprezentációjában Bécs (1485) és Bécsújhely (1487) elfoglalása után bekövetkezett. Jól dokumentálja mindezt a bécsújhelyi győzelmet dicsőítő és a díszkönyvtár „alapkövének" tekinthető Philostratos-corvina (Bp, OSZK, Cod. Lat. 417.). Az egységes díszkönyvtár kialakításának érdekében Budán valószínűleg egységes írástípus és könyvfestészeti stílus kialakítására is törekedtek. Az írás a Philostratos-corvinában és a Cassianus-csoport tagjaiban megfigyelhető, a stílus pedig minden bizonnyal a Cassianus-csoport stílusa volt. Uralkodói díszkönyvtár kialakítására mindazonáltal már néhány évvel korábban, Beatrix királyné érkezését (1476) követően is történtek kísérletek, ezek azonban gyökeresen különböztek az évtized végének tudatos lépéseitől.

Az alapvetően itáliai jellegű budai műhely tevékenysége valójában ezzel a két könyvtárfejlesztési hullámmal állt összefüggésben. A két különböző fázis a kódexállományban is jól elkülöníthető. A tanulmányban tisztáztuk, hogy mely mesterek köthetők az egyes korszakokhoz, valamint megrajzoltuk a műhely és bizonyos mesterek stílusának fejlődését. Rámutattunk a stílusimitációra mint a budai produkció kulcsjelenségére. Az eredmények – többek között – számos kódex datálásának módosítását is maguk után vonták.

Mindemellett felvázoltuk a Corvina könyvtár állományának forrásait, hangsúlyozva a korábbi hazai főpapi könyvtárak ebben való jelentőségét. Feltártunk egy eddig teljességgel ismeretlen, valószínűleg Vitéz János-közeli kéziratcsoportot, amely a budai gyarapításban mindvégig alapvető szerepet játszott, és a budai miniátoroknak egyik legfőbb működési bázisát képezte.

Végül komplex módszerekkel azonosítottuk a budai műhely produktumait, kodikológiai és paleográfiai szempontok alapján meghatározva a „hazai kézirat" mibenlétét. Számos új, meglepő azonosításra is sor került, bizonyítottuk például a Beatrix-psalterium és a Ransanus-corvina teljes, valamint a Philostratos-corvina részleges vagy szintén teljes budai eredetét.

A nemzeti könyvtár 2018–2019-ben rendezett corvina-kiállítása monografikus módon, a kutatás folyamatát és az argumentációt is bemutatva, új nézőpontok és módszerek alkalmazásával nem csupán a budai műhely működését tárta fel nagy részletességgel, hanem a teljes Corvina könyvtárról is számos tekintetben új képet alkotott.

THE ATELIER OF THE CORVINA LIBRARY IN BUDA

Results of the Exhibition of the National Széchényi Library

By Edina Zsupán

SUMMARY

The paper summarizes the results of the exhibition held in the Hungarian National Széchényi Library under the title of "The Atelier of the Corvina Library at Buda" between November 6, 2018 and February 9, 2019. It answers several questions with regard to the emergence and functioning of the royal book-making atelier of Buda during the reign of Matthias Corvinus, and thus offers a fresh and more detailed view of the Corvina Library itself. It stresses that the establishment of the honorary library called *Bibliotheca Corvina* was the result of a conscious decision and only took place in the last years of the king's reign. Alongside periodisation, it also examines the entire process of the acquisition, creation, and unification of the collection of books, and points to the importance of earlier Hungarian collections in this respect. It also deals with the more important illuminators, styles, and changes of style. It regards the imitation of style as one of the chief characteristics of the Buda atelier, which stemmed from the peculiarity of a library and atelier of Italian type, yet one located far from Italy itself.

Peterecz Zoltán

A BRIT TITKOSSZOLGÁLAT MAGYARORSZÁGI TEVÉKENYSÉGE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A második világháború alatt Nagy-Britannia és Magyarország ellentétes oldalon álltak, a két nemzet viszonya azonban korábban (a 19. század közepétől egészen a századfordulóig) ha nem is barátságosnak, de rendezettnek tekinthető. Magyarországon nagy múltra visszatekintő tisztelet övezte Angliát, és a reformkor óta – különösen a magyar arisztokrácia számára – a brit életmód és gondolkodás tájékozódási pontot nyújtott és követendő például szolgált. Az 1848–1849-es szabadságharcnak köszönhetően pedig a magyar imázs is feltétlenül pozitív volt brit körökben, ám a 20. század elejére egyre inkább negatív fordulatot vett.[1] Az első világháború után pedig a brit kormány nem mutatott semminemű megértést a magyar problémák iránt, s a R. W. Seton-Watson vezette vonal érvényesült, miszerint Magyarország szigorú büntetést érdemel. A háború utáni forradalom, ellenforradalom és a trianoni békeszerződés jelentette veszteségek nyomán azonban – és ez különösen az 1920-as évekre igaz, amikor a brit stratégiai gondolkodásban Közép-Kelet-Európa még fontos helyet foglalt el – Nagy-Britannia segítőleg lépett fel Magyarországot illetően, és a magyar politikai vezetés többnyire számíthatott a brit támogatásra. Ennek leglátványosabb eleme a Népszövetség égisze alatt lezajlott 1924–1926-os pénzügyi stabilizációs program volt, mely csupán jelentős brit támogatással válhatott kivitelezhetővé.[2] Az 1930-as években Nagy-Britannia egyre inkább kivonult a térségből, így magyar érdekeltségei is jelentősen csökkentek. Magyarország tehát eredmény nélkül udvarolt Angliának Trianon revíziója érdekében, amely a fő külpolitikai célkitűzése volt.[3] Amikor 1939-ben kitört a második világháború, a két ország között már hatalmas politikai űr tátongott, ami idővel áthidalhatatlanná vált.[4] Amíg viszont Magyarország katonailag semleges maradt, pozíciója kedvezett a

[1] *Jeszenszky Géza:* Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp. 1986.

[2] *Ormos Mária:* Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1964.; *Miklós Lojkó:* Meddling in Middle Europe: Britain and the 'Lands Between', 1919–25. Bp. 2006.; *Peterecz Zoltán:* Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926. Egy jenki pénzügyi ellenőr a Magyar Királyságban. Debrecen 2018.

[3] *Frank Tibor:* Anglofil magyarok. In: Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésszak előadásai. Szerk. Hunyady György – Török László. Bp. 2014. 135–194.

[4] Számos munka született a két világháború közötti brit–magyar viszonyról, egy részük angolul. Lásd pl. *Gábor Bátonyi:* Britain and Central Europe, 1919–33. Oxford 1999.; *András D. Bán:* Hungarian–British Diplomacy 1938–1941: The Attempt to Maintain Relations. London 2004.; *Romsics Ignác:* A brit külpolitika és a „magyar kérdés", 1914–1946. In: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.

nehéz helyzetben küzdő szigetországnak. A brit külügyminisztérium azonban Magyarország irányában egyre kevesebb barátságot és megértést mutatott, különösen 1940 áprilisa után, amikor a Teleki-kormány szabad átvonulást engedett a német csapatoknak Románia felé.[5] A németek Jugoszlávia elleni támadásához nyújtott magyar segítség azután végleg elmérgesítette a viszonyt a két ország között. A britek először megszakították a diplomáciai kapcsolatokat 1941 tavaszán, az év végén pedig Nagy-Britannia és Magyarország már hivatalosan is háborúban állt egymással, noha a brit hadüzenet részben szovjet sürgetésre történt meg.[6]

A kapcsolatok egy másik aspektusa az 1943 végéig kimutatható, ám végül hiúnak bizonyuló magyar reménykedés abban, hogy a Balkánon szövetséges partraszállás lesz, s ebben az esetben Magyarországot brit, esetleg amerikai csapatok szállják meg, így hazánk angolszász befolyás alá kerül a szovjet helyett.[7] Ez az illúzió az akkori vezetők egy részében a szövetséges stratégia és a brit szándékok téves értelmezéséből adódott – nem beszélve a szovjet előretöréstől való félelemről.[8] Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem pusztán a magyar naivitásból fakadó gondolat volt. 1943 első felében, éppen amikor a titkos tárgyalások első szakasza zajlott Magyarország esetleges háborúból való kilépéséről,[9] még a brit külügyminisztériumban is voltak olyan hangok, hogy szükség lehet egy balkáni szövetséges partraszállásra. A gondolat eredetileg Winston Churchilltől származott.[10] 1943 nyarára aztán a kérdés eldőlni látszott. Ekkor ugyanis Roosevelt és

---

Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2005. 34–132.; *Frank Tibor:* Magyarország a brit politikai gondolkodásban 1919–1945 között. Limes 21. (2008) 2. sz. 45–56.

[5] Erről részletesebben lásd *András Becker:* A Step too far? The impact of the German military passage to Romania through Hungary on the Anglo-Hungarian relationship, April 1940. Hungarian Studies Review 42. (2015) 53–90.

[6] *András Becker:* British Diplomacy, Propaganda, and War Strategy and the Hungarian-Romanian Dispute over Transylvania in 1939–40. Central Europe 14. (2016) 1–25. A két ország közötti hadüzenetet közvetlenül megelőző évek magyar–brit kapcsolataihoz lásd *Bán A.:* Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Bp. 1988.

[7] *Joó András:* Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944. Bp. 2008. 136–146.; *Andorka Rudolf:* A madridi követségtől Mauthausenig. Bp. 1978. 295–296., 304., 310.; *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Bp. 1990. 272.

[8] *Lojkó, M.:* The Failed Handshake over the Danube: The Story of Anglo-American Involvement in the Liberation of Central Europe at the End of the Second World War. Hungarian Studies 13. (1998/99) 126. A háború utáni brit közép-kelet-európai tervekkel kapcsolatosan lásd *Bán A.:* Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról, 1942–1943. Bp. 1996.

[9] A második világháború alatti magyar és brit titkos kapcsolatokról többek között lásd *Juhász Gy.:* Magyar–Brit titkos tárgyalások 1943-ban i. m.; *Joó A.:* Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–44. Századok 138. (2008) 1421–64.; *Tamás Meszerics:* Undermine, or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. Journal of Contemporary History 43. (2008) 195–216.; *Frank Tibor:* Furfangos sajtófőnök és titokzatos diplomata. Ullein-Reviczky Antal (1894–1955). In: *Uő:* Britannia vonzásában. Bp. 2018. 180–203.

[10] *Elisabeth Barker:* Problems of the Alliance: Misconceptions and Misunderstanding. In: British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944. Eds. William Deakin – Elisabeth Barker – Jonathan Chadwick. London 1988. 43.

Churchill a quebeci konferencián (1943. augusztus 17–24.) a Balkánt mint katonai helyszínt kizárták a lehetőségek közül egy második front megindításával kapcsolatosan az európai kontinensen. A végleges döntés pedig az év végén lezajlott teheráni konferencián (1943. november 28. – december 1.) született meg. Ezután a Balkánon csak különleges és kisméretű hadműveletek szerepeltek a tervezett listán – így elsősorban a helyi partizánok utánpótlása és információval való ellátása, valamint fontos hadi- és ipari létesítmények bombázása.[11] Ullein-Reviczky Antal Stockholmból egyébként már 1943. november 9-én jelezte – japán kollégájának információi alapján –, hogy kizárható szövetséges partraszállás Dél-Kelet-Európában.[12] A teheráni konferencia után Ullein-Reviczky megerősítette a hírt – újfent a japán követre hagyatkozva –, de visszaemlékezései szerint Budapest megbízhatatlannak minősítette az értesülést, s a magyar követ is hitetlenkedve fogadta azt.[13] A magyar vezetés tehát csak igen későn könyvelte el véglegesen, hogy nem számíthatnak szövetséges csapatokra déli irányból, és ez a tény még inkább előrevetítette a rettegett szovjet inváziót.

Elmondható, hogy Nagy-Britannia és a szövetséges felek általában véve is tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy Magyarország nem tudja csak úgy ledobni magáról azt a fojtogató német szövetséget, amelynek gyakorlati részét képezte a korábbi években kiépített német gazdasági-katonai-diplomáciai dominancia is. Ennek ellenére egy minél passzívabb magyar kormány és visszafogott háborús részvétel lehetőséget nyújtott arra, hogy a tengelyhatalmakat minden szempontból gyengítse. Elsősorban Juhász Gyulának köszönhetően elég jól ismertek a brit külpolitikai elképzelések és lépések Magyarországot és annak esetleges háborúból való kilépését illetően, különösen a felek között 1941-ben beállt hadiállapot után.[14] Ami kevésbé ismert, az a brit oldal titkosszolgálatainak tevékenysége, egy olyan helyzet megteremtésének a céljával, amelyben Magyarország háborús részvétele a minimumra csökkenthető. A maximális cél pedig – még ha ez túlságosan

[11] Lásd Memorandum by the United States Chiefs of Staff, August 9, 1943, as a preparatory paper to the First Quebec Conference, August 17–24, 1943. In: Foreign Relations of the United States. Conferences at Washington and Quebec, 1943. Washington 1943. 475. Ez a javaslat vált a hivatalos szövetséges politikává az 1943 év vége felé tartott kairói és teheráni konferenciák alatt.

[12] Ullein-Reviczky Antal a Külügyminisztériumnak, 1943. nov. 9. In: *Ullein-Reviczky Antal:* Német háború – orosz béke. Bp. 1993. 265.

[13] Uo. 169.

[14] *Juhász Gy.:* Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban i. m. Érdemes megemlíteni számos visszaemlékezést is, melyek reflektálnak a tanulmány témájára, így *Kádár Gyula:* A Ludovikától Sopronkőhidáig I–II. Bp. 1978.; *Andorka R.:* A madridi követségtől Mauthausenig i. m.; *Kállay Miklós:* Magyarország miniszterelnöke voltam: 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban I–II. Bp. 1991.; *Barcza György:* Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból I–II. Bp. 1994.; *Szegedy-Maszák Aladár:* Az ember ősszel visszanéz… Egy volt magyar diplomata emlékirataiból I–II. Bp. 1996.; *Kornfeld Móric:* Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok. Közreadja Széchenyi Ágnes. Bp. 2006.

optimistának tűnt is – végső soron Magyarország kiválása volt a második világháborúból. Mindez nem lehetett teljesen reális vágy, de a rezsim meggyengítésére és a németeknek nyújtott segítség csökkentésére tett kísérletek kecsegtettek némi reménnyel. Ellenállási mozgalmak szervezése, szabotázsakciók megtervezése és végrehajtása, kisebb mértékű felforgató tevékenység, kormányzati és kormányhoz közeli kapcsolatok kiépítése, információ gyűjtése és terjesztése mind-mind része volt azon elképzelések széles tárházának, melyet a britek megpróbáltak különböző mértékig a gyakorlatba is átültetni. Ez a tanulmány megkísérli, hogy átfogó képet nyújtson a második világháború 1941 utáni éveiben Magyarországra irányuló brit titkosszolgálati tevékenységről, különös tekintettel a hazánkba küldött titkos missziókról – mindezt elsősorban elsődleges forrásokra hagyatkozva.

Célok és tervezés

A más országokban és különösen az ellenséges területeken végrehajtandó brit titkosszolgálati akciók elsősorban a Különleges Hadműveletek Parancsnoksága (Special Operations Executive, a továbbiakban: SOE), az 1940 nyarán létrehívott ügynöki szervezet feladata volt.[15] Ahogy Hugh Dalton, a gazdasági hadviselési miniszter és egyben a SOE első vezetője megfogalmazta az újonnan létrehozott egység feladatait: „sok különféle módszert kell használnunk, beleértve az ipari és katonai szabotázst, munkás agitációt és sztrájkokat, állandó propaganda tevékenységet, terrorista műveleteket az árulók és a német vezetők ellen, bojkottot és lázadást".[16] Innentől kezdve – néha jól szervezett módon, néha esetleges alapon – a SOE kémei és azok segítői, akik a szövetségesek ügyét támogatták, minden országban fellelhetők voltak, elsősorban Európában és a Távol-Keleten. Érthető módon a különböző értesülések gyűjtése és a bomlasztó tevékenység megszervezése könnyebb volt a nácik által megszállt országokban. Magyarország azonban nem ilyen terület volt. Ráadásul a

[15] Az SOE megalapításáról és tevékenységéről lásd *David Stafford:* Britain and European Resistance 1940–45: A Survey of the Special Operations Executive, with Documents. London 1980. 10–27.; *Mark Seaman:* 'A New Instrument of War': The Origins of the Special Operations Executive. In: *Uő:* Special Operations Executive. A New Instrument of War. London–New York 2006. 7–21. További fontos munkákat a SOE történetéhez lásd *Michael Richard Daniel Foot:* Resistance: European Resistance to Nazism, 1940–1945. London 1976.; *Stafford, D.:* Britain and European Resistance 1940–45. i. m.; *Pierre Lorain:* Secret Warfare: The Arms and Techniques of Resistance. London 1984.; *W. J. M. Mackenzie:* The Secret History of SOE: The Special Operations Executive, 1940–1945. London 2000.; *David Stafford:* Secret Agent? The True Story of the Special Operations Executive. London 2000.; *Neville Wylie:* The Politics and Strategy of Clandestine War: Special Operations Executive, 1940–1946. London–New York 2007. Magyarul *Dobos Dóra:* Az angol–magyar titkos diplomácia, a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szerv szerepe a magyar kiugrási kísérletben. Valóság 59. (2016) 64–77.

[16] *Stafford, D.:* Britain and European Resistance 1940–45 i. m. 25.

helyi földrajzi viszonyok és a németekkel való szoros kapcsolat erősen megnehezítette, hogy ellenállási gócokat hozzanak létre, megbízható információkhoz jussanak, s hogy azokat az országhatáron túlra juttassák, nem is beszélve a magyar nyelv jelentette akadályról. Emellett a magyar titkosszolgálatok is hatékony kémelhárítást végeztek és hűen szolgálták a kormányt – ez volt a 2. vkf osztály, a hírszerzésért és kémelhárításért felelős szervezeti egység.[17] Nagyon nehéznek bizonyult tehát brit ügynökök számára beszivárogni Magyarországra és ott komoly tevékenységet kifejteni. 1941 végétől, miután is beállt a két ország között a hadiállapot, brit kémnek vagy ügynöknek gyakorlatilag lehetetlen volt bejutnia Magyarországra. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a SOE eleve feladta volna ezt a lehetőséget, vagy hogy az adott körülmények között ne lettek volna kreatív próbálkozásai.

A legészszerűbben megvalósítható lehetőség magyar viszonylatban a SOE számára az volt, ha minél több megbízható információt gyűjtött be titokban, s juttatta azokat az országon kívülre, valamint ha szabotázsakciókat tervezett és politikai tanácsadást folytatott. Megbízható értesüléseket szerezni azonban igen nehéznek bizonyult. A magyarok nagy része ekkor még német győzelemben reménykedett, hiszen az ország így feltehetően az első világháború után elvesztett területek további jelentős részét visszakaphatta volna (az első két bécsi döntés nyomán már juttattak vissza Magyarországnak a trianoni békeszerződésben elcsatolt területeket). A kormány számára – bár jelentős számú náciellenes közszereplővel bírt – kevés lehetőség adódott politikai manőverezésre, és leginkább olyan stratégiát igyekezett folytatni, amely nem sértette túlságosan a német érdekeket, ugyanakkor biztosította Magyarország számára a lehető legnagyobb politikai és diplomáciai szabadságot. Mindez sok szempontból kötéltáncra emlékeztető mutatványnak tetszett. Amikor azonban magyar csapatokat küldtek a szovjet frontra 1941-ben, katonai és politikai értelemben egyaránt hátrányos helyzetbe sodródott az ország, s noha ez akkor még nem volt mindenki számára egyértelmű, a nemzet sorsa gyakorlatilag megpecsételődött. Azoknak a magyaroknak, akik ellenséges érzülettel tekintettek a német dominanciára és helyzetüknél fogva információk birtokába juthattak, nagyon óvatosan kellett végrehajtani ebbéli tevékenységüket, ha egyáltalán vállalkoztak ilyesmire. Jól jelzi az egyenlőtlen erőviszonyokat, így a tevékenységük nehéz körülményeit az a tény, hogy egyes becslések szerint körülbelül kétezer német ügynök tartózkodott Magyarországon, akik közül jó néhányan a katonai szervezetek és a közigazgatás magasabb köreiben helyezkedtek el.[18]

---

[17] A magyar hírszerzés és kémelhárítás két világháború közötti működéséről, elsősorban szerkezeti felépítéséről és alapfeladatairól lásd *Szakály Sándor:* A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945. 2. javított kiadás. Bp. 2015. 11–30.

[18] *Igor-Philip Matić:* Edmund Veesenmayer: Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München 2002. 206.

Az aktív ügynöki tevékenység miatt a német vezetés előtt jól ismert volt számos olyan magyar kezdeményezés is, amely a háborúból való kilépésre irányult, és amelyet Európa különböző semleges országaiban – Svájcban, Svédországban, Portugáliában vagy Törökországban – kíséreltek meg a magyarok.[19]

Azt is lényeges hangsúlyozni, hogy a brit politikai és stratégiai gondolkodásban Magyarország sosem foglalt el igazán prominens helyet. Néhány héttel a háború kitörése után a brit külügyminisztérium arról értesítette budapesti követét, Sir Owen St. Clair O'Malley-t, hogy bárminemű Magyarországon kifejtett politikai propagandának a fontosabb célja az, hogy biztosítsa Görögországot és Törökországot – Nagy-Britannia számára az igazán fontos országokat –, hogy a britek nem hagyják őket magukra.[20] Ennek megfelelően a következő nyáron egy rádióprogramot indítottak be, melynek első adását Carlile Aylmer Macartney, a magyar ügyekben szakértő és talán a magyarokkal szemben némileg elfogult brit történész vezetett.[21] O'Malley a hagyományos brit külügyi nézetet követve ódzkodott a titkos hadviseléstől, s különösen az amatőrnek tartott SOE vezetésétől.[22] Függetlenül Magyarország jelentőségétől a britek szemében, az állhatatos revizionista politika tovább csökkentette a magyar kormány hitelét brit külügyi körökben, amelyen Teleki Pál engedélye a Románia megszállásra induló német csapatok szabad átvonulására még tovább rontott.[23] De vajon volt-e Telekinek más választása? Öngyilkossága azt a választ sugallja, hogy – legalábbis számára – sem politikai, sem diplomáciai értelemben nem kínálkozott jobb „megoldás".

A SOE vezetősége egyébként korán meghatározta Magyarországot illető céljait. Egy feljegyzésben, amely még a magyaroknak küldött brit hadüzenet előtti napokban született, ez állt: „A SOE politikája Magyarországon a magyar emberek felkelésének előkészítése a tengelyhatalmak megszálló erői és Horthy kormányzó rezsimje ellen."[24] A terv megvalósítása érdekében stratégiai elképzeléseit tekintve a SOE – meglehetősen naiv módon – a parasztokra és munkásokra számított elsősorban, és esetlegesen számításba vette a magyar középosztály náciellenes rétegeit. Basil Davidson, aki hosszabb időt töltött hazánkban, és ekkoriban az egyik legnagyobb brit Magyarország-szakértőnek számított, úgy vélekedett,

---

[19] *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula:* A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Bp. 1968. 711., 740–742., 755–758., 765–767.

[20] *Becker, A.:* British Diplomacy i. m. 11.

[21] Uo. 20. Macartney Magyarország-képéről lásd *Beretzky Ágnes:* Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945). Bp. 2005.

[22] The National Archives (a továbbiakban: TNA), HS4/85, S.O.E. Hungary, No. 3. C.E.O. feljegyzése Hungary címmel, 1940. aug. 22.; Uo. D.H.11 S.O.2-nek, 1941. márc. 16. In: C.D. C.E.O.-nak, 1941. márc. 26., Budapest and Major Symons.; TNA, HS7/162 SOE History 113. G. I. Klauber őrnagy dátum nélküli memoranduma.

[23] Részletesebben erről lásd *Becker, A.:* A Step too far? i. m.

[24] TNA, HS4/88, Hungary, No. 6, „Hungary" címmel ismeretlen szerző feljegyzése, 1941. dec. 5.

hogy a bombázás lenne a leghasznosabb pszichológiai elem, hiszen ez ébreszthetti rá a magyarokat arra, hogy nem zajlanak ugyan konkrét harcok az ország területén, Magyarország azonban igenis a hadviselés része. Javaslata szerint „minden propagandalehetőséget meg kell ragadni és meg kell próbálni ellensúlyozni azt az általános magyarországi véleményt, miszerint »megúszhatják« a háborút".[25] Azonban amikor az első helyi ellenállási szervezetek tagjait letartóztatták a magyar hatóságok, Davidson láthatólag reményét vesztette, hogy gyors és sikeres lehet itteni munkája: „lehetetlen azt remélnem, hogy képes leszek bármiféle »fogadó bizottságot« is létrehozni Magyarországon".[26] Davidson ettől függetlenül fontosnak tartotta, hogy a csepeli Weiss Manfréd Acél- és Fémművek, a diósgyőri Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak és a salgótarjáni Acélművek mind szabotázsakciók célpontjaivá váljanak, mivel az ilyen cselekmények bizonyos fokig hátráltathatják a magyar háborús hozzájárulást és ezzel a német harci tevékenységet is. Minden ilyen és hasonló terve, valamint próbálkozása ellenére, a legbeszédesebb gondolata a SOE itteni lehetőségeivel kapcsolatban az volt, amikor 1942 őszén keserűen, de reálisan megállapította, hogy a szervezet nincsen képben Magyarországot és az itteni mindennapi helyzetet illetően.[27]

Mivel a brit és amerikai légierők magyar célpontokat érintő bombázásai nem valósultak meg egészen 1944 áprilisáig, maradt az esetleges szabotázsakció és a pszichológiai hadviselés. Annak érdekében, hogy a megszerzett információ viszonylag gyorsan és biztonságosan jusson ki az országból, biztosítani kellett az erre alkalmas összeköttetést. Már 1942 elején felmerült, hogy egy rádiótávíró készüléket juttassanak Magyarországra, és hamarosan megfelelő lépéseket tettek ennek megvalósítására. Az első ilyen készüléket valószínűleg a budapesti török főkonzul segítségével csempészték be 1942 márciusában, aki szabadon utazhatott a két ország között, és így sikerült felvenni a kapcsolatot a „barátságos elemek vezetőivel".[28] Azért nehéz biztosat állítani a Magyarországra érkezett rádiótávírókat illetően, mert a források eltérést mutatnak. Állítólag érkezett egy készülék Lengyelországon keresztül is, de korántsem biztos, hogy azt sikerült végül bejuttatni az országba. Az is elképzelhető, hogy a horvát Peter Pejačević gróf csempészte be azt a SOE felkérésére, de egy Lengyelországon keresztül érkező ügynöknek (a Klement Lajos

[25] Uo., Davidson E. C. Mastertonnak. Istanbul, 1941. dec. 6. Davidson magyarországi tevékenységéről lásd *Joó A.:* Kállay Miklós külpolitikája i. m. 58–60., 275.; *Dobos D.*: Az angol–magyar titkos diplomácia i. m. 67–71.

[26] TNA, HS4/131, Hungary, No. 47. Davidson SOE Kairónak, 1942. ápr. 28.

[27] TNA, HS4/91, Hungary No. 8. Davidson, Memorandum on Hungary: Recommendations, 1942. okt. 10.

[28] TNA, HS4/131 Hungary, No. 47. Progress Report on Hungary. December 1941.–April 1942.; TNA, HS4/97 Hungary. No. 14. A. G. Smith, Policy for Hungary, 1942. márc. 31. In: A. G. Smith G. F. Taylornak, 1942. márc. 31.

fedőnévre hallgató Vajda Lajosnak) kellett volna a hozzá tartozó kódokat szállítani. Veress László is hozott magával kettőt Isztambulból 1943 őszén, ezt több jelentésben is megemlítik, ám az egyiket a külügyminisztérium pincéjében tárolták.[29]

Amikor 1943 szeptemberében Isztambulban a magyar és a brit kormány képviselői aláírtak egy fegyverszüneti megállapodást a feltétlen megadási formula alapján, a SOE készen állt, hogy missziót küldjön Magyarországra,[30] „kapcsolatot létesíteni baráti elemekkel a magyar vezérkarban a célból, hogy megnyerjék őket a tengelyhatalmak elleni felforgató kampány számára".[31] A brit külügyminisztérium bizonyos feltételekkel egyetértett a javaslattal, közülük a leglényegesebb az volt, hogy a missziónak magyarországi tartózkodása idején távol kell tartania magát bárminemű politikai tevékenységtől, és nem kezdeményezhet semmilyen szabotázsakciót további engedély nélkül.[32] Ez a misszió volt a Sandy-csoport, amelyet a körülmények kedvező alakulásakor terveztek útnak indítani. Veress László – aki magyar részről elfogadta az isztambuli megegyezést 1943 szeptemberében – volt a SOE kapcsolattartó személye a szervezet és a magyar kormány bizonyos tagjai között, akiket „kiugrási csoport"-nak (Surrender Group) neveztek a britek. Veress a magával hozott drótnélküli távíró-berendezést használta a felek közötti kommunikáció fenntartására, és emellett aktívan segédkezett elfogott szövetséges katonák megszöktetésében.[33] Értelemszerűen a britek a kényszer és érdekek által diktált helyzetben Magyarországon kívül is próbálták az ottlévő magyarokat ügyük érdekében foglalkoztatni – elsősorban Isztambulban.[34]

SOE-toborzás magyarországi missziókhoz

Terveket szőni lehetett, ám azokat megvalósítani sokkal nagyobb kihívást jelentett, miközben a háború tovább dúlt, s egyre valószínűbbé vált, hogy Németország nem kerülhet ki győztesen a vérontásból. A rádiótávíró berendezések nem bizonyultak megbízható kommunikációs eszköznek, így egyértelművé vált az is,

[29] *Laura-Louise Veress:* Clear the Line. Hungary's Struggle to Leave the Axis During the Second World War. Cleveland 1995. 153–156. TNA, HS4/132 Hungary, No. 47. MH to DH, 1944. ápr. 18.; TNA, HS7/162 SOE History 113, G. I. Klauber őrnagy dátum nélküli memoranduma; *Alan Ogden:* Through Hitler's Back Door. SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1940–1945. Barnsley 2010. 46–49.; *Joó A.:* „Talán még emlékszik rám…" Andorka Rudolf tábornok 1954-ben írt jellemzései brit diplomatákról. (Veritas évkönyv 2017.) Bp. 2018. 339.

[30] *Juhász Gy.:* Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban i. m. 63–65.

[31] TNA, HS4/88, Hungary, No. 6. Proposed S.O.E. Operations to Hungary, 1943. szept. 17.

[32] Uo.

[33] TNA, HS7/162, SOE History 113. G. I. Klauber őrnagy dátum nélküli memoranduma. Veress László perspektívájához lásd felesége könyvét *Veress, L. L.:* Clear the Line i. m.

[34] Erről a témáról és egyben bizonyos magyar körökben tapasztalható brit orientációról lásd *Frank T.:* Anglofil magyarok i. m.

hogy amennyiben a SOE valamilyen kézzelfogható eredményt szeretne elérni Magyarországon, akkor kénytelen lesz missziókat küldeni ide, tehát fizikailag is jelen kell lennie az országban ahhoz, hogy tevékenységét kifejthesse. Mindenki előtt egyértelmű volt, hogy ez hatalmas kihívás. Az ország földrajzi adottságai és a magyar, illetve a német kémelhárítás hatékony munkája miatt a SOE-nek szüksége volt megfelelő, bevethető emberekre. A már említett nyelvi akadály miatt a leendő misszióknak szükségük volt magyarul beszélő tagokra is. Ennek elérése érdekében a SOE megtett minden tőle telhetőt, és amilyen messze csak elért a keze, meg is próbált megfelelő alanyokat felkutatni és azokat beszervezni soraiba. Kétfajta emberre volt szükség. Az egyik a másodügynök vagy segítő, aki hajlandó részt vállalni a propagandakampányokban Magyarországon belül vagy kívül. Ennek során az illető vállalhatott röplapterjesztést, rádióüzenetek sugárzását vagy éppen szabotázs végrehajtására is bevethető csoportok szervezését. A másik típus a valódi ügynök volt, aki katonai kiképzésen esett át, készen állt az országba beszivárogni, vállalta az ezzel járó kockázatokat, sikeres bejutás esetén pedig feladata volt felvenni a kapcsolatot a náciellenes emberekkel, valamint velük együtt megtervezni és kivitelezni bizonyos felforgató tevékenységet. A másodügynökök toborzásában az oroszlánrész Basil Davidsonnak jutott.

Davidson már 1940 során is megkísérelt olyan személyeket találni, akik szívesen segítették a szövetségesek ügyét. Próbálkozása számos esetben sikeresnek bizonyult.[35] Elsőnek Auer Pált szervezte be, akinek ügyvédi irodája adott hivatalos és legitim arculatot a britek által irányított tevékenységeknek, sőt az iroda anyagi jellegű támogatása is rajta keresztül zajlott.[36] Az ausztriai születésű, de magyar állampolgár Kurt Wohldrun-Arokay szintén már 1940 tavaszán segített Davidsonnak az illegális röplapok nyomtatásában és terjesztésében.[37] Egy másik, Davidson által beszervezett ember Békeffy László volt, aki aktívan kivette a részét röplapok írásából és a propaganda terén is tanácsokat adott. Színészként és bemondóként arra is felhasználta a rivaldafényt, hogy kigúnyolja az aktuális politikai visszásságokat, így konkrétan a németeket is. Ezzel nagyban hozzájárult a nyílt náciellenes propagandához – nem kevés veszélyt vállalva magára.[38] A győri Magyar Vagon- és Gépgyárban 1942 márciusában történt szabotázs után bebörtönözték és Dachauba szállították, ahonnan 1945-ben szabadult,

[35] Davidson tevékenységéről lásd *Szelke László:* Titkok, legendák, sorsok. A Gresham-palota története és angolszász kapcsolatai. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bp. 2012. 115–120.
[36] Uo. 120.
[37] TNA, HS9/55/5, Wohldrun-Arokay, Kurt.
[38] Békeffy rövid életrajzát lásd *Szelke László:* Titkok, legendák, sorsok i. m. 54–60.; Lásd még *Békeffy László:* A száműzött Pódium. Toronto 1955.

igen rossz egészségi állapotban.[39] A Davidson által 1940. február és 1941. április között Budapesten beszervezettek listáján további másodügynököket találunk: Nagy Mária, Stark János, Bier Lile, Thury Levente, Mécs Lajos, Ivor Dénes, Róna Amália, Papp Erika, Váli Ferenc, Andrássy Klára hercegnő, Pallavicini György gróf, Pállfy Géza gróf és Frey András.[40] Amint látható, a társadalom különböző rétegeiből sikerült embereket toboroznia, s némelyikük igen jól ismert személy volt. Voltak köztük, akik ténylegesen keveset tettek vagy tehettek a brit ügyért, ám mások (például Váli vagy Frey) aktívan kivették részüket a munkából. Andrássy Klára (Andrássy Gyula unokája) például pénzzel segítette Kovács Imrét, a nemzeti parasztmozgalom vezetőjét, s emellett a Lengyel Menekültügyi Bizottság alelnökeként a Lengyelországból menekültek sorsát egyengette.[41] Davidson vezetésével ezek az emberek a nyugati hatalmakat támogató cikkek mellett jóval több mint egymillió röpcédulát is kinyomtattak és szétosztottak.[42] Miután 1941 második felében kénytelen volt elhagyni Magyarországot, Davidson Isztambulban folytatta toborzó tevékenységét az ottani magyarok között. Itt sikerült beszerveznie Erdélyi Györgyöt, Léderer Gusztávot, Grün Zsigmondot, Schwartz Albertet, Stössel Nándort, Pothoroczky Györgyöt, Péterffy Tibort és Thierry Heribert bárót másokkal egyetemben.[43]

Legaktívabb embere valószínűleg Pálóczi-Horváth György volt, a *Pesti Napló* korábbi újságírója, aki szintén Isztambulban működött. A török főváros a szervezet kairói székhelyű délkelet-európai parancsnokságának fontos részlege volt. Pálóczi (fedőneve George Howard, kódjele pedig A/H6) még Budapesten lett Davidson embere, és egyidejűleg menekültek el Magyarországról, miután 1941 decemberben megtörténtek a kölcsönös hadüzenetek. Több állomás után végül Isztambulból fejtette ki hathatós tevékenységét, leginkább rádióüzenetek formájában.[44] A sok szempontból tehetséges és hasznos Pálóczi azonban nem volt könnyű eset. Egyik felettese így panaszkodott röviddel megérkezése után: „szörnyen

[39] TNA, HS9/117/1. Bekeffy L. MPH D/FIN-nek, 1945. aug. 19. A győri Magyar Vagon- és Gépgyár ellen tervezett 1942-es szabotázsakcióról lásd *Molnár Ernő:* Az 1942-es győri vagongyári szabotázsakció és Nádas Ernő szerepe. Műhely 4. (1981) 4. sz. 70–80.; *Szelke L.:* Titkok, legendák, sorsok i. m. 149–152., 156.

[40] TNA, HS4/117, Hungary, No. 34. Release of Hungarian Personnel.

[41] Miután Horthy segítségével sikerült elhagynia Magyarországot, egy dubrovniki bomba áldozata lett 1941 áprilisában. *Tóth Vásárhelyi Éva:* Gróf Andrássy Klára, a szociális legitimista. Múltunk 53. (2008) 2. sz. 120. Andrássy Klára életéről és politikai aktivitásáról lásd Uo. 105–121.

[42] TNA, HS7/162 SOE History 113. G. I. Klauber őrnagy dátum nélküli memoranduma.

[43] TNA, HS4/91, Hungary No. 8. Davidson A. G. G. De Chastelaine-nek, 1942. máj. 5.; TNA, HS4/124, Hungary, No. 41.; *Frank T.:* Anglofil magyarok i. m.

[44] *Szelke L.:* Titkok, legendák, sorsok i. m. 121. Pálóczi-Horváth Györgyről rövid életrajzot lásd *Rainer M. János:* Kémeink az Oxford Streeten: Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből. In: *Uő:* Ötvenhat után. Tanulmánykötet. Bp. 2003. 121–123.

független és éppen ezért nehéz ellenőrzés alatt tartani".[45] A britekkel 1943 őszén kötött megegyezés és a fél évvel későbbi német megszállás között Budapest és Isztambul hetente többször is váltott üzenetet.[46] A/H6 személye azért is érdekes, mert mint Rainer M. János kiderítette, Pálóczi valójában kettős ügynök volt, s a szovjeteknek is jelentett.[47] Ennek oka az lehetett, hogy elégedetlen volt az otthoni politikai rendszerrel. Ahogy Davidsonnak megfogalmazta a magyar uralkodó elitről a véleményét: „utálom őket, talán jobban, mint korábban. Nagyon roszszul érezném magam, ha a Horthy-Bethlen-Kállay társaság megtartaná hatalmát. Ugyanennyire rosszul érezném magam akkor is, ha a Nemzeti Kaszinó egy második vagy harmadik garnitúrája jutna hatalomra a háború után. Még azokat sem szeretem, akikről mások nincsenek túl rossz véleménnyel: Baranyai, Sigray stb".[48] Pálóczi saját, a témában papírra vetett visszaemlékezései sok szempontból fontos forrásnak tekinthetők, noha némi fenntartással kell fogadni őket, hiszen évekkel később, letisztult és visszafelé tekintő helyzetben jegyezte fel a hosszú beszámolót a SOE-kapcsolatairól és tevékenységéről.[49]

1942 vége felé mind az itteni szervezet, mind az általában vett magyar SOE-szervezet nagy veszteséget szenvedett el, amikor az összes magyarországi kapcsolattartót letartóztatták és bebörtönözték, néhányukat pedig ki is végezték.[50] A pozitív oldalon mindössze annyit könyvelhetett el a SOE (ahogyan erre korábban utaltam), hogy sikeresen becsempészett az országba két vagy három drótnélküli távíróberendezést. Ezek azonban nem nyújtottak valóban megbízható kommunikációt, és csak miután még két készüléket becsempésztek Isztambulból, akkortól működött az üzenetváltás a „kiugrásra kész csoport" magas beosztású tagjaival.[51]

A már említett személyek mellett sok más magyar is dolgozott még a SOE-nak. A rendelkezésünkre álló lista valószínűleg nem teljes, de a háború alatt a következő személyek még biztosan segítették a magyarországi brit kémtevékenységet: Bálint György, Bede István, Csécsy Imre, Cserépfalvi Imre, Csiky Ferenc, Janovics András, Kéthly Anna, Lengyel Endre, Márton Dezső, Miske-Gerstenberger Mary bárónő, Neubauer György, Peyer Károly, Singer Endre, Szakasits Árpád, Szántó

[45] TNA, HS4/115, Hungary, No. 32. Howard and Stevens (Paloczy-Horvath and Stankovits), D/H207 to D/H205, 1941. dec. 19.; Uo. List of names of Palestine residents who are prepared to enlist for Sabotage.
[46] *Joó A.:* Világháborús intrikák i. m. 1445.
[47] *Rainer J.:* Kémeink az Oxford Streeten i. m. 122–123.
[48] TNA, HS4/115, Hungary, No. 32. Pálóczi-Horváth Davidsonnak, 1943. aug. 7.
[49] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.2.5., 0-8-028. Pálóczi-Horváth György tanulmánya, „Nílus"-dosszié. Joó Andrásnak tartozom köszönettel, amiért rendelkezésemre bocsátotta a dokumentumot.
[50] TNA, HS4/132, Hungary, No. 47. Hungarian Operations, Harcourt A.O.C.-nak és B.A.F.-nek, 1944. júl. 17.
[51] Uo.

György, Szegedy-Maszák Aladár, Szekfű Gyula, Strasser György, Visnovitz Adél és Zsolt Béla.[52] Számos ismert név is szerepel a listán, s első ránézésre úgy tűnhet, hatalmas bázisa volt a SOE-nek Magyarországon, különösen Budapesten. A hosszú névsor azonban némileg félrevezető. Természetesen nem szabad azt gondolni, hogy ezek az emberek mindegyike veszélyes szabotázsakciókat hajtott végre egy külföldi titkosszolgálat kedvéért, annak háborús céljai miatt. Sokkal inkább apró szolgálatokat tettek, így próbálták segíteni a németellenes harcot, mindezt világpolitikai beállítottságuk és a második világháborúban tapasztaltak miatt, a saját lehetőségeiket kihasználva. Mécs Alajost például a *Külföldi Hírek* című lap foglalkoztatta, amelyet a SOE finanszírozott. Amikor a kormány nem tűrte tovább a britbarát cikkeket, a lap szamizdat kiadványként működött tovább. Mécs később, 1943 és 1944 folyamán megszervezte a *Szabad Front Újság* című lapot ugyanazzal a szándékkal, azaz szövetségeseket támogató híreket és írásokat közölt, melyeket a hivatalos magyar lapok természetesen eltussoltak, illetve elhárítottak.[53] Tolnai György szintén a *Külföldi Hírek*nek dolgozott. További emberek is segítették a briteket, leginkább biztonságos szállások rendelkezésre bocsátásával – a SOE ilyen jellegű listája csaknem harminc nevet tartalmaz.[54] Legtöbben közülük a háború után anyagi kárpótlásban részesültek a SOE-tól.

Érdemes még megemlíteni Ullein-Reviczky Antalt is, aki már csak családi kapcsolatai révén – 1929-ben vette feleségül Lovice Louisa Grace Cumberbatchot, akinek apja, Cyril James Cumberbatch konstantinápolyi konzulhelyettes volt hosszú évekig – és politikai beállítottsága miatt is egyre inkább próbálta keresni a kapcsolatot az angolszászokkal 1942 őszétől. Korábban a Külügyminisztérium Sajtó- és Propaganda Osztályának vezetőjeként dolgozott, majd 1943 szeptemberétől stockholmi követ volt a német megszállásig. Noha a neve gyakran szerepelt SOE-jelentésekben, ő maga konkrétan nem volt SOE-ügynök semmilyen értelemben.[55]

Amíg a segítők toborzása viszonylag sikeresen zajlott, addig a kommandós feladatra és távírós szolgálatra már sokkal nehezebben találtak megfelelő embereket. A SOE-missziók mindig három tagból álltak. Közülük az egyiknek magyar nyelvtudással kellett volna rendelkeznie – ideális esetben ő a vezeték nélküli távírász. Éppen ezért kiterjedt kutató és toborzó munka indult Nagy-Britanniában a magyar születésű, de a szigetországban élő vagy ott tartózkodó magyarok felderítésére és beépítésére, majd a keresés kiterjedt Kanadára és az Egyesült Államokra

[52] TNA, HS4/123, Hungary, No. 40. Casualties. Contacts and Personalities in Hungary who assisted S.O.E.
[53] TNA, HS4/127, Hungary, No. 44. Memorandum on a Hungarian Collaborator Recently Arrested by the Hungarians and Handed over to the Russians, 1945. szept. 8.
[54] TNA, HS4/127, Hungary, No. 44.
[55] *Ullein-Reviczky Antal:* Német háború – orosz béke i. m.; *Frank Tibor:* Anglofil magyarok i. m.

is. Ez a munka azért volt különösen fontos, mert magyar anyanyelvű tag nélkül egy brit missziónak csak kevés esélye lett volna a háborús Magyarországon bármilyen lépést tenni, segítséget kérni a lakosságtól, elvegyülni, kapcsolatokat kiépíteni stb. Hiába bővelkedett a SOE kiképzett, bevetésre kész britekben, megérkezésükkor szükségük volt a helyi tudásra, amiben leginkább a nyelvtudás dominált. 1942 végéig a SOE 150 Nagy-Britanniában élő magyarral beszélgetett el, de végül mindössze három (!) maradt, aki alkalmasnak tűnt a távírászi posztra.[56] Peter Boughey őrnagy, a SOE magyar szekciójának vezetője 1943 februárjában ellátogatott Madridba és Lisszabonba is, hátha ott bukkan megfelelő magyarokra, ám próbálkozása eredménytelennek bizonyult.[57] 1943. késő tavaszára végül a SOE többek között a következő személyeket verbuválta soraiba: Révay Tamás, Bíró Lajos, Brody Tamás, Weinzierl Aurél.[58]

A legtöbb ilyen személyt egyébként Kanadában gyűjtötték össze és szervezték be. Az amerikai kontinensen ugyanis már 1941 őszétől szabadon dolgozhatott a SOE.[59] Innen került ki Andrew Durovecz, Joe Gelleny, Mike Turk, Gustav Bodo, Alexander Vass, Adam Herter, Adam Magyar, Philip Bano, Steve Mate, Steve Markos, Florin Simon, Alex Darab és Jim Okvath. Mintegy reprezentatív példaként érdemes Joseph Gelleny (fedőnevén Joe Gordon) személyét és működését bemutatni, melyet megjelent visszaemlékezéseiből jól ismerünk. Kanadából Angliába utaztatták, ott kiképzésen vett részt, melynek során a drótnélküli távíró kezelését is megtanulta, és miután több mint egy tucat különböző helyszínen Nagy-Britanniában sikeresen elvégezte a teljes ügynöki tréninget, Algírba küldték további kiképzésre. Később Nápolyba, majd Bariba helyezték át, ahol további magyar-kanadaiakkal volt együtt: Vass, Durovecz, Herter, Magyar és Bodo.[60] Érdekességként megemlítjük, hogy természetesen a Magyarországot jól ismerő kevés britet is próbálta közreműködőnként használni a SOE. Ilyen volt például Henry J. Bruce, a Magyar Nemzeti Bank korábbi angol tanácsadója is, aki viszont csak Magyarország-szakértőként és nem ügynökként állt a SOE rendelkezésére.[61]

A SOE az Egyesült Államokban is megkísérelte a magyar születésű lehetséges tagok toborzását. Az USA-val ápolt jó viszonynak köszönhetően és nyelvi akadályoktól mentesen a SOE szabadon végezhette itteni tevékenységét, amely főként nem toborzásra irányult, mint inkább a propaganda terjesztésére. A szervezet megpróbált

[56] TNA, HS4/131, Hungary, No. 47. Boughey J. S. A. Pearsonnak, 1942. dec. 21.
[57] TNA, HS4/130, Hungary, No. 46. Boughey D.S.O. (b) 4-nek, 1943. jan. 18.; Boughey T/M-nek és Boughey N-nek, 1943. febr. 28.
[58] TNA, HS4/88, Hungary, No. 6. „Hungary," 1943. máj. 25.
[59] TNA, CAB SOE Liquidation File, „S.O.E. Training School in Canada", 1946. dec. 31.
[60] *Joseph J. Gelleny:* Almost. Port Perry 2000.
[61] TNA, HS4/224/3, Bruce, Henry James.

a magyar-amerikaiak minél szélesebb köréhez publikációkat eljuttatni, hogy az esetleges náci-vonzalmat ellensúlyozza, netán meg is szüntesse. Megjelentették az *Igazmondó* című lapot, amelyben főleg az Egyesült Államokban élő magyarok cikkei jelentek meg. Ezek elsődleges célja az volt, hogy rábírják a magyar származású bevándorlókat a szövetséges politika támogatására. Miután az Egyesült Államok 1941 végén hadba lépett, a lap megszűnt.[62] Ezt követően a SOE-nak sikerült Askar Robert szolgálatait megnyerni. Ő korábbi javadalmazásának a feléért is vállalta, hogy további cikkeket írjon különböző, Amerikában megjelenő magyar nyelvű lapokba, melyek főbb mondandóját a SOE adta meg.[63] Egy másik érdekes eset a magyar születésű, de az első világháború után csehszlovák állampolgárrá lett Jakober Sándoré volt. A zsidó származású, de 1922-ben a római katolikus vallásra áttért férfi szívesen jött volna vissza Magyarországra brit ügynökként, s a küldetés egyúttal remek alkalmat teremtett volna beteg édesanyjának meglátogatására is. A tervek szerint Sima László, a lisszaboni magyar sajtóattasé segített volna neki Svájcon át hazatérni. A háromhetes különleges kiképzés után azonban ejtették a tervet, mert az Angliában székelő csehszlovák felderítők attól tartottak, Jakober elárulhatja őket, ha fogságba esik.[64] Végül sikerült két lehetséges tagot találni az USA-ban. Egyiküket, Nagy Józsefet végül nem alkalmazták, mert eltartottjai, azaz felesége és gyermekei voltak, de Ágoston Iványt átszállították Egyiptomba 1942 tavaszán.[65]

Mindenesetre 1944 nyarára a már addig kiküldött missziókkal együtt a SOE-nek 13 brit tisztje volt, akik közül ketten magyar-kanadaiak voltak, emellett hét brit tiszthelyettes távírász és további öt magyar-kanadai tiszthelyettes állt rendelkezésre. Az ambiciózus terveket tekintve, amiket a SOE dédelgetett Magyarországgal kapcsolatosan, ez nem hatalmas létszám.[66] Az egyik nehézség egyébként a megfelelő újoncok beszervezésénél nem is maga a létszám volt, hanem az etnikai hovatartozás: igen sok zsidó származású magyar jelentkezett volna szívesen a brit titkosszolgálat köreibe, de a SOE vezetése úgy ítélte meg, az ő alkalmazásuk kontraproduktív lenne az ismert magyar viszonyok között, éppen ezért nem jöhettek számításba.[67]

1943 vége és 1944 eleje felé egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Németország úgy dönthet, megszállja Magyarországot, különösen akkor, ha az utóbbi nem hoz nagyobb áldozatokat a német katonai erőfeszítések sikerre vitele érdekében, valamint nem bizonyul lényegesen megbízhatóbb szövetségesnek. A németek ugyanis

---

62 TNA, HS8/46, S.O.E. America, No. 52.
63 TNA, HS8/47, S.O.E. America, No. 52 A. „Hungarian Progress Report," 1942 március.
64 TNA, HS9/786/6, Jakober A.
65 TNA, HS8/47, S.O.E. America, No. 52 A. „Hungarian Progress Report," 1942. március.
66 TNA, HS4/132, Hungary, No. 47. Harcourt A.O.C., B.A.F.-nak, 1944. júl. 17.
67 Uo.

tisztában voltak vele, hogy a magyar kormány béketapogatózásokba kezdett 1943 során több helyen is Európában – Isztambul, Lisszabon, Bern és Stockholm. De a korszakot illető egyik legfontosabb kérdés továbbra is megmarad. Ugyanis ha Magyarország német megszállása bekövetkezik, az a német csapatok átcsoportosítását jelenti a nyugati hadszíntérről, ami katonai szempontból mindenképpen a szövetségeseknek kedvező mozzanat lenne.[68] Éppen ezért érdemes azon elgondolkodni, vajon mennyire voltak őszinték azok a brit és amerikai erőfeszítések, melyek Magyarország második világháborúból való kilépését szorgalmazták. Már 1942 februárjában létezett olyan SOE-stratégia, melynek egyik pontja szerint a cél a következő volt: „Végül arra kell kényszeríteni Németországot, hogy bizonyos számú csapatokat Magyarországra küldjön, akár mint biztonsági alakulatokat a rendbontás és szabotázs ellen, akár mint megszálló erőt."[69] 1943 tavaszán is találni olyan véleményeket a SOE-n belül is, hogy a legtöbb és leghasznosabb, ami elvárható a magyaroktól, az esetleges nagyobb vasúti központok elleni szabotázsakciókat leszámítva – egy puccs a regnáló hatalom ellen, hiszen ez maga után vonná Magyarország német megszállását.[70] Ugyanennek az évnek a nyarán aztán újabb feljegyzés fogalmazott meg hasonló gondolatokat.[71] Mindezek megint csak apró bizonyítékul szolgálnak arra nézve, hogy az angolszász stratégiai gondolkodásban a második világháború során már jóval a normandiai partraszállás előtt kívánatos elemként kimutatható Magyarország német megszállása. Ennek fényében nem volt reális elvárás a magyar kormánytól, hogy németellenes politikát folytasson, még ha részben titokban is, de ugyanakkor kerülje el a német megszállást.[72]

Az 1944. március 19-ei német megszállás után a SOE-nak azt a keserű, de reális megfigyelést kellett tennie, hogy néhány magyar származású ügynök kiképzését leszámítva a szervezet valójában nem tartott előrébb, mint 1941-ben.[73] A német megszállás azonban azt is kérdésessé tette, hogy a tervezett brit missziók egyáltalán útnak induljanak-e, hiszen a március 19-ei események után a Kállay-kormány a tőle remélt támogatással együtt elillant. Ugyanakkor a nyugati

[68] *Barker, E.:* Problems of the Alliance i. m. 48–49.; *Szegedy-Maszák A.:* Az ember ősszel visszanéz i. m. 310–311.; *Czettler Antal:* A mi kis élethalál kérdéseink. Bp. 2000. 328–330.; *László Borhi:* Dealing with Dictators. The United States, Hungary, and East Central Europe. Bloomington–Indianapolis 2016. 12–49.

[69] FO, 371/30965, C 1330 és C 2060. Idézi: *Juhász Gy.:* Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet, 1938–1944. Bp. 1987. 39.

[70] TNA, HS4/85, S.O.E. Hungary, No. 3. AD/3 ismeretlen személynek, 1943. ápr. 16.; *Meszerics, T.:* Undermine, or Bring Them Over i. m. 202.

[71] *Juhász Gy.:* Magyarország nemzetközi helyzete i. m. 52.

[72] A Borhi László által megfogalmazott álláspont komoly szakmai vihart kavart, amire felfigyelt a napi sajtó is. Lásd *Borhi László:* A szövetségesek provokálták ki a német megszállást, nem törődve a magyar zsidókkal. Index, 2019. március 18. (https://bit.ly/2IlsJN0, letöltés 2019. máj. 24.)

[73] TNA, HS4/132, Hungary, No. 47. W. A. M. Stawell Peter Boughey-nak, 1944. ápr. 18.

partraszállás, valamint a Vörös Hadsereg feltarthatatlannak tűnő keleti előrenyomulása Közép-Európa felé a britek részéről feleslegessé tett bármiféle stratégiai lépést Magyarországon vagy a környező országokban. S noha a brit vagy amerikai katonai erő itteni megjelenése szóba sem jöhetett, a SOE esetleges magyarországi bevetése még mindig terítéken volt.

SOE-missziók Magyarországon

A leglátványosabb SOE-tevékenység Magyarországot illetően a missziók tényleges bevetése volt. Egy misszió tipikusan három személyből álló csoportot jelentett, amelynek a tagjai vagy ejtőernyős ugrással, vagy határátkeléssel kerültek Magyarországra. Ezután megpróbáltak konkrét kontaktszemélyeket elérni, majd a megadott biztonságos helyre eljutni. Az érkezők remélték, hogy sikerül ellenállási csoportokat létrehozniuk vagy a már meglévőknek tanácsot adniuk a különböző szabotázsakciókkal kapcsolatban. Az ilyen értelemben megtervezett két fő misszió a Sandy és a Savanna nevet kapta. A Sandy a német megszállást megelőző kormány azon tagjaival kívánt kapcsolatba lépni, akik hajlandók voltak tárgyalni a szövetségesekkel – a már említett „kiugrási csoport"-tal. Ezt az akciót Londonból irányították, ejtőernyős bevetést tervezve. A Savanna-misszió baloldali csoportokkal próbált volna kapcsolatot teremteni, és kifejezetten a munkások és a parasztság soraiban remélt támogatókra lelni. Ez a csoport Észak-Jugoszláviában állomásozott és a kairói főhadiszállás irányítása alá esett, a jól őrzött déli határon partizán segítséggel kívánt átjutni. A SOE kész volt elindítani a Sandy-missziót, már egy landolási pontot is kiválasztottak a magyar kormánnyal egyetértésben, ám indulás előtt a brit külügyminisztérium megvétózta a végrehajtást a szovjet kapcsolatokra gyakorolt esetleges negatív hatások miatt.[74] 1944-re ugyanis végérvényesen eldőlt, hogy Magyarország minden bizonnyal a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozik majd a háború végeztével, hiszen a szovjet csapatok feltartóztathatatlanul közeledtek Magyarország felé, míg az angolszász csapatok megérkezésére a legcsekélyebb esély sem mutatkozott. Az egyszerű tény ebben az esetben az, hogy a briteknek a Szovjetunióval ápolt kapcsolatai és a részben ezáltal is alakított katonai stratégiája sokkal fontosabbnak bizonyult bármiféle magyar kérdésnél.[75] A misszió egyébként Andrássy gróf birtokán landolt volna, amely közel feküdt a jugoszláv határhoz, az érkezőket pedig Veress László vette volna szárnyai alá. Terv készült arra is, hogy azonnal találkoznak Kállay Miklós

[74] TNA, HS4/88, Hungary, No. 6. Boughey Henry Nathan Sporbergnek, 1944. jan. 29. A Magyarországra küldött SOE-missziókról lásd még *Ogden, A.:* Through Hitler's Back Door i. m. 47–89. Noha számtalan esetben forrásmegjelölés nélkül közöl adatokat, érezhetően sokszor primér forrásokra támaszkodik.

[75] TNA, HS7/162, SOE History 113. F. K. Roberts Philip Broadnak, 1944. aug. 18.

miniszterelnökkel, annak külügyminiszterével és egyéb magas rangú személyekkel a „kiugrási csoport"-ból. Mivel azonban Andrássy birtokán már szép számban voltak brit menekültek – elsősorban pilóták – és éppen ezért a németek megfigyelés alatt tartották a helyszínt, új landolási pontot kellett találni. A friss terv alapján a földet érő csoportot Ujszászy István tábornok és Kádár Gyula ezredes – mindkettő az elhárítás vezetője volt – segítették volna érkezés után.[76] Március közepe táján végül ugyan megadták a Sandy-missziónak az engedélyt az indulásra, de a néhány nappal később bekövetkezett német megszállás miatt az indulást ismét elhalasztották.[77] Végül a csapat egy új néven – Fettes-misszió – került bevetésre májusban.

A Savanna-misszió is problémákba ütközött. Nem állt rendelkezésére szállító eszköz, majd az időjárás volt kedvezőtlen, így hosszú hónapokig csak arra vártak, hogy megkapják az induláshoz szükséges engedélyt Kairóból. A hosszú várakozás idegölő lehetett a misszió tagjai számára. Ráadásul a jugoszláv partizánokkal is együtt kellett működniük, akiken sok múlott, és a német razziáknak is állandóan ki voltak téve. Végül csak 1944 nyarának végén, szintén új név alatt – Decima-misszió – keltek át a határon és léptek magyar földre.

A rendelkezésre álló források alapján összesen kilenc SOE-misszió érkezett Magyarországra 1944 tavasztól őszig: Danehill-misszió (április 8.), Fettes-misszió (korábban Sandy, május 20.), Daresbury-misszió (június 21.), Dinder-misszió (nincs pontos dátum), Deerhurst-misszió (július 3.), Epigram-misszió (augusztus 10.), Decima-misszió (korábban Savanna, augusztus 15.), Dibbler-misszió (szeptember 13.) és Windproof-misszió (korábban Desford, szeptember 18.). Mindegyik küldetés résztvevői fogságba estek – néha már közvetlenül érkezés után – vagy sürgősen evakuálni kellett őket annak érdekében, hogy ne essenek fogságba, így érdemi munkát egyáltalán nem tudtak végezni. Az utolsónak említett Windproof-misszió magyar származású kanadai tagja, Andre Durovecz, aki szintén fogságba esett és csak 1945 májusában jutott ki Magyarországról, három fő tényezőt jelölt meg a sikertelenség okaként: megfelelő dokumentumok hiánya, elégtelen információ az országról, és bizonytalan kontaktszemélyek.[78] A Magyarországra küldött SOE-missziók tehát teljes kudarcot vallottak: nem sikerült elérniük a kiszemelt kontaktszemélyeket, és esélyük sem volt a hőn áhított ellenállási csoportok megszervezésére vagy a már létező csoportosulások megsegítésére. Ha nem fogták el őket szinte azonnal a magyar hatóságok, mozgásterük akkor is igen beszűkült volt, és inkább kimenekítették őket, semmint vállalják a kockázatot, hogy kémkedés miatt elfogatás, bebörtönzés, deportálás vagy akár

[76] TNA, WO170/3999, Force 399 War Diary, Hungary: Prelude to Unconditional Surrender, 1944. jún. 25., ismeretlen szerző feljegyzése.
[77] TNA, HS4/88, Hungary, No. 6. Boughey Henry Nathan Sporbergnek, 1944. márc. 23.
[78] TNA, HS/461/7, Durovecz, Andre.

kivégzés sorsára jussanak. Ekkora áldozatot nem ért a briteknek a magyar ügy. Érdemes megemlíteni, hogy közvetlenül a német megszállás előtt érkezett amerikai misszió (Veréb-misszió) – melynek tervezése és kivitelezése sok rokonszálat mutat a brit különítményekével – szintén a brit missziók sorsára jutott.[79]

Az okokat kutatva célravezető az egyik ilyen SOE-küldetést részletesebben is bemutatni. A Dibbler-misszió és annak története jól jellemzi a lehetőségeket és hátráltató tényezőket, amelyek a második világháború alatti SOE-missziónak egyaránt sajátjai voltak Magyarországon. A Dibbler csak a német megszállás után vált aktuálissá, amikor a SOE még mindig fontosnak tartotta, hogy behatoljon Magyarországra és kormányellenes tevékenységet folytasson az itteni munkásság és parasztság segítségével. Ez ellentmond annak a feltételezésnek, hogy az angolok csupán a német megszállást akarták elérni Magyarországon a nyugati partraszállás megkönnyítése érdekében. Valószínűleg ekkor már a háború utáni politikai viszonyokat is próbálták formálni. Mindenesetre a SOE abban bízott, hogy amennyiben némi nyomást gyakorolnak a magyarokra, azzal valójában a németeknek okoznak gondot. Nem szabad megfeledkezni arról a tényről sem, hogy a Vörös Hadsereg Kárpát-medencébe érkezésével Magyarország stratégiailag felértékelődött. A Dibbler-küldetésben a szokásoknak megfelelően három személy vett részt: John Coates százados (kódneve MHK), Mike Turk hadnagy (fedőnevén Mike Thomas, kódneve MHT) és Joe Gelleny hadnagy (fedőnevén Joe Gordon, kódneve MHJ), akik közül az utóbbi kettő magyar-kanadai volt. A tervek szerint Gelleny a Deerhurst-misszióban vett volna részt, melyet Boughey vezetett, de nézeteltérés alakult ki közöttük, így Vass vette át a helyét (Vassnak Vincent volt a fedőneve, kódneve MHL), Gelleny pedig átkerült a John Coates százados parancsnoksága alatt álló Dibbler-misszióba. Egy Pécshez közeli területen kellett földet érniük. A küldetésnek négy feladata is volt, ami jól tükrözte a SOE gondolkodását és stratégiai elképzeléseit: 1. az ipari és mezőgazdasági munkásság körében segíteni az aktív és passzív ellenállás kialakítását;

[79] Az amerikai misszió témájával sokan foglalkoztak, többek között *Florimond Duke – Charles M. Sawyer:* Name, Rank, and Serial Number. New York 1969.; *Kádár Gyula:* A Ludovikától Sopronkőhidáig I–II. Bp. 1978.; *Kállay M.:* Magyarország miniszterelnöke i. m.; *Vass G. István:* Bakach-Bessenyey György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. A Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai. Levéltári Közlemények 65. (1994) 153–205.; *Szegedy-Maszák A.:* Az ember ősszel visszanéz i. m.; *Neal H. Petersen:* From Hitler's Doorstep: The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles, 1942–1945. University Park, PA 1996.; *Czettler A.:* A mi kis élethalál kérdéseink i. m.; *Kovács Zoltán András:* A Janus-arcú tábornok. Adalékok Ujszászy István vezérőrnagy pályaképéhez. In: Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. Osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerk. Haraszti György. Bp. 2007.; *Charles Fenyvesi:* Három összeesküvés. Bp. 2007.; *Zoltán Peterecz:* Sparrow Mission: A US Intelligence Failure during World War II. Intelligence and National Security 27. (2012) 241–260. A misszió még egy regényírót is megihletett, lásd *Richard B. Beal:* Sparrow: Sparrow Mission. New York 2002.

2. szabotázsakciók végrehajtását vállaló csoportok létrehozása és a célterületek megvizsgálása; 3. megakadályozni a németeket, hogy fontos üzemeket és berendezéseket semmisítsenek meg; 4. a csoport egyesítése Gustav Bodóval (fedőnevén Gustav Bertram, kódneve MHV), az előreküldött magyar-kanadaival. Bodo még június közepén átlépte a magyar–jugoszláv határt, hogy a többiek érkezéséhez előkészítse a terepet. Pozitív hangvételű üzeneteket küldött, így a többiek nagy reménnyel néztek a küldetés elé. Turk és Gelleny négyszer is megpróbálkozott a határátlépéssel a Papuktól északra fekvő területen, de a magyar határőrök jelenléte miatt minden alkalommal kénytelenek voltak lemondani tervükről. A csapat eztán – most már Coates-szal kiegészülve – az olaszországi Brindisiből indult el szeptember 13-án, hogy végrehajtsa az ejtőernyős ugrást. Bodo helyett azonban mindhárman a helyi csendőrség karjaiba futottak. Mint kiderült, Bodo fogságba esett, és hamis üzenetek küldésére kényszerítették, így a misszió csapdába sétált. Számos kihallgatás és némi kínzás után Budapestre kerültek, majd a zugligeti fogolytáborban kötöttek ki novemberben. Míg Turkot a Szent János kórházba szállították, Coates és Gelleny december 13-án kereket oldott a táborból és Koschowitz Kláránál talált biztonságos búvóhelyet. Pár nap múlva a nagyobb biztonság kedvéért Coates átment Markovics grófhoz, Gelleny pedig a következő két hónapot Koschowitz lakásában töltötte egészen Budapest felszabadulásáig. Turk február elejéig maradt a kórházban, amikor az oroszok megérkeztek és néhány héttel később átszállították őt Debrecenbe, ahonnan májusban utazhatott vissza Angliába. Ami Bodót illeti, neki sikerült először Szlovákia területére szöknie, majd visszajutott Budapestre, ahonnan szintén májusban evakuálták. A küldetés természetesen teljes kudarccal zárult a SOE szempontjából, és a tagok szerencsésnek mondhatták magukat, hogy életben maradtak.[80]

A SOE-missziók csak akkor válhattak volna valóban sikeressé, ha együttműködhettek volna a helyi ellenállási csoportokkal, erősítve a nemzeti ellenállást a nácibarát rezsimek ellen.[81] Ha ezt elvárt kritériumnak fogadjuk el a SOE-csoportok kapcsán, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyarországi működésük távolról sem érte el a célját. Helytálló Basil Davidson megállapítása, miszerint „a háború alatti brit kormány ahelyett, hogy elfogadta volna az ellenállási és felszabadító mozgalmakat logikus és kívánatos szövetségesnek, inkább az elmenekült királyokat és a kisebb hatalmi csoportosulások követeit részesítette előnyben, akiknek az érdekei legalább annyira voltak mások,

[80] A Dibbler-missziót a következő források alapján konstruáltam: TNA, HS4/90, Hungary, No. 7. „Hungarian Operations", 1944. aug. 24.; Uo. „Brief Notes on the Activities of the Hungarian Section during the past Six Months", 1944. dec. 13.; TNA, HS4/128, Hungary, No. 45. Summary of Report by Capt. J. G. Coates – Dibbler Mission covering period from 11 Sep. 44 to 11 Jan. 1945.; WO 170/3999, Force 399 War Diary, Appendix "G".; TNA, HS/171/6, Bodo, Gustav, Report on S.O.E. Mission to Hungary by Lt. G. Bertram (Bodo), June 9, 1945; TNA, HS/1491/3, Turk, Michael. Lásd még *Ogden, A.:* Through Hitler's Back Door i. m. 63–67.; *Gelleny, J.:* Almost i. m. 122–287.

[81] *Wylie, N.:* The Politics and Strategy of Clandestine War i. m. 4.

mint amennyire azonosak a miéinkkel. A brit stratégia újra és újra a sikertelenség útjára terelte ezeket a csoportokat, néha még magukat az ellenállási és felszabadítási mozgalmakat is".[82] Ez a vélemény azt is jól megvilágítja, mennyire nehéz körülmények között kellett volna a SOE-missziónak Magyarországon sikert elérniük.

Van egy másik, különleges és fordulatos epizódja is a magyarországi SOE-történetnek. Egy brit katonát kalandjai egészen a legfelsőbb magyar vezetésig juttattak el a háború alatt. A brit hadseregben szolgáló, dél-afrikai Charles Telfer Howie alezredes furcsa esete annyira elképesztő, hogy a második világháború titkos hadviselésének egyik legkülönlegesebb epizódját jelenti. Miután német fogságba esett Észak-Afrikában, Olaszországban, majd Németországban raboskodott. Howienak végül 1943 szeptemberében sikerült megszöknie és hamis papírokkal – melyek holland állampolgárnak tüntették fel – Budapestre utaznia. Mialatt a magyar fővárosban tartózkodott, felajánlotta szolgálatait a SOE-nek, és a körülmények szerencsés alakulása folytán befolyásos ügynök vált belőle. Elsősorban az elfogott brit pilóták megszöktetésében játszott szerepet, és – jellemzően a német megszállás előtti magyar kormány hozzáállására – Howie kifejezetten szabadon mozoghatott Budapesten. Minden másnap üzenetet küldött Londonba egy távírókészüléken, egészen 1944. március 19-éig. Ezután természetesen rejtőzködésre kényszerült, de még így is meglehetősen aktív maradt. Először Szent-Iványi Sándor unitárius lelkésznél húzódott meg, majd a Várban is eltöltött egy rövidebb időszakot. Még Horthy Miklóssal is többször találkozott augusztusban, és megbeszéléseik tárgyát képezte, Magyarország hogyan kérhetne fegyverszünetet az angolszászoktól. Meg kell jegyezni, hogy ennek ekkor sok reális esélye nem volt, hiszen addigra eldőlt, hogy az angolszász csapatok nem közelítik meg Magyarországot, ugyanakkor a szovjetek már vészesen közeledtek. Howie egyébként egyszer még a Budai Vár rádióját is használhatta londoni üzenetváltásra, bár a kapcsolatteremtés nem sikerült. Végül, mikor egyre szorult a hurok és valószínűsíthető volt a letartóztatása, 1944 szeptemberében repülőgéppel Olaszországba szökött.[83]

Összegzés

A magyarországi SOE-aktivitást alaposan megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a szervezet tevékenységének csak epizodikus szerep jutott a második világháború idején, s az is kudarcra volt ítélve. Először is hangsúlyoznunk kell, hogy

[82] Idézi *Stafford, D.:* Britain and European Resistance 1940–45 i. m. 6.

[83] Lásd TNA, HS9/753/2, Howie, R. B. Williams-Thompson, „Memorandum on Howie", 1944. szept. 30., és G. Morton, „Conversation with Lt. Col. Howie".; *Horthy M.*: Emlékirataim i. m. 299.; *Hennyey Gusztáv:* Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Bp. 1992. 242.; *Istvan Szentmiklosy:* With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947. New York 1988. 52–53; *Ogden, A.:* Through Hitler's Back Door i. m. 68–70.

Magyarország nem volt fontos ország Nagy-Britannia számára, és a brit stratégiai gondolkodásban kevéssé jelentős helyet foglalt el. Bizonyos alkalmakkor hazánk szerepe ugyan felértékelődött, de az ilyen esetek tiszavirág életűnek bizonyultak. Másodszor, Magyarország földrajzi elhelyezkedése és viszonyai komolyan megnehezítették brit missziók sikeres beszivárgását és küldetésük végrehajtását, s mind a magyar kémelhárítás, mind a határőrség tovább csökkentette a SOE esélyét arra, hogy missziói észrevétlenül bejuthassanak az országba. Harmadszor, mindezek mellett a tervezett küldetések túl későn jutottak a megvalósulás fázisába ahhoz, hogy igazán hatékonyak lehessenek. Az első misszió csak néhány nappal a 1944. március 19-ei német megszállás előtt kapott zöld utat, így a SOE-tagok jelenlétének esélye tovább csökkent. Negyedszer, 1944-re kikristályosodott, hogy szovjet csapatok érkeznek először Magyarországra, ami komoly politikai következményekkel járt, s kihatott a missziókra is. A SOE a politikáért nem, csak titkos katonai feladatokért felelt. Az egyre közeledő orosz jelenlét eleve meghiúsította volna a missziók legtöbb lépését, illetve a fejük fölött hozott politikai döntések eleve hátráltatták már az elindításukat is. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a magyar lakosság nem bizonyult megfelelő partnernek a brit tervekhez: az átlag-magyar nem kívánt szabotázsakciókban részt venni, felforgató tevékenységek aktív vagy akár passzív tagja lenni. A magyarok többsége, még ha németellenes érzületű volt is, legtöbbször egyszerűen elfogadta az adott helyzetet, és nem kockáztatta saját vagy családja biztonságát azzal, hogy brit katonákat segít. Ez aláásta a brit tervek megvalósíthatóságát. Azok közül, akik vállalták a segítségnyújtást, többen igen súlyos árat fizettek. Ahogy az egyik összefoglaló jelentés megfogalmazta a brit következtetést: „Az ország »nagyon kemény diónak« bizonyul, és minden erőfeszítés ellenére a »héj« szinte sértetlen marad”.[84]

Természetesen érdemes eltűnődni azon, mennyi értelme vagy haszna volt becsempészni ügynököket, akiknek gyakorlatilag semmilyen mozgásterük nem volt. Valószínűsíthető, hogy az itthoni antifasiszta beállítottságú emberek, különösen azok, akik komolyabb kapcsolati hálóval rendelkeztek (például a minisztériumokban vagy a sajtóban) és némi aktivitást mutattak, hasznosabbnak bizonyultak a németbarát orientáció vagy a rezsim elleni fellépés szempontjából – leginkább a szolgáltatott információ miatt. Az is nyilvánvaló, hogy a britek átütő sikert nem érhettek el, különösen a német megszállás után. A *Magyar Nemzet* náciellenes cikkei a szellemi színtéren tették ugyan a magukét, de a napilapot a német megszállás után – egyéb liberális és németellenes lapokkal egyetemben – végleg betiltották, így ez a hang is elnémult. A BBC által sugárzott Macartney-féle rádióüzeneteknek szintén lehetetlen felmérni a propagandahatását: nem tudjuk, hányan és kik hallgatták, és

[84] TNA, Force 399 War Diary, WO170-3999, ’G’ Appreciation – Hungary, ismeretlen szerző és dátum nélkül.

ezekre az emberekre gyakorolt-e bármilyen hatást az angol történész. Kérdéses az is, hogy amennyiben a bejuttatott missziók nem esnek azonnal fogságba, milyen típusú és főleg milyen hatásfokú tevékenységet tudtak volna végezni. Nehéz azt feltételezni, hogy egy háromfős csoport bármilyen jelentős eredményt el tudott volna érni, noha a szabotázsakciók kidolgozásában valóban segítséget tudtak volna nyújtani. Egy-egy robbantás vagy néhány vonat kisiklatása azonban érdemi eredményeket nem hozhatott, sőt inkább kontraproduktívnak bizonyult volna. A valódi probléma azonban az volt, hogy ezekben az években Magyarországon belülről szerveződő, erőteljes és széleskörű ellenállás nem tudott kialakulni, így a kívülről érkező bátorítás vagy segítség is kevésnek bizonyult ennek létrehozására. Az ország valóban annyira kemény diónak bizonyult, amit nem lehetett sem kívülről, sem belülről feltörni.

A brit missziók tervezése, megvalósítása, kudarcai és az azokból szerzett tapasztalatok viszont a maguk módján mind-mind hozzájárultak a titkos hadviselés további evolúciójához. Bebizonyosodott, hogy az ilyen missziókat sokkal alaposabb tervezésnek kell megelőznie mind logisztikai, mind pszichológiai szempontból. Mindez azt jelenti, hogy mégsem volt minden hiábavaló, még akkor sem, ha az itt említett SOE-missziók semmilyen kézzelfogható eredménnyel nem jártak. Ugyanis az akciók léte fejtörést okozott, aggodalmat keltett, problémát gerjesztett a német és a magyar vezetés számára, lekötött bizonyos erőket, energiákat, és számos magyarnak adott egy halvány reménysugarat, hogy a Nyugat nem felejtette el őket. Ezek a remények aztán hamar keserűségbe és kiábrándultságba fordultak, amikor is a Vörös Hadsereg elfoglalta Magyarországot, és a nyugati angolszász hatalmak hangja egyre jobban elhalkult, majd hosszú időre szinte teljesen elnémult.

SECRET BRITISH ACTIVITIES IN HUNGARY DURING WORLD WAR II

By Zoltán Peterecz

SUMMARY

The activities of the British political leadership concerning Hungary's situation in the last two years of World War II are relatively well known, largely thanks to Gyula Juhász's work. Those of the Special Operations Executive, the organization entrusted with gathering intelligence and carrying out clandestine activities on enemy territory and outright espionage, however, are not. Largely thanks to newly opened secret files at The National Archives in Britain, one can now learn more about both the larger picture of this British organization and its secret missions to Hungary, and of the various details of those very missions, in which quite a few persons of Hungarian origin participated. The article focuses on this little known aspect of World War II in Hungary in 1943–1944. Although these are the first steps towards uncovering the full picture, some of the results are already exciting.

WITCHCRAFT AND DEMONOLOGY IN HUNGARY AND TRANSYLVANIA

Szerk. Gábor Klaniczay – Éva Pócs – Anna Klaniczay
Palgrave Macmillan, Cham 2017. 412 oldal

Az angol nyelvű kötet magyar történészek és néprajzkutatók tanulmányait tartalmazza, szerzői a Pócs Éva által 35 éve alapított kutatócsoport tagjai. Jelen munka öt tanulmánya a *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Európában* című tanulmánykötetben jelent meg először magyar nyelven 2014-ben. A kiadvány elsődleges célja a külföldi szakmai közönség tájékoztatása a csoport munkájáról. A boszorkányhit meghatározó eleme volt a 16. és 18. század közötti Európa vallásos világképének, amely a városi és falusi közösségekben normatív és normaalkotó szerepet töltött be. A kutatócsoport a jelenség interdiszciplináris vizsgálatára vállalkozott. A történeti források feltárása, publikálása és elemzése mellett néprajzi és antropológiai megközelítésből is vizsgálja a mágiát, demonológiát és boszorkányhitet. A történeti dokumentumokból kirajzolódó kép összevetése a kurrens néprajzi gyűjtésből származó anyaggal újabb eredményekhez vezet.

A tanulmányok térbeli keretét a történeti Magyarország és Erdély adja, azon belül is a többségében magyar nyelvű népesség által lakott vidékek állnak a kutatások homlokterében. Fontos megemlíteni, hogy hazánk volt a szervezett boszorkányüldözések keleti határvidéke. A kronológiai keret a legtöbb tanulmány esetében a 16. század közepe és a 18. század utolsó harmada közötti időszakra esik, vagyis hozzávetőlegesen megegyezik a nyugat-európai intézményes üldözések korszakával. A hangsúly azonban a török kiűzése utáni korszakra esik, nálunk ugyanis a nyugati országokkal ellentétben nem a 16. és a 17. század fordulóján lángolt fel a legtöbb máglya, hanem 1690 és 1768 között. A magyarországi boszorkányüldözések tehát sok tekintetben eltértek az általános európai tendenciáktól. A kötet tanulmányai rávilágítanak ezeknek az eltéréseknek a történeti, gazdasági és társadalmi okaira, ugyanakkor a hasonlóságokra is felhívják a figyelmet.

A kötet Kristóf Ildikó *The Social Background of Witchcraft Accusations in Early Modern Debrecen and Bihar County* című tanulmányával kezdődik, amely a debreceni és Bihar megyei boszorkányperek társadalmi hátterét vizsgálja 1575 és 1766 között. A szerző górcső alá veszi a boszorkányüldözések jogi, vallási és társadalmi kontextusát és a vádlók motivációit. Ezután részletesen elemezi a boszorkánysággal vádolt gyógyítók és bábák szerepét a közösségen belül, valamint a városi szegénység kérdését. A tanulmány konklúziója szerint a boszorkányvádak hátterében nem kizárólag egy indíték állt – például a szegények és környezetük közötti konfliktus vagy a gyógyítók és betegeik közötti ambivalens viszony –, hanem a közösségen belüli számos társadalmi és kulturális feszültség vezetett az üldözésekhez. Az üldözések intenzitása akkor erősödött, ha egyszerre többféle ellentét jelent meg a közösségen belül. Antropológiai megközelítésből a boszorkányvádaknak egyaránt lehetett társadalomkonzerváló és társadalom-átalakító szerepük. A vádak erősebbek, ha strukturált mikrokontextusban jelennek meg, vagyis ha pontosan definiált csoporton belül robban ki a konfliktus. Ilyen például: a ház, a szomszédság, a kerület, az utca, a céh vagy egy tájegység. A szerző némileg módosítja azt a nézetet, amely szerint az üldözések célpontjai főképp a marginálisok voltak, elemzései szerint ugyanis a vádlók és az áldozatok többsége a középosztályból került ki.

Pakó László tanulmánya (*Witchcraft, Greed and Revenge: The Prosecutor Activity of György Igyártó and the Witch Trials of Kolozsvár in the 1580s*) Igyártó György kolozsvári prókátor szerepét vizsgálja az 1580-as években kitört boszorkányhisztériában. Igyártó nem ideológiai megfontolásból üldözte a boszorkányokat, hanem kizárólag személyes érdekből: kapzsiságból,

bosszúból és hírnevének tisztára mosása érdekében. A jogász, akinek bűnlajstroma igen jelentős volt, rájött, hogy ellenlábasainak elhallgattatásához a boszorkányvád a leghatékonyabb fegyver. A szerző következtetései szerint magyarországi és erdélyi viszonylatban jelentősek a prókátor által gerjesztett üldözések, de a nyugat-európai hisztériákhoz hasonlítva nem túlzottan nagyléptékűek.

Klaniczay Gábor *Healers in Hungarian Witch Trials* című írása három esettanulmány (a kolozsvári, a szegedi és kiskunhalasi perek bemutatása) segítségével vizsgálja a kora újkori Magyarország népi gyógyítóinak kapcsolatát a boszorkányüldözésekkel. A magyarországi boszorkányvádakban leggyakrabban a népi mágia specialistái jelennek meg, akik gyakorta gyógyítottak rontás-levétellel. A *maleficium narratívák* szerepei azonban gyakran megcserélődtek: a gyógyítókból sokszor lettek rontók. A szerző végkövetkeztetése, hogy nem kizárólag a boszorkányváddal illetett személyek végeztek népi gyógyítói tevékenységet. A perekben tanúként is számos gyógyító és bába megjelenik. A kálvinista egyház által a népi gyógyítók ellen vezetett propaganda-hadjárat ellenére a csoport végig megőrizte megbecsült helyét a 16–17. századi társadalmakban. Magyarországon azok ellen a népi gyógyítók ellen indítottak boszorkánypereket, akik valamilyen más szempontból is kérdéses személyiségek voltak: családi, szomszédi konfliktusba keveredtek vagy olyan vándor gyógyítók voltak, akik veszélyeztették a helyi orvoslók megélhetését, mások személyes bosszú áldozataivá váltak. Az egyházi és világi elit mellett maguk a gyógyítók gerjesztették a boszorkányhisztériákat.

Kis-Halas Judit (*Divinatio Diabolica and Superstitious Medicine: Heelers, Seers and Diviners in the Changing Discourse of Witchcraft in Early Modern Nagybánya*) tanulmánya Nagybánya boszorkánypereinek narratívájában vizsgálja a város medikalizáció előtti „orvosi piacát". A hivatalos orvoslás térhódítása előtt a mágikus népi gyógyítóknak fontos szerepük volt az „egészségügyi piacon". A szerző a gyógyítási szolgáltatásokkal kapcsolatos kérdéskörökkel foglalkozik: többek között a gyógyítói kereslet és kínálat viszonyával, valamint a rossz gyógyításra adott társadalmi reakciókkal. A tanulmány fő kérdése, hogy milyen összefüggés van a boszorkányvádak és a mágikus „orvosi piac" alakulása között. A szerző három kronológiai csomópont elemzésével mutatja be, hogy a helyi konfliktusok miként vezettek el a népi gyógyítók elleni boszorkányvádakhoz. A vizsgált esetekből kiderül, hogy a gyógyítók közötti vetélkedések gyakran vezettek kölcsönös vádaskodáshoz. Másik fontos következtetése, hogy a kálvinizmusnak meghatározó szerepe volt abban, hogy a mágiát végző gyógyítók könnyen váltak boszorkányüldözés áldozataivá, mivel a református teológiai felfogás démonizálta a fehér mágiát.

Pócs Éva *Shamanism or Witchcraft? The Táltos before the Tribunals* című tanulmánya a kora újkori táltos hiedelmet vizsgálja a 17–18. századi boszorkányperekben megjelenő 35 táltos ügyének elemzésével. A vizsgált korszakban a táltosok leginkább a boszorkányperekben jelennek meg, gyakran boszorkányság vádjával. Pócs Éva tanulmányának fő kérdése, hogy beszélhetünk-e a kora újkori Magyarországon a boszorkányságtól független táltos hitről, vagy az ősi mitológia elemei teljesen beolvadtak a boszorkányhiedelmek rendszerébe. A boszorkányperekben szereplő táltosokat a szerző a narratív konstrukciók vizsgálata révén funkcionális csoportokra osztotta. Következtetései szerint a sámán többnyire pozitív előjellel jelenik meg a vizsgált forrásokban, a legritkább esetben ítéltek el valakit csupán azért, mert táltos volt. A periratokban a táltos leginkább gyógyítóként, jósként és kincskeresőként jelenik meg. A boszorkányok és a táltosok között viszont számos a hasonlóság: mindkét csoport tagjai mágikus tevékenységet űztek, amelyet jó és rossz célra egyaránt használhattak, ambivalens természetük miatt sok táltost illettek boszorkányság vádjával. A boszorkányok is képesek voltak rontás-levételre és lélekutazásra. Pócs Éva végkövetkeztetése szerint a 18. században a boszorkány és sámánhit nem egymás ellenéteként jelenik meg, hanem egymás kiegészítőjeként. A kora újkorra tehát a táltos mitológia beépült a boszorkányság rendszerébe.

A boszorkányüldözések lezárulása Magyarországon Mária Terézia nevéhez kötődik, aki a felvilágosodás eszméinek hatására 1768-as rendeletében végleg betiltotta ezt a gyakorlatot. Ezt a korszakot vizsgálja G. Tóth Péter írása (*The Decriminalization of Magic and the Fight Against Superstition in Hungary and Transylvania, 1740–1848*.) A szerző a boszorkányság dekriminalizációjának folyamatát írja le a hatalmi mechanizmusokat és a jogi rendelkezéseket vizsgálva. A tanulmány másik fő kérdése, hogy a sorozatos tiltások ellenére miért folytatódtak sok helyütt a vádaskodások. A szerző a források statisztikai és tartalmi elemzésével próbálja megválaszolni a feltett kérdéseket. Mária Terézia pietizmusa és merkantilista felfogása a büntetőjog látványos enyhüléséhez vezetett, ezzel párhuzamosan zajlott a társadalom medikalizációja. A perek folytatódásának okai között említhető, hogy a pereket kezdeményező eljárásokra vonatkozó jogszabályokat nem hatálytalanították és a szigorú büntetések enyhítése ellenére az uralkodónő és II. József is babonaság elleni hadjáratot vezettek.

Bárth Dániel tanulmánya (*Demonology and Catholic Enlightenment in Eighteenth-Century Hungary*) Szmendrovich Rókus ferences szerzetes ördögűzői tevékenységének bemutatása segítségével vizsgálja a katolikus felvilágosodás és a népi vallásosság viszonyát a 18. századi Magyarországon. A szerzetes az 1760-as évekbeli Zomboron hatalmas népszerűségre tett szert: nemcsak katolikusok, hanem ortodoxok is tömegestül keresték fel, sőt hatására sokan katolizáltak. A felső klérus gyanakvással szemlélte az exorcizálási hullámot, és számos vizsgálat után betiltotta a ferences barát tevékenységét. Az eset legjelentősebb korabeli párhuzama Johann Gassner vándorgyógyító esete délnémet területeken az 1770-es években. A két ördögűző esete jól rávilágít arra, hogy a klérus felső rétege racionális keretek közé szerette volna szorítani a vallásosságot. A gyógyító papokat körülvevő rajongói mozgalmak olyan aspektusai voltak a népi vallásosságnak, amelyeket a felvilágosult katolicizmus nem tűrt meg.

A kötetet Hesz Ágnes *Talking threw Witchcraft* című munkája zárja, amely forrásbázisát és módszertanát tekintve eltér a korábbiaktól, ugyanis újabb néprajzi vizsgálatok segítségével mutatja be, hogy a boszorkányság és a rontás diskurzusa milyen szerepet tölt be a kisközösségekben. A szerző helyszíni adatgyűjtés, főként interjúk segítségével vizsgálta a rontással kapcsolatos hiedelmek és a helyi konfliktusok közötti összefüggést egy meg nem nevezett romániai, magyar lakosságú katolikus faluban. A *boszorkánydiskurzus kulturális idióma*, amely hatékony kommunikációs eszköz, valamint lehetőséget biztosít az egyéneknek, hogy társadalmi helyzetüket és kapcsolatrendszerüket különböző szempontok szerint alakítsák.

A bemutatott kötet külső megjelenése igényes, a tanulmányokat bőséges jegyzetapparátus egészíti ki, a tájékozódást névmutató segíti, egyes tanulmányokhoz táblázatok is kapcsolódnak. A tanulmánykötet hiánypótló, mivel a kora újkori Magyarország boszorkányüldözéseiről – Orosz- és Lengyelországgal ellentétben – idáig nem készült összefoglaló munka a téma külföldi kutatói számára. A boszorkányüldözések kutatása szempontjából fontos, hogy minél többen megismerjék ezt a korábban mellőzött régiót, az intézményes üldözések keleti határvidékét. Amint az a tanulmányokból is kiderül, a magyarországi boszorkányüldözések sokszor kapcsolódtak hadi eseményekhez és ezek következményeihez: a török elleni felszabadító háborúkhoz, a Rákóczi szabadságharchoz és az ezeket követő társadalmi, gazdasági válságokhoz, pestisjárványokhoz. A török kor utáni társadalmi átalakulás szintén hozzájárult ahhoz, hogy a hazai boszorkányhisztériák hullámai jóval később csaptak fel, mint Nyugaton. Magyarország és Erdély a jelenség helyi sajátosságai miatt is kiemelten fontos összehasonlító anyaggal szolgál a boszorkányperek nemzetközi kutatásának.

Urbán Máté

TERÜLETI-TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK ÉS A BOLDOGULÁS ÚTJAI

Szerk. Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József
(Vidéktörténet 2.)
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 372 oldal

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közötti együttműködés eredményeképp 2014-ben létrejött Vidéktörténeti Kutatócsoport tagjai az eddig két tanulmánykötetet jegyző *Magyar vidék a 20. században* könyvsorozatán kívül az MTA BTK kiadásában egy másik, szélesebb spektrumú, a történeti vidékkutatások valamennyi területe iránt nyitott sorozatot is indítottak *Vidéktörténet* címmel. Ennek szintén a második kötetét veheti kézbe most a szakember, de a rendkívül érdekes írások olvastán bátran mondhatjuk, hogy a civil olvasó is.

Az első kötethez (Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Vidéktörténet 1. Bp. 2017.) hasonlóan, a most megjelent második kötet is szélesre nyitja a látóteret, térben és időben egészen a török hódoltság korától az úgynevezett „létező szocializmus" koráig. Amint a cím is mutatja, nagyon nagy területű „szérűről" kellett begyűjteni a gondolati termést. A tanulmányok eltávolodnak a politikatörténeti paradigmától, regionális és térgazdasági összehasonlítások és elemzések mellett számos „mélyfúrás" is helyet kap, erőteljesen építve a történettudomány segéddiszciplínáira, elsősorban a néprajzra, demográfiára, jogtörténetre.

Az első szerkezeti egység a *Módszertanok* címet viseli, melyben regionális és térgazdasági elemzések kapnak helyet. A kezdő tanulmány szerzője, Demeter Gábor (*A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig*) kliometrikus és regionális módszerekkel reflektál történeti problémákra. A szerző hangsúlyozza, hogy nem kívánja újraírni a történelmet, de egy jelenséget több oldalról is segít szemügyre venni. Új fénytörésben mutat meg más ismert összefüggéseket, így módszerét hasonlíthatnánk a röntgen és a CT felvételek közti különbségekhez is.

Demeter érdekes adalékokkal szolgál a kis- és nagybirtok problémaköréhez. Ne feledjük, hogy politikai kurzusok gazdaság- és társadalompolitikai legitimitását meghatározó kérdésről van szó. Jelentős statisztikai térképanyaggal fölfegyverkezve fejti ki gondolatait arról, hogy miként változott a nyereség-kihozatal aránya a kisbirtok és a nagybirtok között a Balkánon és nálunk! Ez fontos dolog volt, hiszen akkoriban a Balkán a magyarok versenytársa a mezőgazdasági termékek európai piacán.

A vizsgálódásokban és az egymásnak feszülő érvrendszerekben Magyarországon is leginkább a termelés növelésének szempontja játszotta a főszerepet, de nyilvánvaló, hogy minden birtoknagyságnak meglehet az ideális szerepe a termelés rendjében. Hogy adott esetben melyik üzemnagyság kívánatos, az a művelési ágtól, az éghajlati és talaj-, illetve domborzati viszonyoktól, sőt a terület bel- vagy külterjes kezelésétől is függ.

A földek kataszteri értékét növelte a vízrendezés hatása és az, hogy egyre több legelőt törtek föl szántónak, de az igazi áttörést a vasútépítés hozta. Ennek kapcsán fedi föl a szerző, hogy a nagy korabeli oligarchák, mint az Andrássyak vagy a Tiszák, akik politikailag is döntéshozó helyzetben voltak, a vasutak fejlesztési irányát főleg saját birtokaik felé alakították, és ezáltal hatalmas profitnövekményre tettek szert.

A szerző mindezek mellett bebizonyítja, hogy Trianon okai közt a nemzetiségi és egyéb problémák mellett a regionális egyenlőtlenségek is döntő szerepet játszottak. A tanulmány így előrevetíti a végső konklúziót: a Trianon-trauma megértéséhez érzékelni kell a

regionális sajátosságokat és különbségeket és azt is, hogy a gyászos egyezmény szinte csak nyugtázta a különbségeket.

A közlekedésben végbemenő kirobbanó változások vizsgálata átköt Szalkai Gábor *Forgalomszámlálások és közúti forgalom a kiegyezés utáni Magyarországon* című írásához. A téma Magyarország közlekedési hálózata, ezen belül úthálózata 1869 és 1894 között. Az időszak során alapvetően változott meg a magyarországi közlekedés képe. Jelentős átalakuláson ment át mind a közút-, mind a vasúthálózat. A szerző kiinduló alapvetése, hogy a közlekedési lehetőségek és eszközök minősége, iránya határozza meg az egyes helyek emelkedését vagy süllyedését, tehát a vidék jövendő sorsát. A tétel különösen érvényes „Sárországban", hiszen köztudott, hogy hazánk a vízrendezés előtti mocsaras tájaival arról volt hírhedt, hogy itt igazán csak télen lehetett biztosan közlekedni. Szalkai szemléletesen mutatja be a közút és a vasút párharcát. Elemzi a közúti forgalomszámlálás felvételi módjait, egységeit, majd az 1870–1871., az 1874. és az 1894. évi számlálások részletes eredményeit. Rámutat, hogy az úthálózat számos esetben ráhordó jellegű volt, szoros kapcsolatban állt a vasúttal, amely viszont a korszakban a legfontosabb szárazföldi közlekedési móddá vált, háttérbe szorítva a szekerezést. A 19. század végére a közúthálózat feladata az állomások és a vasúttal el nem érhető térségek hálózatba kötése lett.

A két világháború közötti hazai városhierarchia-vizsgálathoz kapcsolódó módszertani kérdésekkel foglalkozik Bán Gergely Károly *Város, hierarchia, pozíció* című tanulmányában. A trianoni döntés eredményeként az ország térszerkezete drámaian átalakult: „Budapestország" lettünk, mivel a természetes erős ellensúlyokat (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Kolozsvár) elcsatolták. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a vizsgálathoz kiválasztott időmetszet vagy periódus erősen meghatározza az empirikus elemzésekhez használt változók kialakításának lehetőségeit. Amit az egyik időmetszetben a hierarchia-átalakító tényezők közé sorolhatunk, azt egy másikban már nem. Amíg az 1910-es vizsgálatok során az írni-olvasni tudók aránya vagy egy középfokú intézmény szerepe még differenciált, addig a 20. század közepétől már nem tarthatjuk e tényezőket ebből a szempontból meghatározónak. Ezek alapján arra a kérdésre keresi a választ a szerző, hogy a két világháború között melyek azok a tényezők, változók, módszerek, amelyek segítségével kielégítő pontossággal rangsorolhatók a települések.

A Bán Gergely által konstruált városhierarchia-vizsgálat változói: 1. a lélekszám; 2. a szekunder és tercier szektorban dolgozók aránya; 3. a szolgáltatások jelentéstöbblete, azaz a tercier szektor vidékre jutó hányada (a központi szerep a vidéknek nyújtott többletszolgáltatáson alapszik – kisegítő funkció); 4. a GDP hiányát pótló, a lokalitás gazdasági erejét kifejező, adóbevételekből (föld-, ház-, társulati és tantiéme adó) felépített átlagmutató; 5. további funkcionális elemek (oktatási, közigazgatási, egészségügyi adatsorok).

A kötet ezután helyet ad egy olyan gazdag vidéktörténeti tanulmánycsomagnak, amely méltó bizonyítéka a diszciplína életerejének. Az újra nagy lendületre kapó uradalomkutatás szép példája Szirácsik Éva *A jövevény és helybéli gazdák gazdálkodása a divényi uradalomban (1660–1681)* című tanulmánya.

A munka az úrbéresek helyzetét elemzi a hódoltság határában fekvő uradalom nyolc településén, az 1660 és 1681 között készült három urbáriumvizsgálaton keresztül, különös tekintettel a jövevény és megtelepedett gazdák közötti különbségekre. Megvonja az időszak társadalmi-gazdasági, valamint migrációs mérlegét, bemutatja az uradalomtörténet fogásait.

Az időszakban még a törökök is hatással voltak az uradalomra, hiszen a vármegye déli részére rendszeresen betörtek és adót is szedtek. Emellett a nem kimondottan gazdag földeken főleg csak burgonyát és zabot lehetett termelni. Ennek ellenére a korszak migrációs mérlege

pozitív: délről a zabráló törökök elől, északról a szegénység elől menekültek a betelepülők. A földesúr viszonylagos védettséget nyújtott, sőt a korszak végére már nem a kard, hanem az eke döntött, és pusztán gazdasági tényezők hatottak a divényi uradalomra.

A következő tanulmány Tompa László munkája (*Vagyongyarapítás és közösségi szerep, mint családi stratégia. Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században*) a bicskei Peterdi család gazdálkodási profiljával, gyarapodásával, előmenetelével, vállalkozásaival, a sokmagvas háztartási modell előnyeivel foglalkozik, miközben szemléletes leírását adja a jobbágy–földesúr viszony contractuális formájának. A jobbágycontractus áthidaló megoldás volt az ekkoriban még kevés településen szokásos urbarium, illetve a jobbágyok felett a földesúrnak korlátlan hatalmat biztosító ususos (szokásjogon alapuló) rendszer között. Lényege, hogy a település közös megegyezés alapján hiteles írásbeli megállapodást köt a földesúrral, melynek értelmében a személyes szolgáltatásokkal (termény, pénz) a mezőváros mintájára egy összegben váltják meg a földesúri adók jelentős részét. Mindez tág teret engedett a közösségi és egyéni érdekek érvényre juttatásának, és a felek gyakorta igazodtak az aktuális gazdasági helyzethez. A Peterdi család rangidős családfői mindig tekintéllyel fölfegyverkezve tárgyaltak az uradalommal és emellett a hatalmaskodó bürokráciával szembe szállva nemcsak a maguk számára szereztek gazdasági és politikai hasznot, hanem erkölcsi erőt adtak a jobbágytársaiknak ahhoz, hogy sikerrel védjék meg gazdasági érdekeiket! A szerző megállapítja, hogy az uradalmi tisztek és a lakosok kapcsolatában alapvetően a jogvédő-vagyongyarapító jelleg dominált.

Továbbiakban Bara Júlia írása (*Az uradalmi gazdálkodás és épületei. A Károlyi család uradalmi építkezései Csongrád vármegyében, 18. század vége – 19. század eleje*) színesíti a kötetet. A törökök kiűzése utáni hosszú konszolidációs időszakban nagy szerepet játszottak a nagybirtokok is. Bara Júlia tanulmánya az uradalmi építkezések fénykorába repíti az olvasót, előre bocsátva, hogy a klasszikus stílustörténeti megközelítés helyett funkciók szerint veszi számba az uradalom épületeit. A 18. században kezdődő, fejlődést és civilizációs emelkedést bizonyító uradalmi építkezésekre, bár jelentős részei a magyar építészettörténetnek, sajnos eddig kevés fény vetült. Egy-egy uradalom építőtevékenységénél elsőként a családi rezidenciákra gondolunk, pedig egy uradalom gazdálkodásának megszervezése szintén épületeket, átgondolt struktúrát igényelt. Ezek mellett az uradalmak pártfogása alá tartoztak a templomok, plébániák, melyek építéséről, felújításáról gondoskodtak. A szerző sorra veszi és bemutatja az uradalmi tisztek, alkalmazottak hivatalait, lakásait, a gazdálkodás épületeit (magtárak, majorsági épületek, istállók), az ipari tevékenységgel kapcsolatos épületeket, sör- és pálinkafőző házakat, présházakat, mészárszékeket, boltokat és vendégfogadókat, valamint az építkezéseket kiszolgáló épületeket (téglaégetők, deszkavágók). Kiemelendő, hogy ezeket az akkor modernnek számító épületeket szakszerű tervrajzok alapján építették fel a korban legkorszerűbb építőanyagokból, egyúttal a hagyományokhoz hűen.

Dobszay Tamás *Városra vagy vidékre? Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán* című írásában a 19. század elejének vidékkritikáit elemzi. A felvilágosodás kor kritikáiban tetten érhető az a kettősség, hogy a szegényes vidék a maga elmaradottságával, „bamba parasztiságával" a fejlődés és a kulturális kibontakozás legnagyobb akadálya, ugyanakkor a természet közelsége erőt ad, de az ott élők a városlakóknál jobban ki is vannak szolgáltatva neki. Ezekre az írásokra mégsem jellemző a bukolikus idill. Kármán József *A nemzet csinosodása* című munkájában például sajátságos leltárát adja a vidék negatívumainak, melyek központi eleme az információhiány, provincializmus és az „Extra Hungariam non est vitae" életérzése. Széchenyi volt az első, aki mérlegelte a kisvárosi élet minden előnyét és hátrányát. A legjobb megoldás, a szuburbanizáció a korabeli

Angliából érkezett, de a kétlakiság és az ingázás is megoldást jelentett, ami persze a tehetősebbek számára volt nyitva.

Kovács Attila a délszláv telepítések hatását vizsgálja a magyar–szlovén nyelvhatárra a két világháború közötti időszakban. A szociális kérdés ebben a régióban főleg a földkérdést jelentette. Az utódállamok vezetői voltak a legkönnyebb helyzetben, mert szétosztották a magyar nagy- és középbirtokokat, illetve elüldözték a magyarokat kisbirtokairól. A nemzetpolitikai, de inkább nemzetiségi kérdés „megoldása" során telepítettek a Lendva környéki egybefüggő magyar nyelvi tömbbe Tengermellékről és Isztriából származó szlovén telepeseket, akiket az 1941-es impériumváltás során Sárvárra internáltak, magyarokat telepítve a helyükre. A magyarok nem sokáig élvezhették új birtokaikat, mert a visszatérő jugoszláv hatóság összeszedte és internálta őket. Később visszatelepedhettek lakhelyükre, így a telepítések nyomán kialakult etnikai arányok megmaradtak.

Paréj-Farkas Katalin *A gyermekélet fordulópontja* című tanulmányban az elsőáldozáshoz kapcsolódó szokásokat vizsgálja egy göcseji faluban, Bakon. Előzetesen ehhez a tanulmányhoz annyit, hogy amikor a 20. század legelején fölmérték, hogy a Monarchia Magyarországán melyek a leginkább vallásos népességű területek, illetve kimondottan a római katolikus felekezet méretét és arányait igyekeztek bemérni a statisztikákban, hatalmas fölényt mutatott az ország délnyugati szöglete. Nem meglepő, hogy az a pillanat, amikor egy gyermek először találkozik az oltáriszentséggel, azaz Krisztus testével ostya formában, meghatározó volt az egész család, de a teljes faluközösség számára is. Eddig ezeket a szentségfelvételi pillanatokat inkább az egyháztörténet vizsgálta, csak mostanában kerülnek egyre inkább az általános történettudomány, esetünkben a vidéktörténet látókörébe. A kutatás Bak községre összpontosít 1946-tól a 1990-es évekig és megállapítja, hogy ez az esemény a tűrt jelenségek közé tartozott: nem tiltották, de nem is támogatták.

A szerkezeti egységet Gagyi József *A kollektívvel kezdődött. A kollektivizált vidék első évei Románia egy régiójában* című írása zárja. A munka nemcsak történelmi, hanem antropológiai kutató- és terepmunka eredménye, és nagyon érdekes módon a lopás, mint cselekedet megítélésének történetével is foglalkozik. A szocializmusban a köztulajdonból történő eltulajdonítás a társadalmi hierarchia minden szintjén jelen volt, azaz fönt is, meg lent is loptak, ahogy mondták, „átvettek szocialista megőrzésre"! A vizsgált terület a romániai Nyárád menti Csíkfalva közösség településeire terjedt ki.

A kollektivizálás fejezetei után, amelyek nagyon hasonlítanak az anyaországira, a szerző az 1961–1963 közötti időszakot vizsgálja levéltári kutatások alapján. A kötet végén egy forrás bemutatását és több könyv recencióját helyezték el a szerkesztők. A forrásközlés *Papp Lajos:* A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim (1981. május 1.) című munkája. Az egykori pápasalamoni gazda, aki a háború előtt falujában tejszövetkezetet szervezett és közösségének megbecsült tagja volt, bő két évtized távlatából emlékezett vissza a téeszszervezés valóságára. A forrás ritka dokumentum, amelyből feltárul a kommunista diktatúra és a paraszti életvilág konfliktusa, de az is, hogy a mélyen megélt – ez esetben katolikus – hit milyen tartást és erkölcsi fölényt adott az amúgy kiszolgáltatott helyzetben lévő parasztságnak.

A recenziók visszakanyarodnak a politikatörténethez, így általuk megkaphatjuk a vidék elhanyagolásának és margóra szorításának a magyarázatát. Összességében megállapítható, hogy a kiadvány elevenen bizonyítja a vidéktörténet kutatások sokszínűségét, a kvantitatív történeti földrajzi elemzéstől, a néprajzi kutatáson át a társadalomtörténetig. Megállapíthatjuk azt is: ha a vidéki gazdaság történetét vizsgáljuk, széleskörű társadalmi és kulturális ismeretekkel kell rendelkeznünk, ezek nélkül ugyanis nem tárulnak fel az összefüggések.

Schlett András

Erdész Ádám

A KNER CSALÁD ÉS MÁS TÖRTÉNETEK

Tanulmányok

Osiris, Bp. 2017. 372 oldal

2017-ben egy huszonhárom tanulmányt magában foglaló kötet látta meg a napvilágot az Osiris Kiadó gondozásában. A tematikus fejezetekbe rendezett írásokat elsődlegesen a szerző személye köti össze: Erdész Ádámé, a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára igazgatójáé, a kiadvány az ő 1989 és 2015 között megjelent munkáiból áll össze. Ahogy az elrendezés is sejtetni engedi, bár a tanulmányok jórészt egy-egy külön témát járnak körül, azok között erős kohézió van.

A kötet elsősorban azokhoz szól, akik a neves gyomai nyomdász dinasztia, a Kner család múltja iránt érdeklődnek. Fontos jelezni ugyanakkor, hogy számos más téma is terítékre kerül, nem szólva arról, hogy a – könyvben kétségkívül főszerepet játszó – Kner-históriát olvasva sokrétű megközelítéssel találkozik az olvasó: a helytörténettől a művelődéstörténetig számos aspektus bontakozik ki a háttérben.

A Polgárok I. A Kner család nyomában című fejezet taglalja a címben is említett család múltját tíz írás erejéig. Szerencsére a 19. századtól gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, ezt a szerző levéltároshoz méltó iratismerettel aknázza ki. Munkáját segítette, hogy úgymond hivatalból foglalkozott a Kner-iratokkal. Bár a család korai történetében sok a bizonytalan pont, így az is csak erős feltételezés, hogy Morvaországból telepedtek át Magyarországra, a reformkor éveitől „kényelmesen" nyomon követhető a generációk sorsa. Ebben szerepet játszott, hogy Kner Izidor 1931-ben kiadott egy memoárt, amely máig legendás történetek alapját képezi. Kner Sámuel könyvkötő az első, akinek sorsa Békés megyéhez, nevezetesen Békésszentandráshoz köthető. Fiai közül ketten (az ifjabb Sámuel és Ignác) is az ő mesterségét folytatták, míg Ábrahám tímárként biztosította megélhetését. Az 1850-es évek eleje az ifjabb Sámuelt már Gyomán találta. A család felemelkedése egyik fiához, a már említett Izidorhoz köthető. Ő a vándorévek után 1882-ben kezdte meg önálló tevékenységét, amely kiemelkedően sikeresnek bizonyult. Ennek titka többek között abban rejlett, hogy jó érzékű vállalkozóként nem a könyvkiadásra helyezte a hangsúlyt, hanem a magas színvonalon előállított hivatali, gazdasági nyomtatványokra, amelyek iránt folyamatosan nőtt a kereslet az 1872. évi krachból kilábaló gazdasági életben. Másfelől báli és egyéb meghívókat is gyártott. Jellemzően alacsonyabb árréssel dolgozott, ez is növelte a megrendelések ütemesen gyarapodó számát, üzemét pedig a bevételből folyamatosan bővíteni tudta. A nyomda sikereit az első világháború törte meg, majd Trianon után elvesztette fogyasztópiaca egy részét. Azonban a vállalkozás a két háború közötti időszakban is sikeresnek bizonyult, köszönhetően az előbb az apja mellett dolgozó, majd annak halála után az irányítást kézbe vevő Kner Imrének, akinek pallérozott tudása méltó volt elődjéhez. A zsidótörvények Kneréket is sújtották, több családtag emigrált (a túlélők között volt, aki 1945 után tette meg ugyanezt). Nehezen felfogható tragédia, hogy Kner Izidor özvegye, valamint Kner Imre és felesége, akik szívvel-lélekkel vallották magukat magyarnak, előbb a kirekesztettséggel szembesültek, majd koncentrációs táborban megölték őket. A nyomdát megörökölő utolsó generáció fiatal tagja, Kner Mihály 1945-ben az öngyilkosságba menekült, majd 1949-ben államosították a céget. A Kner család intergenerációs vizsgálata nem véletlenül fontos eleme a gyűjteményes kötetnek. Sorsuk érzékletesen példázza a magyar polgári fejlődést, azt a fajta kibontakozó kapitalizmust, amely lehetővé tette a jó képességű, vállalkozói vénával rendelkező iparosoknak, hogy saját tudásuk révén előrejussanak

a társadalmi ranglétrán. Ez főleg Kner Izidor esetében ragadható meg, akinek anyagi gyarapodása párhuzamosan nőtt társadalmi megbecsültségével, elsősorban annak köszönhetően, hogy kiváló érzékkel ragadta meg a kínálkozó lehetőségeket, ismerte fel a társadalmi igényeket. A család sorsa annak is mintája, hogyan tört derékba e fejlődés: a magyar polgárságra is végzetes csapást mérő zsidótörvények, a második világháború pusztítása, majd az államosítás lényegében felszámolta a még teljesen ki nem forrott polgárosulási folyamatok eredményeit. Talán vigaszára szolgál az olvasónak, hogy Kner Izidor 1949-ben Amerikába emigrált leánya, Erzsébet, aki több mint száz évig élt, folytatta a család mesterségét. Az államosított nyomdában is maradt némi befolyása a családnak a Kner-unoka Haiman György révén, aki az 1970-es, 1980-as években sokat tett Kner Izidor és Imre emlékének megőrzéséért. Kiegészítésként jegyzem meg: a megidézett levelezések nyomán a Szabó Lőrinc tevékenysége iránt érdeklődők sem forgatják majd haszon nélkül a kötetet.

A második fejezet (*Polgárok II. Márki Sándor naplóit olvasva*) öt tanulmánya Márki Sándor történészre összpontosít. A szerző itt is egy intergenerációs vizsgálatot végez el, ismét a polgári/kapitalista világ kínálta felemelkedés lehetőségei mentén. A Márkiak háttere egészen más volt, mint a Knereké: a gyökerek a céhes keretek között tevékenykedő kispolgárságig nyúlnak vissza. Márki Sándor ugyanakkor már egyetemi oktató, a szellemi elit ismert és elismert tagja lesz. Mélyen átélt katolikus hit, hazafias érzületek jellemzik azt a családi hátteret, amelyből szellemi örököse sarjad. Nagyapja Kecskeméten még lakatosmesterként kereste kenyerét, míg édesapja már uradalmi tiszt volt Békés és Bihar vármegyében, arisztokrata birtokon. Mint ilyen, komoly elismeréssel és ismeretségi körrel rendelkezett. Házasságából számos gyermek született, közülük ötödikként látta meg a napvilágot Sándor. A jó képességű fiú iskoláztatása nem okozott problémát, és a befektetett bizalom, idő, energia meg is térült, hiszen az egyetemi éveket követően Márki Sándor 1892-től már nem gimnáziumi, hanem egyetemi tanárként oktatott Kolozsváron, majd Trianon után, utolsó éveiben Szegeden. Bizonyos értelemben archetipikus történet az övé: komoly szerepet játszott sikereiben az apa, aki nem gátolta taníttatását. Sorsának analóg példája a Monarchia későbbi belügyminiszterének, Horváth Boldizsárnak a karrierje. Ő szombathelyi csizmadia família sarjaként emelkedett fel, hogy aztán társadalmi kapcsolatait gyermekeire is át tudja örökíteni, amit azok sikeres házasságok révén kamatoztattak tovább. Erdész Ádám ezt a témát is levéltároshoz méltó forráskezeléssel közelíti meg: Márki naplóját, ezt a remek, több évtizeden átívelő egodokumentumot kellő forráskritikával kezeli és ütközteti más, szárazabb iratok adatsoraival. Az olvasó megismeri Márki Sándor gondolatait, mindennapjait, anyagi helyzetét, családi viszonyait, kapcsolati hálóit és válságkezelési stratégiáit. Vagyis bepillantást nyerhetünk egy, a szellemi elit köreibe emelkedett értelmiségi életébe. A szerző elemzései mind az egy személyiséget a középpontba állító Márki-féle tanulmányoknál, mind a több generációt csaknem egyforma mélységben vizsgáló Kner-írásoknál alaposak és – bevallottan – társadalomtörténeti megközelítésűek (a részletesen felvázolt eseménytörténet mellett). Ekképp a konkrét dolgok tágabb kontextusba illesztve nyernek értelmet, a háttérben pedig felsejlenek a nagyobb ívű társadalmi folyamatok is: a 19. és 20. század dinamikus változásai, a polgárosodás, a kapitalizmus kiépülése és megszilárdulása.

A *Demokrácia és nemzet* című fejezet elsődlegesen két olyan politikusra irányítja a figyelmet, akik az első világháború előtti években születtek: Kovács Imrére és Szabó Zoltánra. Sorsukban közös, hogy a népi írók közé sorolták őket, ám életpályájuk – rövidke „tündöklés" után – akkor tört meg látványosan (és mint kiderült, véglegesen), amikor a baloldal a második világháború után kormányra került. Azon belül ugyanis a kommunistáké lett a hatalom, nem az általuk képviselt Nemzeti Parasztpárté. E blokk négy tanulmánya egyúttal egy újabb

társadalmi réteg, a számos megoldatlan probléma gerjesztette indulattól feszített parasztság két háború közötti sorsát is közelebb hozza az olvasóhoz. Kovács és Szabó nemzetről, hazáról vallott és hirdetett elképzelései révén megismerhetjük a fiatal, a szociográfiát magas szinten művelő, alulról jött értelmiségi nemzedéknek a képviselőit, akikkel a teljesen más felfogást képviselő Szekfű Gyula is képes volt szimpatizálni.

Az utolsó, kurtábbra szabott fejezet az *Emlékezet – kultusz* címet kapta. Itt jegyzendő meg, hogy a kötet fejezeteibe foglalt írások egyre lazább szövedékként írhatóak le. Kapcsolódási pontjaik fokozatosan lazulnak, ami egy válogatáskötet esetében elfogadható. Az emlékezet, illetve kultusz szavak megkülönböztetése a címben indokolt: az emlékezet lefedi ugyan az első két írás témáját, éppúgy, mint a harmadikét, de a kultusz csak az előbbieknél érvényesült. Hiszen míg március 15-ének és Kossuth Lajosnak részben hivatalos, részben pedig „alulról szerveződő" kultusza is volt, 1956 esetében ez utóbbi legfeljebb titkon élt tovább. A hatalom kifejezetten a forradalom és szabadságharc emlékének felszámolására, de legalábbis dehereoizálására, befeketítésére törekedett. 1956 pozitív értelmezése csak a megtorlást vonhatta maga után. Erdész Ádám meggyőzően mutatja be, hogyan vált a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulójára általánosan elfogadott ünneppé az eleinte csak bizonyos rétegeket megszólító forradalmi nap formálódó emlékezete Gyulán. Hasonló mintázat ragadható meg Kossuth Lajos kultuszának kiépülésében is. Sokszor hangoztatott ellentmondása a dualizmusnak, hogy Kossuth és Ferenc József egyaránt népszerű volt. Ez annak leképezőseként írható le, hogy a Torinóban élő Kossuth Lajost övező kultusz lassan levált a valós alakról, háttérbe szorult az a tény, hogy a politikus rendíthetetlenül ellenezte a kiegyezést. A politikus rajongói előtt súlytalanná finomodott a fenti tényező, s az a sajátos ellentmondás alakult ki, hogy a dualizmus előnyeit élvező, de legalábbis létét elfogadó polgárok fejezték ki tiszteletüket a függetlenségi harc meg nem alkuvó hőrosza iránt. Az 1956 emlékezetét elemző tanulmány élesen mutat rá, hogy a 20. századi forradalom nem tudott olyan, a nemzeti minimumot képező emlékezetpolitikai tényezővé válni, mint „elődje" annak ötvenedik évfordulójára. 1956 máig sokkal inkább vitákat gerjeszt, mintsem összeköt. Hogy elhallgatása, illetve „diabolizálása" miért volt hatékonyabb, mint a dualizmus időszakáig 1848-é, kérdésként merül fel, amire bonyolult és összetett válasz adható, kezdve a modern technológia mindent átható eredményességétől (rádió, televízió stb.) a szélesebb körben politizáló társadalomig.

Összességében a veretesen szép, mégis gördülékeny magyarsággal írt munka alapja a levéltári források alapos ismerete, ötvözve a modern történetírói megközelítésekkel. A társadalomtörténeti felfogás ugyanúgy fundamentuma a könyvnek, mint az iratok ismerete. Erdész Ádám nem mellőzi a klasszikus narrációt sem. Az általa elmesélt történetek úgy képesek személyes, néhol intim közelségbe hozni hőseiket az olvasóval, hogy a szerző közben nagyobb ívű folyamatokat is ábrázol. Tanulmányai kivétel nélkül elemző, értelmező írások. Az olyan, a nemzetközi történész társadalomban mindinkább teret nyerő irányzatok, mint például a birodalmi életrajz (imperial biography) árnyékában akár ódivatúnak is mondhatnánk e forrásalapú történetírást – ám mégsem az. A kötet hibájául róható fel, hogy mivel más és más helyen megjelent írásokat tömörít, akadnak átfedések. Ezekre a figyelmesebb olvasó felkaphatja a fejét. A kritikánál maradva: két írás esetében zavaró lehet az esszé-jelleg, a lábjegyzetek hiánya. Ezt azonban bőven ellensúlyozza a kötet számos erénye. Illik jelezni, hogy nem fog csalódni az sem, aki a klasszikus helytörténetet keresi a lapokat forgatva. De elsősorban azoknak ajánljuk Erdész Ádám munkáját, akik a nagy ívű társadalmi folyamatokat, azok helyben érzékelhető hatását, az azokra adott válaszokat, interakciókat akarják nyomon követni, megérteni.

Katona Csaba

KÖZELÍTÉSEK

Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez

Szerk. Romsics Ignác

Korunk, Kolozsvár 2018. 264 oldal

Napjainkban egyre nagyobb igény mutatkozik az egyes szakmai műhelyek, önszerveződő körök, doktori iskolák berkeiben folyó munkák megmutatására, az ott folytatott történeti kutatómunkák összegzésére és közzétételére. A széles palettának különös színfoltja a doktoranduszok és pályakezdő fiatal kutatók által írott, a tágabb értelemben vett Erdély történetére vonatkozó tanulmányok gyűjteményes kötetben történő megjelentetése. A történettudomány egyes területeihez köthető tudományos folyóiratok közül csak kevés periodika tart fent a fiatal pályakezdő kutatók bemutatkozása számára műhely-, stúdium- vagy egyéb rovatot, holott az Erdélyi Történelemtudományi Doktorandusz Konferencia főszervezőjeként évről évre szembesülök a doktoranduszok és fiatal kutatók ilyen irányú igényeivel. A felvetett problémákra adott válaszként az egyes oktatási intézményekhez köthető doktori iskolák és az önszerveződő módon kialakult műhelyek Romániában és Magyarországon egyaránt évi rendszerességgel jelentetnek meg a mai értelemben vett Erdélyre vonatkozó, többségében történész-doktoranduszok által írott tanulmánykötetet. A Fiatal Művészettörténészek Konferenciájához kapcsolódóan említhetjük a Kolozsváron 2017-ben *Képváltás. Tanulmányok a Fiatal művészettörténészek V. konferenciájának előadásaiból* megjelent, P. Kovács Klára, illetve Pál Emese által szerkesztett tanulmánykötetet, de említésre méltó az Erdélyi Történelemtudományi Doktorandusz Konferenciához kapcsolódó *Studia Historica Transylvaniensia* könyvsorozat is, amelynek már két kötete is napvilágot látott (Fejezetek Erdély történetéről. Nagyvárad 2018.; Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra. Kolozsvár 2019.). Ebbe a sorba illeszkedik az itt bemutatásra kerülő *Közelítések. Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez* címmel megjelent tanulmánykötet is. A könyv szerzői az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori iskola volt vagy jelenlegi doktoranduszai.

Bevezetőjében a kötet szerkesztője, Romsics Ignác summázását adja az erdélyi magyar történetírás 20. századi viszontagságos történetének, majd rámutat a rendszerváltozás után megváltozott helyzetre, annak lehetőségeire és kihívásaira egyaránt. A szerkesztő szavaival élve „mindkét ország kutatóinak kitágult a horizontja, s a régebbi korok mellett az utolsó évtizedek történetéről is számos értékes munka látott napvilágot. A fehér foltok száma azonban még mindig igen jelentős, ezért rendkívül fontos azoknak a fiatal történészeknek a tevékenysége, akik a 19. század végi s különösen a 20. századi Erdély történetére specializálódnak". (10.) Természetesen mindez igaz az Erdély történetének korábbi időszakára vonatkozó kutatások esetében is. A Nyugat-Európában és a világ más részein már elvégzett alapkutatások nálunk még mindig hiányoznak. A különböző neves egyetemek doktori iskoláiban tanuló erdélyi történészek számára az új témák feltárásához és a korábbiak folytatásához elengedhetetlen (lenne) a magas szintű módszertani felkészültség, a nagyobb szabású, több történész bevonásával kialakított kutatási programok megléte, (egy-két kivételtől eltekintve ugyanis Erdélyben ezek jelenleg nem léteznek), amelyek integrálhatnák a tehetséges fiatal erdélyi, romániai magyar történészeket a tudományos kutatások fő sodrába.

A most ismertetett kötetben a tanulmányok kronológiai sorrendben követik egymást. Fazakas László *Közművesítés a dualizmus kori Kolozsváron* (13–36.) címmel napvilágot látott tanulmánya Kolozsvár dualizmus kori közvilágításának, vízellátásának és csatornázásának bevezetésén keresztül a város modernizációját mutatja be. A szerző témaválasztása dicsérendő, hiszen az erdélyi várostörténet és azon belül Kolozsvár 19. századi modernizációjának

társadalom- és várostörténeti szempontú bemutatása még mindig várat magára. (A téma iránti érdeklődés azonban a fiatal nemzedék körében szerencsére nő, Ferenczi Szilárd például 2018-ban védte meg a *Kolozsvár várospolitikája 1890–1918* című doktori disszertációját.) Fazakas tanulmánya olyan kérdéseket is feszeget, mint a helyi gazdasági és politikai erők szerepe az egyes − várost érintő − befektetésekben. A szerző ugyan nem fejti föl részletesen ezt a szálat, de felhívja a figyelmet az ilyen irányú kutatásokban rejlő lehetőségekre.

Olosz Levente *Ortodoxból cionista. Szempontok a dicsőszentmártoni zsidóság 1850 és 1919 közötti történetéhez* című tanulmánya (37–70.) a dicsőszentmártoni zsidó közösség példáján keresztül mutatja be a cionizmus erdélyi megjelenését. A szerző vizsgálatának kiindulási pontja, hogy az ortodox vallás, annak magyar kulturális kötődése és a cionista eszme ellentmondásos közösségi identitást alkotott a korszakban. A tanulmány „főszereplői" Marton Miksa és utódja Krausz József, a dicsőszentmártoni ortodox közösség két rabbija. Az írás azt az utat mutatja be egy esettanulmányon keresztül, hogy egy zsidó hitközösség hogyan lép a cionizmus útjára a vizsgált időszak végén. (Amint az írásból kiderül, a dicsőszentmártoni cionista szervezet Weissburg Chaim kezdeményezésére 1914-ben alakult meg.) A témaválasztás azért is figyelemre méltó, mert mint a szövegből kiderül, a dicsőszentmártoni ortodox hitközség a rituális szertartások során nem a bevett jiddis nyelvet, hanem a magyart használta, holott a magyarországi ortodox hitközségeknek csupán körülbelül 7%-a járt el ugyanígy. (47.) A prédikációkra és a rituális szertartásokra is magyar nyelven került sor. A szerző mindezt a kultúraváltozás folyamatával magyarázza.

Fodor János már fokozatott szerzett fiatal kutatóként jegyzi a *Bernárdy György és a Magyar Polgári Demokratikus Blokk, 1929–1933.* című tanulmányt. (71–106.) A szerző aprólékosan bemutatja és elemzi a Magyar Polgári Demokratikus Blokk (MPDB) kialakulásához vezető utat, annak működését és megszűnését, illetve Bernárdy György ebben játszott szerepét. Bernárdy, aki már fiatalon bekerült a politikai életbe, azon erdélyi közéleti szereplők sorába tartozik, akik a trianoni döntés után is aktív közéleti szerepet vállaltak, meghatározó hatással voltak az erdélyi magyar, szűkebb értelemben a marosvásárhelyi politikai élet alakulására. A tanulmányból megtudjuk, hogy az 1930-ban létrehozott és 1933-ig működő MPDB mindvégig helyi szinten működő, Marosvásárhelyre fókuszáló politikai erőnek számított, és Bernárdy György érdekeinek megfelelő politikai tevékenységet folytatott. Fodor János munkáját azért ajánlom különösen az olvasók figyelmébe, mert nagymértékben árnyalja a 20. századi romániai magyar kisebbségtörténettel kapcsolatos eddigi ismereteinket és erőteljesen hozzájárul az aktuálpolitikai események jobb megértéséhez is.

Főcze János *A Magyar Dolgozók Országos Szövetségének 1934-es megalakítása és megalakítói* (106–148.) című írása a két világháború közötti szociáldemokrata érzelmű magyar politikusok biográfiáján keresztül vezeti végig az olvasót az akkori szövevényes politikai eseményeken. Főcze kiindulási pontja, hogy az OMP bármenyire is etnokulturális alapokon szerveződő és a teljes romániai magyarság képviseletére törekvő pártnak tekintette magát, az erdélyi magyar társadalom egyes részeivel egyáltalán nem vagy csak kismértékben állt kapcsolatban, csakúgy mint a munkásosztály tagjaival. A szerző tanulmányában sorra veszi és részletesen ismerteti azoknak a fiataloknak a tevékenységét, akik az OMP-ben a párt belső ellenzékeként bekapcsolódtak a földalatti kommunista párt munkájába és 1934-ben megalapították a Romániai Magyar Dolgozók Országos Szövetségét. A szerző értelmezésében a kommunizmussal kacérkodó, húszas éveiben járó erdélyi fiatal nemzedék „óvatosan általánosított képe így néz ki: multietnikus környezetből származik, vegyes nemzetiségű felmenőkkel rendelkezik, de magyar identitású fiatalként szocializálódik Nagy-Romániában; generációs lázadás részeként, a korábbi politikusi generációval elégedetlenül, ugyanakkor új utat keresve kezd szimpatizálni a baloldali gondolatokkal". (137.)

Antal Róbert István írása *Jordáky Lajos pályakezdését* (149–190.) mutatja be. A neves szociológus édesapja, id. Jordáky Lajos az erdélyi szociáldemokrata munkásmozgalom egyik ismert alakja volt, így fia már első kézből megismerkedhetett a szociáldemokrácia alapelveivel. A szerző lépésről lépésre haladva ismerteti azokat az eseményeket, amelyek révén Jordáky Lajos „forradalmi szocialistává" vált. Az 1938-ban bekövetkezett politikai változások eredményeként a szociáldemokrata párt egyik része csatlakozott a királyi diktatúra szervezetéhez, a Nemzeti Újjászületés Frontjához. Jordáky Lajos és a szociáldemokraták baloldali csoportja viszont nem. Helyette létrehozták a *Munkás Athéneum* nevű szervezetüket. Antal Róbert István tanulmánya Jordáky Lajos személyén keresztül mutatja be a két világháború közötti fiatal erdélyi magyar nemzedéknek a szociáldemokráciával való szakítását és a kommunizmussal való kacérkodását.

A két világháború után Romániában két népbíróság kezdte meg működését: egy Bukarestben és egy Kolozsváron. Kovács Szabolcs *A kolozsvári népbíróság tevékenysége a II. világháború utáni Erdélyben* (191–228.) címmel megjelent tanulmánya hiánypótló munkának számít, mert a korábbi kutatások mind magyar (Wass Albert), mind román (Antonescu tábornok) oldalról csak az ismertebb személyek peranyagainak feldolgozására vállalkoztak. A szerző tanulmányában bemutatja ezeknek a különleges feladatkörökkel ellátott, speciális különbíróságoknak a felépítését és működését, de ezen túlmenően arra is rámutat, hogy a kolozsvári népbíróság kimondottan a magyar vezetőkkel szembeni 1945 utáni román megtorlásokra szorítkozott. A szerző a bíróság által tárgyalandó ügyeket kilenc tematikus csoportba sorolta, melyek a teljes észak-erdélyi magyar időszakot felölelték. Kovács Szabolcs tényként kezeli, hogy az ítélkezés elsődleges célja a Horty-rendszer elmarasztalása volt, míg a háború alatti Antonescu-éra nemzetiségpolitikáját már-már pozitív színben tüntették fel. Tekintettel az elítéltek és a meghozott ítéletek számára, a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a romániai népbíráskodási gyakorlat messze alulmaradt a szomszédos országokban lezajlott felelősségre vonásoktól.

Both Noémi Zsuzsanna zárótanulmánya több tekintetben is az összeállítás különleges színfoltja. *A „rendtartó" és „törvényhozó székely falu" értelmezésének kontextusai. Reflexiók Imreh István történetírói munkásságáról* című írása (231–263.) nemcsak témájában, hanem módszertani megközelítésében is eltér a többi tanulmánytól. Both Noémi egyfelől röviden ismerteti Imreh István történetírói munkásságát, majd a kontextuselmélet módszertanát felhasználva e gazdag történetírói hagyaték különböző értelmezéseit és olvasatait adja. A szerző azt próbálja igazolni, hogy Imreh István munkái „sokkal inkább a kollektív, illetve a kulturális emlékezet, semmint a történetírás rankei »típusának« reprezentánsai". (243.) A szerző szerint Imreh István tudományos érdeklődése nem függetleníthető gyermekkori tapasztalataitól, és arra a megállapításra jut, hogy „tudományos munkáiban az empíria mellett szociografikus elemek és egyéni élettapasztalatai is helyet kaptak". (245.) A szerző kitér Imreh recepciótörténetére is, s mint megállapítja, a „rendtartó" és „törvényhozó székely falut" 1990 előtt nehéz volt nem egyfajta tiltakozási aktusként értelmezni, amikor nagy volt a „sorok közötti" olvasás igénye.

Ahogy a kötet címe is utal rá, a hét tanulmány mindegyike sajátos *megközelítésben* tárgyalja Erdély új- és jelenkori történetének egy-egy még kevésbé ismert szeletét. Az első és utolsó tanulmány kivételével a kötetben közölt írások döntően a két világháború közötti politikatörténeti eseményekre összpontosítanak, nagymértékben árnyalva az azzal kapcsolatos eddigi tudásunkat. Ezek az írások összefüggő, tematikus egységet alkotnak, s egyben rámutatnak az erdélyi fiatal pályakezdő kutatók érdeklődési területeinek sokszínűségére.

A tetszetős borítóval és igényes nyomdai kivitelezésben megjelent tanulmánykötet olvasását nagymértékben megkönnyíti a végjegyzetek használata. Bátran ajánlom mindenkinek, aki nyitott a fiatal nemzedék tagjainak újszerű gondolataira, témáira és megközelítéseire.

Tőtős Áron

Jakub Štofaník

MEDZI KRIŽOM A KLADIVOM

Recepcia sociálneho myslenia v katolíckej cirkvi v prvej polovici 20. storočia

Fontes, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2017. 252 oldal

A vallásosság vagy általában a keresztény egyházak és a társadalom viszonya nem tartozik a népszerű kutatási témák közé Szlovákiában, annak ellenére, vagy éppen abból kifolyólag, hogy a szlovákiai társadalom túlnyomó része hívőnek tartja magát, és a keresztény egyházak még ma is fontos szerepet játszanak a helyi közösségek életében. A szlovák történetírásban 1989 óta viszonylag kevés olyan munka jelent meg, amely az egyházaknak a modern polgári társadalomban betöltött szerepét vizsgálta volna. Ezt a hiányt pótolja Jakub Štofaník, fiatal történész munkája, amely 2017-ben jelent meg a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának kiadójánál, szlovák nyelven. A társadalom- és egyháztörténettel foglalkozó szerző, aki a *Max Planck Szociálantropológiai Intézet* doktorandusz iskolájában is tanult, s aki jelenleg a Masaryk Intézet és Cseh Tudományos Akadémia Levéltára nevű tudományos műhely munkatársa, a 19. század közepén elterjedő szociális katolicizmus cseh és szlovák recepcióját tárja fel. Művében arra keresi a választ, hogy milyen szerepet játszott a magyar történelmi kontextusban inkább kereszténységszocializmusként ismert eszmei áramlat a térség társadalmainak modernizációjában? A történész ambiciózus célja ugyanakkor nem pusztán az, hogy bemutassa a csehországi és szlovákiai politikai katolicizmus gyakorlatba való átültetését, melyet a 19. század vége és az 1940-es évek közti időszakban vizsgál. A cseh és szlovák példákat ugyanis a korszak Belgiumával, a belga és flamand katolikus mozgalmakkal hasonlítja össze, ezzel a szociális katolicizmust mint ideológiát és arra ráépülő politikai mozgalmat egy nyugat- és egy kelet-európai kontextus összevetésével próbálja megérteni. A szerző mindezzel természetesen nagy feladatot vállalt magára, hiszen a két világháború közötti Belgiumban és az első Csehszlovák Köztársaságban is meglehetősen sokszínű volt a szociálkatolicizmus, elég, ha csak az elitek és a mozgalom által megszólítani kívánt munkásság többnyelvűségét és rétegzettségét vesszük figyelembe. E két állam esetében létezett külön belga és flamand, valamint cseh, szlovák, német és magyar kereszténységszocializmus is. Ezek a főként etnikai alapon szerveződő elitek létrehozták saját politikai pártjaikat, illetve szakszervezeti és egyesületi hálózatukat. Mindezt a szerző szerencsére nem hagyta figyelmen kívül, s elemzésében kifejezetten arra törekedett, hogy a politikai katolicizmus sokrétűségére is rámutasson.

A kötetből ugyanakkor hiányzik Kárpátalja, amely egyébként a két világháború közötti Csehszlovákiával foglalkozó legújabb szakirodalomban egyáltalán nem szokatlan. Sok szerző lemond erről a régióról, s teszi ezt Jakub Štofaník is. Döntését, egyébként érthető okokból, azzal indokolja, hogy Kárpátalja gazdasági és kulturális adottságai nem tették lehetővé, hogy a régióban ipari munkásság jöjjön létre, s ezért a katolikus szociális gondolat sem talált itt táptalajra. Az más kérdés, hogy a Szlovákia területén ismert keresztény szocialista egyesületek itt is működtek, csak más társadalmi réteget kívántak megszólítani, ezt azonban a szerző nem említi.

Kevésbé indokolt, hogy a csehszlovákiai katolikus mozgalmak összehasonlítására vállalkozó műből miért hiányzik az Országos Kereszténységszocialista Párt által képviselt magyar kereszténységszocializmus, amely Szlovákia területén az egyik leghatékonyabb társadalomszervező erőnek bizonyult az 1938 előtti időszakban, ezért mindenképpen szükséges lett volna, hogy része legyen egy ilyen eszmetörténeti összefoglalónak. Ráadásul mára nemcsak a magyar, de a szlovák történetírás is viszonylag kimerítően foglalkozott ennek a pártnak a

történetével, amely Szlovákia- és Kárpátalja-szerte megszervezte keresztényszocialista szakszervezeti és munkásegyesületi hálózatát, vagyis a szerzőnek lett volna honnan merítenie. A kezdetben szlovák szekcióval is rendelkező, de nagyrészt a kisebbségi magyar szavazatokra számító Országos Keresztényszocialista Párt, amely az úgynevezett őslakos elmélettel és a keresztényszocialista ideológia révén igyekezett tömegmozgalommá szerveződni, Szlovákiában az egyik legnépszerűbb politikai pártnak számított. Több esetben a szlovák többségű városokban is komoly alternatíváját jelentette a szlovák politikai katolicizmusnak, Hlinka Szlovák Néppártjának, elsősorban helyi szinten. S noha Csehszlovákia Kommunista Pártjának fölényével egyik sem tudta felvenni a versenyt, Štofaník erre az aspektusra egyáltalán nem tér ki. Munkájában csupán említés szintjén találkozunk például Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök nevével (104., 124.), aki 1925-ben bekövetkezett haláláig a szlovákiai magyar keresztényszocialisták egyik fő ideológusa volt, s aki Szlovákia területén az egyetlen magyar püspökként a helyén maradhatott Csehszlovákia megalakulását követően.

Jakub Štofaník művének elméleti bevezetője arról tanúskodik, hogy leginkább két szerző hatott rá inspirálóan, Edward P. Thompson brit szocialista történész és Denis Pelletier francia vallástörténész. Thompson 1964-ben megjelent *The Making of the English Working Class* című munkája nyomán Štofaník is azzal az állítással indítja elemzését, hogy hiba volna a következmények, a végkifejlet szempontjából vizsgálni egy adott társadalom fejlődését. Mert noha utólag bebizonyosodott, hogy a kereszténszocializmus nem képviselt sikeres alternatívát a szocializmussal vagy a kommunizmussal szemben, a 20. század első felében mégis hozzájárult a munkásság emancipációjához, s részben kollektív identitásának kiépítéséhez is (15.), ezért mindenképpen foglalkozni kell vele.

Štofaník egyúttal arra is vállalkozik, hogy a vallásszociológia alapítóinak, Émil Durkheimnek és Max Webernek a 19. és 20. századi történelmi elemzéseket uraló szekularizációs paradigmáját is meghaladja. Nem ért ugyanis egyet azokkal a szerzőkkel (Bryan R. Wilson, Peter L. Berger, Thomas Luckmann), akik az 1960 és 1980-as években megjelent munkáikban amellett érveltek, hogy a szekularizáció során a vallási intézmények fokozatosan elveszítették társadalomformáló szerepüket és jelentőségüket, melynek eredményeképpen az állam teljesen függetlenítette magát a vallástól. Ezzel a felfogással szemben, mely az 1980-as évektől kezdve fokozatosan háttérbe szorult, Štofaník a vallást a társadalmi és a történelmi változások szempontjából meghatározó tényezőként fogja fel, amely a modern társadalmak kialakulásához is hozzájárult, s az egyes korszakokban újra és újra képes volt megszólítani az embereket. A fiatal szerzőt Hugh Mcleod berlini munkássággal foglalkozó kutatásai is inspirálták, aki szerint mindenképpen újra kell gondolni, hogy valóban a munkásság volt-e a legszekularizáltabb társadalmi réteg a Štofaník által is vizsgált korszakban.

A kötet az újító szemléletű elméleti bevezetőt követően két nagyobb részre oszlik. Elsőként a szociálkatolicizmus mint diskurzus kerül bemutatásra. Štofaník egyházi személyek, keresztény ideológusok és laikusok véleményét veti össze, tulajdonképpen minden, szlovákul, csehül vagy németül publikáló szerzőt sorra vesz, aki Csehszlovákiában megnyilvánult a szociálkatolicizmus kérdésében. Elemzésében kulcskérdésként kezeli, hogy mennyiben tekinthető katolikus jelenségnek a keresztény szocializmus, s mennyiben más eszmékkel való kölcsönhatás eredményeképpen alakult ki (55.). A szerző sorra veszi a katolikus írókra ható eszmeáramlatokat a 19. század közepétől, majd a Rerum Novarum és a Quadragesimo Anno tanításainak elemzésekor arra próbál választ adni, hogy ezeket milyen mértékben sikerült a gyakorlatba is átültetni. Véleménye szerint a szociálkatolicizmus ideológiáját zászlajukra tűző pártok, a Csehszlovák Néppárt, a Hlinka-féle Szlovák Néppárt, az Országos Keresztényszocialista Párt és a német keresztényszocialisták egyáltalán nem léptek fel a szociális egyenlőtlenség ellen. Štofaník egyik legfontosabb állítása, hogy Belgiummal ellentétben

Csehszlovákiában a szociálkatolicizmus jóval átpolitizáltabb és nagy mértékben pártokhoz köthető jelenség volt, és tulajdonképpen nem is lehet a politikai keretből kiemelve értelmezni.

A kötet második felében szerzőnk a két választott ország kereszténytársadalmi szakszervezeti mozgalmát hasonlítja össze, illetve az utolsó fejezetben egy mikrotörténeti elemzésre is kísérletet tesz. Egy szlovákiai (Korompa), egy csehországi (Duchcov) és egy belgiumi (Borinage) munkásfelkelés példáján elemzi, hogy a helyi katolikus klérus és a kereszténytársadalmi értelmiségiek hogyan reagáltak a munkások lázadására.

A történész végezetül megállapítja, hogy európai összehasonlításban a csehszlovákiai szociálkatolicizmus terjedéséhez elsősorban egyházi személyek, nem pedig világi értelmiségiek járultak hozzá, és a kereszténytársadalmi munkásegyesületeket is főként a papok irányították. Véleménye szerint ez volt az egyik oka annak, hogy a mozgalom nem jutott el a munkásság minden rétegéhez. Emellett azonban kiemeli, hogy az eddigi állításokkal ellentétben a katolikus egyház egyáltalán nem reagált késéssel a munkásságot érintő problémákra és a szociális kérdésre. A csehszlovákiai kontextusban ugyanakkor az is hátránynak számított, hogy a mozgalom etnikailag sokrétű volt, saját pártokat és egyesületek hoztak létre a csehek, szlovákok, németek és magyarok is, ami legalább négy, egymással párhuzamos, sokszor egymás ellenében formálódó struktúra létrejöttét eredményezte. Ehhez képest Belgiumban a belga és flamand kereszténytársadalmiak együttműködtek, sőt a külföldről érkező katolikus bevándorlókat is képesek voltak integrálni szervezeteikbe, így a mozgalom sokkal hatékonyabban tudta a katolicizmusra amúgy is jellemző univerzalitást képviselni. Ehhez képest Szlovákiában a szociálkatolicizmus olyan sajátos formákat is ölthetett, mint a második világháború alatti szlovák állam és a klerikálfasizmus.

Jakub Štofaník könyve összességében fontos adalékul szolgál nemcsak két szomszédos ország, Csehország és Szlovákia társadalomtörténetéhez, hanem általában az európai katolikus mozgalmak történetéhez is.

Szeghy-Gayer Veronika

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

C. Tóth Norbert az MTA doktora, tudományos főmunkatárs
MTA – HIM – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest–Szeged

Horváth J. András PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Katona Csaba tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Peterecz Zoltán PhD, főiskolai docens
EKE BMK Anglisztikai és Amerikanisztikai Intézet, Eger

Schlett András PhD, egyetemi docens
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest

Sipos András PhD, főosztályvezető
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Szeghy-Gayer Veronika PhD, tudományos munkatárs
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

Tőtős Áron muzeológus
Körösvidéki Múzeum, Nagyvárad

Urbán Máté PhD, tanársegéd
ELTE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely

Veszprémy László Bernát tudományos segédmunkatárs
Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézet, Budapest

Vörös Boldizsár kandidátus, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Zsupán Edina PhD, tudományos kutató
MTA – OSZK Res Libraria Hungariae, Fragmenta Codicum
Kutatócsoport, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

DEEP LAYERS OF THE HUNGARIAN REPUBLIC OF COUNCILS

András Sipos: House Trustee Diaries from 1919. The Low Level Public Authority of the Dictatorship of the Proletariat – the Example of an Apartment House in Pest..... 851

András J. Horváth: A Personal Experience of the Rule of the Reds..... 869

László Bernát Veszprémy: Leftist Anti-Semitism, Anti-Zionism and the Nationalization of Jewish Property during the Hungarian Republic of Councils..... 887

Boldizsár Vörös: The Parallel Diaries of an Official of the Hungarian Republic of Councils 917

ARTICLES

János B. Szabó – Balázs Sudár: Kende and gyula? From the Theory of the Hungarian Dual Princedom to the Sources..... 927

Norbert C. Tóth: Where did Erzsébet Szilágyi live when she was staying in Buda? Remarks on the History of the Royal Curia of Nyék..... 965

Edina Zsupán: The Atelier of the Corvina Library in Buda. Results of the Exhibition of the National Széchényi Library..... 997

Zoltán Peterecz: Secret British Activities in Hungary during World War II 1037

BOOK REVIEWS

Gábor Klaniczay – Éva Pócs – Anna Klaniczay (szerk.): Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania (*Máté Urbán*)..... 1059

Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. (Vidéktörténet 2.) (*András Schlett*) 1062

Erdész Ádám: A Kner család és más történetek. Tanulmányok (*Csaba Katona*) 1066

Romsics Ignác (szerk.): Közelítések.
Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez (*Áron Tőtős*) 1069

Jakub Štofaník: Medzi krížom a kladivom. Reprezentacija sociálneho myslenia
v katolíckej cirkvi v prvej polovici 20. storočia (*Szeghy-Gayer Veronika*) 1072

AUTHORS OF THIS ISSUE 1075